

В.М. Половець

СПОГАДИ

Чернігів,
ПАТ «ПВК «Десна»
2021

УДК:94(477.51)
ББК – ТЗ(4Укр-4Чер)
П-52

Рецензенти: Боровик А.М. – доктор історичних наук, професор
Бушин М.І. – доктор історичних наук, професор

Половець В.М.
СПОГАДИ. – Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2021. – 332 с.

ISBN – 978-966-502-626-6

Автор: Половець В.М. – доктор історичних наук, професор

Книга спогадів українського науковця, історика охоплює понад 80 років. Автор розповідає про історичні події, свідком чи учасником яких йому довелося бути, організації, в яких він працював, зустріч з державними і партійними діячами, з видатними вченими і працівниками культури. Книга дає широке уявлення про внутрішні партійні відносини та становище у вищій школі на той час. Незважаючи на те, що автор працював в умовах тоталітарного режиму, книга проникнута ідеями гуманізму, миру і демократії.

© В.М. Половець, 2021

ПЕРЕДМОВА

У кожної людини настає пора, коли вона, відпрацювавши своє, виходить на пенсію. Саме тоді в пам'яті з'являються окремі давно забуті епізоди, сюжети, фрази і навіть портрети людей, вихоплені з потоку часу. Кожний з цих спогадів – окрема ниточка, потягнеш за неї – і починає розплутуватися чарівний клубочок пам'яті. У кожної людини своя ниточка від клубочка пам'яті, своя історія життя, але, на жаль, не кожен сідає за стіл і починає розплутувати цей клубочок на окремих аркушах паперу, записуючи все, що з ним відбувалося в житті.

Сівши за написання цієї автобіографічної книги, я задумався над тим, якою вона повинна бути. У літературі такого жанру виділяються дві групи авторів. Одна з них ставить за мету – розповісти про своє життя, розплутувати цю ниточку особисто для себе, для своїх рідних і близьких, щоб показати, що життя пройшло не марно. І друга – це ті, кому особисто прийшлося брати участь в таких подіях, знати таких людей, без яких історія нашої країни була б не повністю висвітлена.

Як історик, я цю книгу писав у першу чергу для істориків та людей, які цікавляться історією, які задумуються над тим, як так сталося, що з усіх утопій майбутнього ця утопія проіснувала більше 70 років і зникла, як і усі попередні. На відміну від попередніх, у цієї утопії не було безробіття, були безплатні квартири, освіта, медицина та інші турботи про людину. Було багато псевдонаукових теорій і дискрету такого, як розселяння селян та інше. Про все це пишеться у даній книзі. Вона не розрахована на тих, хто кричить «то були совки, там усе погано». Ні, не усе погано. Прочитайте, як тоді дбали про віддалені села і хутори, дороги, побутове обслуговування населення, яке там (і не тільки там) проживало, про соціальне будівництво взагалі. Бо історія суспільства не пробачає тому, хто не робить розумних висновків зі свого минулого.

Дехто скаже, а чого він не пише про сьогоднішній день, про війну, про підлість Путіна та його оточення, які розпочали цю криваву битву. А звідки ви знаєте? Як писав, так і пишу щоденники. Ось у

столі зібраний цікавий архів по Афганістану. Ретельно веду щоденники сьогодні про те, як переніс ракетний обстріл Чернігова та його окраїн, після чого повилітали не тільки шибки, а й рушилися балкони, дахи, цілі будинки та й вулиці. Про те, як відважні українські воїни щодня боролися з ненависними путінськими ордами за Чернігів.

Я, мабуть, своєю книгою належу до третьої групи авторів, поєднуючи інтереси першої і другої. Правда, щодо другої, то я децю перебільшую, але окремі сюжети з цієї книги, на мою думку, заслуговують на увагу. Не переоцінюючи себе і своєї діяльності, зазначу, що такі спогади авторів стануть мемуарним джерелом для істориків майбутнього.

Горе, яке ми переживаємо у зв'язку з війною, – велике горе, але воно, як і кожна війна, має свою історію, свій початок і свій кінець, а історія українського етносу вічна. Саме про нього ми повинні пам'ятати і дбати. Про все це я й мрію розповісти у своїй книзі, наступній за «Спогадами», які я написав задовго до початку війни.

ДИТИНСТВО І ЮНІСТЬ

Народився я в с. Веприк Новобасанського району на Чернігівщині (по паспорту 2 січня 1937 р.). А в дійсності це був грудень 1936 р. Як казала моя мати, «десь середина грудня». У цей час у невістки нашої сусідки – баби Циганки – теж народився хлопчик. І баба сказала: «Ще ж хлопці, запишемо їх через два тижні, тоді вони і в армію підуть тільки через рік». Так і зробили. Записали нас з Миколою Шкурко в сільській раді з 1937 р., але початком січня. Так і стали ми з ним не тільки одного року, але й одного дня народження. Тепер відносно села Веприк. У нашому селі Лідіно (тепер пишуть Лідин) сільради не було, а саме Лідіно відносилось до Веприцької. На той час це був Новобасанський район, який з часом при черговій адміністративній реформі приєднали до Бобровицького.

Тепер про Лідіно. Історія його така. Уся навколишня земля колись належала вороньківському поміщику Миколі Аркадійовичу Кочубею. Його володіння називали Кочубеївщина. Село засноване десь після 1800 р. Земля ця належала віце-губернатору Київської губернії Аркадію Васильовичу Кочубею (сину Василя Васильовича Кочубея, генерал-майора, великого землевласника Полтавської губернії). Аркадій Васильович був віце-губернатором Київської губернії у 1828-1830 рр., а батьківські землі були й на Чернігівщині. До цих земель відносилися і земля нашого села. Микола Аркадійович – син Аркадія Васильовича, був дипломатом, служив при дипломатичній місії в Парижі і в Константинополі. Батько у свій час наділив його вороньківськими землями і маєтком, а Микола Аркадійович розділив свої землі між племінницями Лідією, Олександрою і Катериною, де вони побудували маєтки. З часом ці землі (з другої половини 60-х рр. XIX ст.) почали продаватися селянам за викуп, який продовжувався роками. Землі поступово заселялися вихідцями з великих сіл (Веприк, Вороньки, Кобижча, Козацьке та ін.). Так, з другої половини XIX ст. утворилися на бувшій кочубеївській землі села Лідіно, Олександрівка й Катеринівка. Спочатку було Лідіно, а потім за радянської влади – Лідіно.

Про Кочубеїв я чув з дитинства. Моя бабуся Мотрона (лат. шанована, заміжня жінка), а в селі її називали Мокрина, або баба Половчи-

ха, була розумною і досвідченою селянкою. У школі вона взагалі не навчалася. Народилася в багатодітній сім'ї, десь у 1882 р. Була глибоко віруючою людиною, знала молитви (коли яку читати), збирала трави, робила з них «настойку» (як вона говорила), «замовляла кров»; шептала «від пристріту», і взагалі, знала багато чого, що при відсутності в селі не тільки лікаря, а навіть фельдшера, допомагало людям, які при потребі, знали до кого звертатися. Я часто запитував у бабусі, звідки вона все знає, на що вона завжди відповідала «від матері».

Мій батько, Михайло Васильович, 1911 р. народження, закінчив Веприцьку початкову школу, робфак і два технікуми – Майнівський зоотехнікум і Конотопський педагогічний. Чому два? На те була своя причина. Після закінчення Майнівського зоотехнікуму він поїхав працювати у великий радгосп, де була елітна тваринницька ферма. Не встиг він ще розібратися в усіх тонкощах зоотехнічної справи, як одного разу вночі загорілася ферма. Рятували тварин усім селом, але врятували не всіх. Багато з них загинуло.

Довго велося розслідування. З'ясувалося, що ферму підпалила зоотехнік, молода дівчина, яка завагітніла від головного зоотехніка, а він був одружений і відмовився залишати свою сім'ю. Відбувся суд, усіх винуватців засудили. Батько проходив як свідок, але усе те, побачене на пожарі, справило на нього таке психологічне враження, що він уже не міг працювати на фермі. Проїшов час і одного разу він прочитав у газеті, що Конотопський педагогічний технікум оголошує набір абітурієнтів з середньою освітою. Батько звернувся до приймальної комісії і його зарахували на навчання. Через рік він уже мав диплом вчителя початкових класів. Спочатку працював у Веприцькій семирічній школі, а згодом з'явилася можливість влаштуватися в Лідінській початковій школі, де він пропрацював до 1976 р. З виходом на пенсію продовжував проживати в с. Лідіно. Помер у 1997 році.

Мати, Костюк Надія Омелянівна, народилася в 1911 р., закінчила Веприцьку початкову школу і далі не навчалася. На моє запитання: – Чому? Відповідала, що на той час в селі дівчина повинна була вміти читати й писати, а далі – навчатися селянській справі: ткати, прясти, вишивати, вміти приготувати обід та працювати в полі і на городі, а головне – дбати про сім'ю. У 1930 р. вийшла заміж за мого батька,

а в 1931 р. народила свою першу дитину – мого старшого брата Івана Михайловича. Однією з перших її записали в колгосп і, як вона говорила, через два місяці після народження дитини «пішла в ланку» – полола, проривала буряки, моркву, збирала колгоспний урожай, заготовляла сіно та інший корм для тваринництва. Такою була доля жінки-колгоспниці. Померла в 2002 році.

Я був другою дитиною в сім'ї. Назвав мене Володимиром батько. Доглядала за мною бабуся. Вона мала в цьому великий досвід – народила шестеро дітей, двоє з них померли, а виросли троє дівчат і один хлопець – мій батько. Дівчата повиходили заміж, а бабуся залишилася на старому дворіщі, у своїй хаті, яку вони побудували з моїм дідом, а своїм чоловіком Василем Степановичем, в Лідіно переїхали з Веприка уже в часи, як вона говорила, «якоїсь реформи». Цікавою була доля мого діда по батьку, Василя Степановича. Він закінчив земську початкову школу, служив у царській армії, дослужився до звання унтер-офіцера.

Як передавала мені мати, а вона дізналася від бабусі (дружини мого діда), що він служив у жандармерії, коли вони ще жили у Веприку. Звідти він добирався до Носівки, а потім по залізниці до Києва. Відповідав він за порядок від Києва до Ніжина на залізниці. Скільки він там прослужив, ніхто не знає із нашого роду. Як говорила моя мати, дід дуже переживав за цей період у своїй біографії, і коли почали записувати людей в колгоспи, він першим записався сам, і всю свою сім'ю записав. В колгоспі він був одним з передовиків виробництва і сільських активістів. Уже в студентські роки я дізнався, що в Російській імперії корпус жандармерії створив Микола І. Він підпорядковувався міністру внутрішніх справ і окремому командирі корпусу жандармів зі штабом і управлінням у Києві. У відновленій після революції в Росії Українській державі службу безпеки несла спочатку міська та повітова міліція, за Гетьманату – державна варта, за Директорії – знову міліція. У 1920 р. було організовано жандармерію. У зв'язку з цим видано «Тимчасову загальну інструкцію служби для жандармерії», затверджену військовим міністром УНР 24.09.1020 року. Згідно з рішенням цієї інструкції було створено відділ залізничної жандармерії, яка виконувала службу безпеки на за-

лізницях. Як відомо, після 1920 р. в УРСР діяла ВНК, перетворена на Державне політичне управління (згодом НКВС і МВС СРСР), як політична поліція і міліція.

Я народився після смерті мого діда Василя Степановича. Тому й не міг з'ясувати, коли і в якій жандармерії він служив, а бабуся чи то не знала, чи не хотіла говорити, щоб я знав. Як студент інституту, я зацікавився цією сторінкою життя мого діда, але бабуся була вже на той час в інших світах. Так і залишилася нерозкритою одна зі сторінок життя мого діда. Та знову повернуся в дитячі роки. Моїм вихованням займалася моя бабуся Мотрона. Інших діда Омелька (Омеляна) і бабусю Тетяну (які проживали у с. Веприк) – батьків моєї матері – я добре знав, бо вони були значно молодші від батьків мого батька.

Мати, невдовзі після мого народження, пішла на роботу в колгосп (ланку), а батько до обіду був у школі. Тому я повністю був на руках у бабусі. Крім мене, у неї були ще турботи по городу, клопоти біля печі – готувала обід для сім'ї, дивилася за моїм старшим братом Іваном, якому було всього шість років. У нашому дворі був колодязь, воду з якого брали усі сусіди. Колодязь був недалеко від хати, а Іван часто заглядав у нього, щоб побачити своє відображення. Це все разом взяте й становило основні турботи старенької жінки.

Та це ще було не все. Через два роки після мене народився третій хлопчик, якого назвали Петром, а через два роки після нього народився четвертий – Василь. Ось тоді й розпочалося, як я усім розповідаю, селянське виховання. З чотирьох дітей один бігав, другий ходив, третій вчився ходити, а четвертий повзав. Як говорила бабуся, за ними треба «глаз та й глаз». Що вона придумала? Забила в одвірок гвіздок, взяла вірвовку, прив'язала до гвіздка і розрахувала так, щоб до колодязя вона не діставала. Потім прив'язувала нас за поперек до цієї вірвовки, кожного окремо, і ми сиділи біля хати на зеленій траві під її пильним оком до тих пір, поки вона готувала обід.

Потім ця ексекція закінчувалася, вона нас розв'язувала і вела під двір «гулять». Там була широка і довга лавка, де бабуся любила відпочивати, а ми спочатку сиділи поряд на траві, а потім кожен займався своєю справою. Іван лазив по канаві, я дивився, що він там шукав, а

малеча сиділа біля бабусі. Часто до бабусі приходили сусідки – баба Палажка і баба Зінька. Тоді розмови затягувалися надовго. Одного разу я запитав у бабусі про канаву посередині нашої вулиці, і вона мені повідала про свою молодість.

«Там, де ми живемо, – говорила бабуся, – були землі вороньківського поміщика Кочубея. Ця канава на нашій вулиці – межа овочевої панської плантації. Вона була велика, майже від Веприка й до нас. На цій плантації вирощували капусту, помідори, огірки, іншу городину і навіть кавуни та дині. Тут працювала овочева бригада і я в ній була. Земля тут хороша, чорноземи, угноєна, добре оброблялася, поливу ніякого не було. Молоді жінки й дівчата любили працювати в городній бригаді – там можна було поласувати кавунами, динями, не кажучи вже про огірки й помідори. Коли на ці землі прийшла поміщиця Ліда, хутір почав швидко заселятися, в основному людьми із Веприка, а вже після 1911 року виникло наше село, яке назвали по імені поміщиці Ліди. Наша вулиця забудовувалася на землях бувшої плантації. Так з'явилася ця канава – колишня межа панської плантації».

Настав 1941 р. У вересні місяці вся Чернігівщина була окупована, а в кінці серпня на наше село наступали війська ворога. Напередодні війни у с. Веприк була створена підпільна організація. Батько входив до її складу. Очолював організацію Василь Степанович Красножон, старий чоловік, учасник громадянської війни. Комуністи й комсомольці пішли в партизанські загони. Їх було у нашій місцевості два: у Новій Басані – загін Дяченка М.А. і в Носівці – Стратілата М.І. Село було розділене на дві частини – східну й західну. Східної частини представники були зв'язані з Носівським загonom, а згодом з'єднанням, а західної – з Новобасанським загonom.

Так їх розділила підпільна партійна організація. Були виділені зв'язківці, до яких належав і мій батько. Для конспірації у Веприку була з числа підпільників організована артіль чоботарів. Артіль користувалася попитом серед населення. Її очолив, як зазначалося, Красножон В.С. – відомий в селі чоботар. Перед приходом окупантів він набрав собі бригаду шевців і почали працювати. Після закриття в с. Лідіно радянської школи батько увесь час пропадав у с. Веприк, благо там були рідні брат і сестра його матері і його двоюрідні брати.

Так через деякий час у нашій хаті з'явилися усі шевські приладдя (копили, дратви, смола, дерев'яні березові цвяхи та інше) і батько сів за роботу. Спочатку він шив і лагодив наше взуття, а з часом колишній учитель перетворився в чоботаря. Коли почався наступ ворога, батько зник у Веприку, а ми з матір'ю (старший Іван, я і Петро) разом з іншими людьми, залишивши село, почали відступати на схід. Це були поля сусідніх сіл, ночували в полі у копицях сіна та соломи. Мені було три роки і мене за руку вів, а інколи й ніс старший брат, мати несла маленького Петра, а бабуся Мотрона залишилася в селі з маленьким Василем, якому всього було 3 місяці. Не знаю звідки це пішло, але моїх маленьких братів у сім'ї називали Петрик і Васильок.

Прошло два дні, як після розповідала мати, продовольство, яке ми взяли з собою, закінчилось. Їсти було нічого. Діти плакали, бо були ми такі не одні, і жінки вирішили повертатися додому. Прийшли до села – все ціле. Дізналися, що ворожа частина пройшла селом швидко, за селом окопалася, переночувала й пішла далі. Так ми опинилися в окупації. На окупованій території було створене «цивільне управління» – міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи – зі старшинами, а в кожному селі призначили старост. Розпочалося вербування молодих хлопців у поліцію. У нашому селі старостою призначили Андрія Левченка, як говорили, колишнього розкуркуленого заможного селянина. Щодо поліцаїв, то для всіх несподівано туди записалися комсомольці Василь Панченко та Іван Чаленко. Вони, як з'ясувалося потім, входили до складу партизанського загону Дяченка М.А. За це фашистами згодом були розстріляні, а їхні хати спалені. У наше село приїхав представник бургомистра і разом зі старостою і поліцаями розділили між населенням колгоспне майно. Колгоспну землю теж поділили і на кожен двір наклали податок.

Село Лідіно складається з двох частин – Тарасівки і Красного (красиве), а між ними знаходилася колгоспна садиба – контора, комора (для збереження зерна) і конюшня. Назначений староста села виділив собі на допомогу двох помічників, які контролювали виконання населенням податків. До колишньої колгоспної контори повернули рахівників і тепер помічники старости їздили верхи на конях по дворах селян і вимагали вчасної сплати податків. До речі, коні з

колгоспної конюшні теж були роздані по дворах селянам. З виплатою податків (грошима чи натуроплатою) в селі були проблеми, бо не всі їх виконували. Тут і проявляли себе помічники старости, які, вислужуючись перед окупантами, не тільки притісняли селян, а й застосовували до них фізичну розправу.

У вересні 1943 р. Чернігівщина була звільнена від окупантів. Партизанські з'єднання, отримавши наказ Українського штабу партизанського руху, вирушили на Захід допомагати радянським військам звільняти нашу землю від загарбників, а чоловіків і молодих хлопців, у тому числі й підпільників, призвали до армії. Пішов воювати з ворогом і мій батько, Михайло Васильович.

У наступному, 1944 р., в селі відкрилася школа. Усі мої ровесники, і навіть переростки хлопці й дівчата, пішли в перший клас. У село приїхала вчителька – Ольга Іванівна Велігодська. Була вона з партизанського загону О.Ф. Федорова. Родом сама з с. Редьківка Ріпкинського району. Працювала один рік, а потім поступила в Ніжинський педінститут. У другому класі у мене була вже інша вчителька – Паша Дмитрівна Шкурко, місцева, після Прилуцького педучилища, три курси якого вона закінчила до початку війни. Мій старший брат Іван у 13 років пішов у п'ятий клас Олександрівської семирічки, до якої ходили діти з Лідіно, Катеринівки і, звичайно, Олександрівки. У ній було найбільше приміщення для школи – просторий цегляний панський будинок.

Олександрівка. Після закінчення Лідінської початкової школи я теж пішов у Олександрівську семирічку. Туди ходили діти зі всього нашого села. Заняття для 5-7 кл. (тоді були семирічки) – у другу зміну і розпочиналися о 14 годині. З дому ми виходили за годину-півтори, бо між селами відстань була три кілометри. Додому поверталися вже потемному. Домашні завдання виконували зранку. У різний час дітей було 15-20 душ. Ходили з піснями, віршами, сніжками. Книжки й зошити носили в полотняних сумках через плече. Час проходив швидко і після сьомого класу нам вручили посвідчення. Частина учнів поїхали в технікуми, професійні училища, а мені батько наказав закінчувати 10 класів, тобто середню школу, а вона була в той час лише у Вороньках. До них було через с. Веприк 10 кілометрів.

Вороньки. У Вороньківську середню школу ходили діти з Веприка, Свидовця (найближчого села), Катеринівки, Олександрівки і, звичайно, Лідіно. Крім мене, з нашого села в середню школу пішов тільки Горювий Олексій, наш сусіда. Решта однокласників роз'їхалися по інших навчальних закладах. Усіх нас здивувало, що двоє кращих випускників нашого класу поступили й успішно потім закінчили Томське медичне залізничне училище. Це були Микола Бабич та Інна Іванова. То був час, коли залізниця вважалася «державою в державі», коли усі працівники цієї установи носили окрему форму з погонами та окремими званнями.

Не знаю, хто та що у той час так вплинули на сільських, далеких від залізниці дітей, що вони «забилися» в такі дуже далекі від Олександрівки краї. Правда, уже значно пізніше, я зустрічався в Олександрівці з Миколою Бабичем, який з гордістю розповів, що він закінчив Томський медичний інститут і там працює. На моє запитання, а що для цього потрібно було їхати в Томськ, відповів, що у кожної людини свій, накреслений долею, шлях.

По-різному склалося життя моїх інших випускників-олександрівців.

Згадую з великою повагою Олександра Конона, який після школи закінчив курси кіномеханіків і тривалий час працював кіномеханіком в Олександрівському сільському клубі. Лише після закінчення технікуму кінофікації він був призначений директором Бобровицької районної дирекції кіномережі (була колись така посада в районах).

У свій час мій батько рік працював у Веприцькій семирічці і вивчав історію сусідніх сіл. Найближчим до Веприка було с. Вороньки. Назва цього села походить від притоки р. Супій – Ворониці, нині неіснуючої. Через село проходив чумацький шлях. Спочатку село належало чернігівському губернатору генерал-ад'ютанту О. Милорадовичу. У 1850 р. це село купив великий поміщик, київський віце-губернатор А.Кочубей і подарував його своєму синові – дипломату Миколі Кочубею, який у 1858р. одружився з дочкою Сергія Волконського, учасника декабристського заклоту, якому після звільнення з поселення і забороною проживати у великих містах разом з дружиною дозволили поселитися у Вороньках. У 1873 році, після смерті своєї дружини, до них приєднався Олександр Поджіо, який

теж разом з ними відбував заслання як декабрист. У свій час я багато перечитав літератури про декабристів і завжди виникало запитання: – А причому тут Поджіо?

Більшість авторів про декабристів пишуть, що він був дуже близькою людиною до сім'ї Волконських. У Вороньках кожен з них помирав у різний час, але поховали їх в одному місці – у Свято-Іванівському храмі. На будівництві спільної усипальниці наполягала їхня дочка Олена, яка незабаром після смерті батьків залишила Вороньки, а згодом розлучилася з Миколою Кочубеем.

Над їхніми могилами за проектом архітектора С. Янга в 1905 р. сімейну усипальницю було споруджено у місцевому Свято-Іванівському храмі, зруйнованому за радянської влади. Пізніше, вже у 1975 р., за проектом архітектора О. Стукалова на честь російських офіцерів – учасників декабристського заклоту 1825 р., в центрі села Вороньки споруджено меморіальний комплекс. Нащадок Волконських, син Олени і М. Кочубея, Михайло, проживаючи у Вороньках, мав велику бібліотеку, яка зникла під час Другої світової війни. Такою була коротка історія Вороньків у моїй уяві, завдяки батьківським записам, до початку навчання у восьмому класі цієї школи.

При школі був гуртожиток, в якому взимку проживали діти з сусідніх сіл. Гуртожиток – це окреме шкільне приміщення з декількома кімнатами, з яких одна була обладнана під кухню, а інші – для відпочинку і підготовки домашнього завдання. На кухні стояло декілька столів для приготування страви. За порядок в гуртожитку відповідав один з учителів школи.

З дому батьки привозили хліб, картоплю, сало, молочні продукти. Так ми там проживали взимку, а коли наступала тепла пора, їздили додому на велосипедах. Проти школи жив наш однокласник Сергій Гнипа, у дворі якого ми ставили велосипеди, під нагляд його бабусі Ганни. Провчився я так восьмий і дев'ятий клас. У десятому батько найняв для мене квартиру. Вірніше, у Вороньках за цей час я поміняв дві квартири. Спочатку це була сім'я пенсіонерів, у якій дід працював завгоспом у дільничній лікарні, а потім він запив, загуляв, почалися домашні сварки, картання та звинувачення між дідом і бабою. Я розповів про це дома і мені знайшли іншу квартиру.

Це була хата одинокої жінки, чоловік якої загинув на фронті, дітей не було. Була вона добра селянська жінка, яка відносилася до мене як до своєї дитини. У неї був такий порядок. Уранці, як правило, вона варила суп, на обід – борщ, а ввечері – смажила картоплю. З господарства тримала курей, гусей і навіть індиків. З жирів у неї на всі блюда був гусячий жир. Батько платив їй за квартиру і приготування їжі, хоча картоплю і сало привозив з дому.

У таких умовах моє навчання, порівняно з попередньою квартирою, значно поліпшилося. Спокійні умови для виконання домашніх завдань і нова обстановка сприяли кращому настрою і відношенню до навчання. У 10-му класі кожен учень задумувався над своєю майбутньою професією, а якщо і не професією, то взагалі над тим, що його чекало після школи.

НІЖИН

Як і всі юнаки повоєнних літ, я мріяв бути військовим. Привід до вступу в Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя дала молода випускниця історико-філологічного факультету цього вишу Наталія Тимофіївна Стародуб, яка прибула до нас у той час, коли я навчався в 10 класі Вороньківської СШ Новобасанського району, і стала нашим класним керівником. Розповідаючи про історію заснування Ніжинської гімназії вищих наук, її випускників, серед яких були М.В. Гоголь, Є.П. Гребінка, Л.І. Глібов, О.С. Афанасьєв-Чужбинський, Д.І. Журавський, а пізніше Ю.О. Збанацький, О.І. Ющенко, М.З. Шамота, М.Н. Петровський, І.Г. Спаський та ін., вона пов'язувала проникнення передових ідей і прогресивних течій у навчальному процесі гімназії з декабристським рухом, до якого с. Вороньки мали безпосереднє відношення як колишній земельний наділ і один з маєтків поміщиків Кочубеїв, в якому завершили свій земний шлях декабристи Сергій Волконський, Олександр Поджіо та Марія Волконська.

Ніжинський педінститут. Після таких уроків 5 випускників школи з 21 у 1954 році подали заяви до Ніжинського педінституту. Цей епізод я часто згадую в розмовах зі студентами-випускниками, наго-

лошуючи на тому, який переконливий вплив на довірливих і допитливих учнів, особливо сільської школи, має образ молодого вчителя, його особистий приклад і вміння викликати гордість за свою професію і свою Альма-матер. Уже навчаючись на історико-філологічному факультеті інституту, я з першого курсу зустрівся з такими неординарними і талановитими викладачами, як Ю.А. Савченко, Н.М. Дзюбанова, Є.Г. Кулініч, Г.П. Васильківський, А.А. Тамбовцева, В.І. Солдатов, Ф.М. Протас, М.Г. Глінка, П.Ф. Білий, М.І. Кругляк, М.А. Лескевич, М.І. Повод, О.І. Панфьоров та багато інших.

Саме в той час прибули до інституту і успішно розпочинали свою діяльність молоді викладачі О.Л. Богма, Т.Д. Пінчук, В.П. Іванов, І.П. Костенко, В.І. Власенко, О.І. Близнюк.

Про кожного з них можна розповідати годинами, кожен з них залишив значний слід у серцях своїх вихованців, особистим прикладом вони визначили не одному із нас шлях у викладачі вищої школи.

Лекції старшого викладача Ю.А. Савченка відкривали нам світ візантійського, італійського, фламандського, французького, російського, українського живопису, графіки і скульптури. Художник і досвідчений лектор, фахівець по живопису епохи Відродження, він вчив нас розумітися на картинах Рафаеля, Тиціана, Мікеланджело, Вазарі, Рубенса та Веласкеса, проводив лекції в картинній галереї інституту, розповідав сюжети кожної з її картин та історію заснування, починаючи з того часу, коли у 1845 р. граф О.Г. Кушельов-Безбородько у зв'язку з 25-річчям Ніжинської вищої школи подарував 175 картин зі свого власного картинного фонду для того, щоб вони служили розвитку «добрих смаків вихованців цього навчального закладу».

Доцент Г.П. Васильківський – неперевершений знавець зарубіжної літератури, вражав нас своїми знаннями сотень прізвищ, імен, дат, сюжетів, назв романів, повістей, поем та оповідань. При цьому в житті Григорій Петрович залишався скромною і навіть соромливою людиною. Тільки значно пізніше, після закінчення інституту, я дізнався, що він був ще й талановитим публіцистом і письменником.

Нінель Михайлівна Дзюбанова вчила нас культурі мови. На той час це був невеличкий спецкурс, десь близько 30 годин, половина з них – практичні заняття, під час яких вона навчала нас правильній

орфоєпії та орфографії, особливостям усної і письмової літературної і народної мови.

Пригадую, як з перших же занять доцент А.А. Тамбовцева залучала нас в історичний гурток краєзнавців, прищеплюючи любов до малої батьківщини, допомагала кожному обрати тему дослідження та готуватися до перших наукових студентських конференцій, на яких наголошувала, що саме при сумлінному ставленні до справи серед нас з'являться майбутні викладачі вузів і науковці.

Директором інституту (так називалася посада ректора) був у той час доцент Марк Іванович Повод, учасник Другої світової війни, полковник у відставці, історик за фахом і педагог за покликанням. Незважаючи на нестатки першого повоєнного десятиліття, він зумів поставити навчально-виховну роботу в інституті так, як у найкращих тоді вищих навчальних закладах, залучаючи до викладацької роботи досвідчених викладачів вишів м. Києва. Він постійно намагався розширити навчально-матеріальну базу факультетів та збільшити фонд бібліотеки.

Храм науки й культури. З перших днів навчання в інституті ми потрапили в ауру, яка ненавмисно створювалася професорсько-викладацьким колективом. Наші наставники були прикладом не тільки глибокого знання своєї справи, першокласними фахівцями, але й взірцем своїми манерами і культурою поведінкою. Здається, в невеличкому на той час 30-тисячному Ніжині викладача інституту можна було визначити на вулиці по його зовнішньому вигляду. Пізніше, задумуючись над цим фактом, я приходив до висновку, що таку ауру створювала історія одного з найстаріших у нашій країні навчальних закладів, у стінах якого виховувалися видатні представники різних поколінь нашого народу, великі письменники, вчені, художники та науковці.

Для них стіни вузу були старовинним палацом науки і культури, до якого ставились як до храму. Важливу роль у цьому плані відігравала бібліотека інституту, справжня перлина знань, у фондах її налічувалося до півмільйона книжок та понад 3 тисячі журналів, особливу цінність серед яких становили часописи першої половини XIX ст. Пригадую, з яким трепетом ми брали в руки рідкісні екземпляри старовинних книжок XVI-XVIII століть, в тому числі «Іліаду» та «Оді-

сею» Гомера, «Енеїду» Вергілія, «Граматику» Мелетія Смотрицького (1619 р.), «Арифметику» Магніцького (1703 р.), рукописи гетьманських універсалів XVII-XVIII століть, твори Д. Дідро, М.В. Ломоносова, О.М. Радищева.

Музей М.В. Гоголя, заснований в 1909 р. у зв'язку зі 100-річчям з дня народження Миколи Васильовича, та картинна галерея інституту відомі далеко за межами нашої області. Експонати, що стосуються перебування Гоголя-Яновського в гімназії у 1821-1828 рр., це – підручники, навчальні посібники, фізичні прилади, матеріали про гоголівську творчість, гоголівські традиції у житті Ніжинського вишу.

Пам'ятаю, як у 1957 р. поряд з музеєм Гоголя у трьох кімнатах було відкрито картинну галерею, колекція її складалася з 230 картин. Це були оригінали і копії російських, українських і зарубіжних художників XIV-XX століть. Найбільше вражав розділ італійського мистецтва, представлений полотнами болонської, венеціанської, флорентійської та неаполітанської шкіл. Були тут полотна фламандського і нідерландського живопису, картини Рубенса і Рібери, картини російських художників Плахова, Андрєєва, Іванова та інші.

Картинна галерея мала літографії картин Третяковки, що разом з експонатами музею та її багатим арсеналом використовувалися як навчальний матеріал і могутній засіб виховання та розвитку естетичних смаків майбутніх педагогів.

Формували особистість молодих учителів постійні зустрічі з провідними діячами науки і культури. У стінах і аудиторіях інституту неодноразово виступали: І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, Гнат Юра, Ю. Шумський, Н. Ужвій, Д. Гнатюк, Ю. Гуляєв, Д. Кабалевський, А. Хачатурян, Г. Майборода, М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, О. Вишня, О. Корнійчук, В. Василевська, О. Гончар, Ю. Збанацький, С. Олійник, П. Воронько та ін.

У 1954 р. в Ніжинському педінституті був один гуртожиток, якого вистачало лише для дітей сиріт, а також тих, чий батько загинув на фронті. Тому з першого і до останнього курсу я проживав на приватних квартирах, яких було всього дві. На першому курсі – це була кімната в будинку на чотирьох студентів. Господар цього будинку працював завгоспом в Ніжинській школі №3, дружина його була до-

могосподарка, вона й запропонувала нам свою послугу. Тоді був такий порядок – напередодні навчального року до подвір'я інституту приходили домогосподарки з пропозицією – запропонувати кімнату для проживання студентам.

Хлопець із Ріпок. Так на цьому подвір'ї я познайомився з хлопцем із Ріпок, звали його Арнольдом, прізвище Грищенко (майбутнім професором Київського університету імені Т. Шевченка), він і запропонував мені приєднатися до підібраних ним уже двох абітурієнтів, щоб було четверо студентів – так вимагала Ольга Іванівна, бо кімната була на чотири ліжка. Будинок був зразу ж за ніжинським базаром (центр міста), а готувати їжу ми повинні були самі. Пройшов час, старший син господарів одружився і на наступний рік нам довелося шукати нову квартиру.

Знову ініціативу проявив Арнольд. Тепер наша квартира була за інститутським парком. Господарі, люди похилого віку, тьотя Аня і дядя Вася. (Так вони нам веліли себе називати). Арнольд Грищенко, Володимир Ушкало – з Конотопа і я. На третьому курсі до нас приєднався Борис Полуянов – з Луганської області. Два наступні роки ми прожили на цій квартирі у такому складі. У Ніжині був такий порядок. Студенти платили тільки за проживання. Готувати їжу вони повинні були самі зі своїх продуктів. Тому кожен привозив з дому картоплю і все інше, готували обіди по черзі, вранці і ввечері був чай з бутербродами. Пізніше, коли я бував у Ніжині і намагався знайти той будинок, мене чекало розчарування. Його не було, а на тому місці стояли інші добротні оселі. Звичайно, господарі були вже давно в кращих світах, а сусіди теж проживали вже інші.

Отже, виповнилося 55 років після закінчення Ніжинського державного педагогічного інституту. Це більша половина людського віку і сьогодні, згадуючи про свої юні студентські роки, бачиш, як багато вони дали тобі для формування особистості, як навчили працювати і використовувати кожну хвилину для збагачення свого життєвого досвіду, професійного вдосконалення і громадянського становлення.

УЗБЕКИСТАН

Він займає короткий період у моєму житті. На четвертому курсі навчання (а в той час у педагогічних вузах навчалися чотири роки), десь під кінець другого семестру, перед державними екзаменами, був розподіл студентів за призначенням на майбутню роботу в школі. Розподіляли не тільки по Україні, а й по всьому Союзу. Було декілька місць в Узбекистан. Мій однокурсник, ніжинець Анатолій Щітка, подав таку ідею – їхати туди. Я завагався, але через деякий час, начитавшись в бібліотеці про цю республіку, теж вирішив працювати в Узбекистані. Тоді ж у свій щоденник я записав, що з XIX ст. Російська імперія почала розширюватися в Центральній Азії, а вже до XX ст. Центральна Азія опинилась в руках Росії і, незважаючи на опір більшовикам, на початку становлення радянської влади, країни Центральної Азії стали частиною СРСР.

У 1924 р. була створена Узбецька радянська соціалістична республіка як складова частина Радянського Союзу. Республіка межує на півночі й північному сході з Казахстаном, на південному заході – з Туркменістаном, на півдні – з Афганістаном, на південному сході – з Таджикистаном, на північному сході – з Киргизстаном. Складається з дванадцяти областей та Каракалпацької автономної республіки, столиця Ташкент. Площа республіки – 447 тис. км². Населення – 30 млн чол. (80 % - узбеків, 5,5 % - росіян, 6 % - таджиків, 3 % - казахів, 2,5 % - каракалпаків, 1. % - татар і 2. % - інших національностей).

Столиця Ташкент. Площа – 335 км². Населення – 2.6 млн чол., 12 районів, найбільше за населенням місто Центральної Азії, найважливіший авіаційний, залізничний, автомобільний вузол, політичний, економічний і культурний центр. Узбецька столиця – великий науковий центр. Тут працюють Академія наук Узбекистану, що об'єднувала понад 40 науково-дослідних інститутів, три регіональні відділення, Національний університет республіки Узбекистан, Ташкентський педіатричний медичний інститут, Ташкентський державний юридичний інститут, Ташкентський державний економічний університет та інші. У Ташкенті збереглася низка історико-культурних пам'яток, що

є взірцем ісламської архітектури XIV-XIX століть. Ставши у 1867 р. головним містом Туркестанського генерал-губернаторства, Ташкент почав зазнавати впливу російської та популярної на той час західної архітектури, саме тоді в місті почали зводитися невластиві східним містам будівлі європейського стилю. Найяскравішим прикладом стала пам'ятка тієї доби – палац Романових.

Мрії про майбутнє. Оце і все, що мені вдалося тоді занести до свого щоденника. Усі студенти, отримавши дипломи, роз'їхалися по домівках на відпочинок і підготовку до майбутньої шкільної діяльності. Отримавши разом з дипломом фінансовий розрахунок для поїздки в Узбекистан, я теж поїхав у своє Лідіно. Через місяць я почав збиратися в далеку дорогу. Проводжали мене, як в армію, зібрали усіх родичів, в саду накрили святковий стіл, батько привіз з с. Кобижчі бочку пива, і почали проводити. Через день я поїхав у Ніжин, зустрівся з Анатолієм і виїхали в Москву. У Москві взяли білети до Ташкента.

Чомусь їхали поїздом і через два дні були в Ташкенті. У Міністерстві освіти республіки нас направили в Кашка-Дар'їнську область. Адміністративний центр – Карші. В області проживало близько двох мільйонів населення. Площа – 28.4 тис. км². Приїхали в обласне управління освіти і нам запропонували працювати в Чиракчинському районі. Виїхали в Чиракчи. А це вже під Самаркандом. У районі саме в той час проходила традиційна вчительська конференція. Побули у завідувача районного відділу і одразу на конференцію. Приймали нас гучними оплесками, вітали всім складом вчителів району. Анатолій був у захопленні від побаченого і переконував мене, що треба їхати в кишлак, що тільки там можна побачити, як живуть люди в сільській місцевості. Зав. райвно М. Мавлянов познайомив нас з директором школи імені Маяковського, кишлак теж так називався, і ми після конференції разом з учителями школи направилися в кишлак. Їхали на колгоспній машині, яку виділив раїс (голова) під такий захід, як вчительська конференція.

Кишлацькі будні. При школі був гуртожиток для приїжджих вчителів. Ми розмістилися в гуртожитку і пішли в гості до директора школи. Його дружина, татарка, добре володіла російською мовою і допомагала нам спілкуватися. Крім сім'ї директора, за столом були

ще декілька вчителів, які проживали поряд з директором. Що характерно, спиртного на столі не було. Була національна узбецька кухня: плов, в якому кількість м'яса і рису ідентична, готується на бавовняному маслі, суп шурпа (баранина чи яловичина), манти (великі пельмені) і багато зелені – салат, кінза, зелена цибуля, кріп, петрушка, хліб (корж – лепьошка) та ін.

Для плову нам дали ложки, самі узбека плов брали руками. Сиділи до 24⁰⁰. Потім пішли додому (в гуртожиток), обговорюючи питання сьогоднішнього дня. Звали директора школи Арсланов Алішер, а дружину – Гульнара. Учні називають учителя *tualim* (узбецькою – майлім). Учительку називають *opa* Гульнара (старша сестра Гульнара).

Під час вечері дружина директора знайомила нас з узбецькою кухнею, говорила, що вона з тих татар, яких виселяли в 1944 р., що вони познайомилися з Алішером, коли навчалися в Ташкентському педінституті і там же одружилися. Стверджувала, що їй дуже подобається узбецька кухня, яка має глибоку історію, тісно пов'язану з узбецькою культурою, мовою і традиціями. У ній поєдналися традиції як кочового, так і осілого способу життя. Узбецькі страви популярні в усьому світові, особливо такі, як манти, плов, лагман та інші. В республіці є свої особливості приготування цих блюд, а також свої зовсім оригінальні страви. Для основних м'ясних блюд характерно приготування жареної, висококалорійної їжі, широко використовується бавовняне масло, курдючне сало, спеції й багато зелені.

З приєднанням Середньої Азії до Росії в XIX ст. у багатівіковій узбецькій кухні відбулося піднесення в розвитку кулінарії. Стали вирощуватися такі овочі, як картопля, помідори, капуста, редис та ін. Найбільш популярний м'ясний інгредієнт – баранина, яловичина, а від кочівників – конина. Основні блюда готуються з великою кількістю м'яса. Особливо шанобливе відношення узбеків до хліба, багато традицій, пов'язаних з хлібом і закваскою для коржів (лепьошки). На стіл кладуть тільки коржем «вверх» і тільки парну їх кількість. Переламати корж може тільки старший за столом, або з його дозволу.

Незважаючи на перевагу в країні ісламської релігії, яка забороняє вживати спиртне, спиртні напої користуються попитом місцевого населення і приїжджих. Серед них виділяються: Буза – слабоалкоголь-

ний густий напій кремового кольору зі солодко-кислуватим смаком, виготовляється з пророслих злакових культур (пшениці, ячменю, проса), дріжджів і цукру. З давніх пір подавалася гостям в знак особливої поваги. Користуються попитом на міжнародних ринках узбецькі пиво, вино, горілка і коньяк. У найменуванні узбецького спиртного відтворений національний колорит країни, а смакові якості відрізняються особливою м'якістю і чистотою. Це коротко про національну кухню та узбецькі напої.

Освіта. Та повернемося до освіти. Школа в кишлаку була з дерева, хоча всі місцеві будівлі саманові. Самановим був і наш гуртожиток, з дерев'яними рамами і дверима. У гуртожитку 4 кімнати й кухня. Кухня обладнана, навіть з газовою плитою. Ми з Анатолієм зайняли по кімнаті, розібрали свої валізи й почали готуватися до навчального року. Кожному виділили по три класи – від восьмого до десятого. Обіцяли ще додати по тарифній півставці за 5-7 кл., якщо ми погодимося.

Читати будемо російську мову й літературу. На жаль, її в кишлаку майже ніхто не знав. Погано знають і вчителі школи, окрім знайомої вже нам завуча Гульнари. На всі пропозиції дирекції школи ми погодилися і сіли за підготовку потрібної документації та навчальних планів. Паралельно заглибилися в особливості узбецької освіти. Почали з мови, бо діти не знали російської, а ми – узбецької. Склали словники й почали вивчати узбецьку. З'ясувалося, що узбецька мова багата діалектами. В основу літературної мови покладений ташкентський та ферганський діалекти зі значним впливом староузбецької мови, яка формувалася до XV ст. Спочатку узбецька мова записувалася арабською абеткою, а з 1960 р. – кирилицею. Науковий інтерес до вивчення узбецької мови виник ще в XIX ст. серед європейських вчених, до яких належали Ш. Лапін, А. Вамбері та ін.

Діалекти узбецької мови мають арабсько-персидський вплив. На відміну від інших тюркських мов для узбецької характерна однарнітність афіксів (частина слова, що має певне значення і вносить зміну в зміст слова). Мова не має граматичної категорії роду, відсутні погодження в роді, відмінку і в числі. Основу лексики літературної узбецької мови становлять слова загальнотюркського походження,

однак словниковий фонд багатий персидськими й арабськими запозиченнями. Вплив російської мови помітний по значному пласту побутової, загальнополітичної й технічної лексики, що відбувся, починаючи з другої половини XIX ст.

Усі ці особливості мови нам прийшлося вивчати вже під час навчального року. Готуючись до шкільних уроків, ми майже до кожного російського слова писали на дошці узбецький переклад. Так пройшов увесь вересень місяць, а в жовтні всю школу відправили на збір бавовни.

Бавовняна кампанія. Там, на полі, ми працювали цілими днями. Обід привозили з колгоспної їдальні. Наше завдання полягало в тому, щоб учні не були голодні й старанно працювали. За кожним класом був закріплений вчитель. Бавовна щоденно зважувалася і дорослими складалася у великі кагати. За зібрану бавовну колгосп перераховував школі гроші.

У листопаді ми знову в школі. Підготовка до уроків, плани, конспекти, вивчення узбецької, хоча за місяць на збиранні бавовни ми підтягнули здорово свою побутову лексику; це тішило нас і ми знову засіли за вивчення мови, але так продовжувалось недовго. Несподівано ми отримали повістки з військкомату.

Повістки з військкомату. Ними нас сповістили, що підлягаємо закону про загальну військову повинність і що десь у першій половині грудня ми будемо відправлені в армію. Наш ровесник, місцевий вчитель математики, довірливо повідомив, що служби можна уникнути, заплативши шість тисяч карбованців певній особі у військкоматі. Підкреслюю, що це був 1958 рік. Ось коли і звідкіля розпочиналася корупція. Колезі нашому ми нічого не сказали, а почали потихеньку збиратися в армію. Як і сподівалися, на початку грудня ми отримали повістки.

Зібрали свої речі, окремі посилками відправили додому й у назначений час з'явилися у військкоматі. Нам здалося, що там навіть були дещо спантеличені нашою появою. Як сказав Анатолій, вони не цього від нас чекали, але ми розуміли, що армія нам потрібна, вона ще нікому не була у той час на заваді. Тим більше, що студентська романтика швидко вивітрилася реаліями узбецького шкільного життя.

У Ніжині ми мріяли про Узбекистан, далеку республіку з цікавою природою – Ферганською долиною, Самаркандом – одним з найдавніших міст світу, за археологічними даними, заснованому в 742 р. до н.е.; столицю держави Тимуридів Бухару – зірку ісламського світу; Муйнак – місто-трагедію, з вмираючим Аральським морем; дві гірські системи – Тянь-Шань і Гісаро-Алтай. Обидві знаходяться на південному сході країни. У гірських регіонах Узбекистану проживає понад 2 млн осіб, що становить 7 процентів населення республіки. Кизилкум – піщана і кам'яниста пустеля у межиріччі Амудар'ї і Сирдар'ї. Площа її близько 300 тис км², з тваринним світом, корисними копалинами і артезіанськими басейнами. І це далеко не все, що ми читали і про що мріяли побачити в Узбекистані.

АРМІЯ

Зібрана військкоматом команда прибула в Бузулук Оренбурзької області. Це був Приволзький військовий округ. Там нам треба було пройти курс молодого бійця. Тривав він у нас один місяць, після чого прийняли присягу.

Дивізійна сержантська школа. На цьому наші путі з Анатолієм розійшлися. Він поїхав служити в іншу військову частину, а мене відправили в дивізійну школу сержантського складу в/ч 7406-а, яка розміщала в м. Бузулук. Це місто обласного підпорядкування за 240 км від Оренбурга. Воно розташоване на берегах річок Самари і Бузулук. Річка Бузулук – притока р. Самари. Сама назва річки і міста походить від татарського слова «бозау» – теля, а «бозаулик» – теляча загорожа. З роками ця назва трансформувалася в Бузулук. Проживало тут понад 140 тис населення. Працювали швейна, шкіргалантерейна, рукавична та меблева фабрики, два машинобудівельні заводи, підприємства нафтогазодобувної промисловості. За декілька кілометрів від міста Бузулук – Тоцький полігон, де 14 вересня 1954 р. були проведені військові навчання з використання ядерної зброї.

Спочатку про дивізійну школу сержантського складу. Штаб загальної військової дивізії теж був у Бузулуці, але школа мала окреме розташування, про що свідчить літера «а» нашої військової частини.

Нас було три взводи (рота), своя казарма, кімнати для навчання, окремо для кожного взводу, розклад занять, свій плац і, звичайно, своє командування – командири взводів, командир роти – він же начальник школи. У нього свої заступники – по політичній, стройовій та інтендантській частинах (а як же солдатам без кухні й каптенармуса?). Термін навчання дев'ять місяців.

Розклад занять. О шостій годині ранку – підйом. Зарядка, сніданок о сьомій годині (завжди строєм і з піснею). Підготовка до занять. Заняття – спочатку в навчальних класах (теорія), потім на плацу, або в полі (тактика). У навчальних класах – основи політичних знань, статуту, зброя. На плацу – стройова підготовка, у полі – вчили воювати. Обід завжди був о чотирнадцятій годині (знову ж таки туди й назад з піснею), години вільного часу, заняття спортом, змагання, робота спортивних секцій (за окремим розкладом), о 20 годині – вечеря, після – вільний час, а о 22 годині – відбій.

Тоцький полігон. Події вересня 1954 р. Про них добре знали й розповідали у Бузулуці усі. Велися розмови серед солдат та офіцерів. На одному з політзанять я звернувся до майора Бистрикіна з проханням розповісти нам про тактичні навчання військ на Тоцькому полігоні із застосуванням ядерної зброї. Майор погодився, але сказав, що про це ми поговоримо на наступному занятті, а сьогодні проведемо заняття по плану. На наступному занятті мова йшла лише про тактичні навчання із застосуванням ядерної зброї 14 вересня 1954 р. на Тоцькому полігоні, з якого до Бузулука було 40 км.

Навчання з застосуванням ядерної зброї. Під командуванням маршала К. Жукова цієї дати відбулися навчання під кодовою назвою «Сніжок». Пропозиції по проведенню навчання підготував Генеральний штаб Збройних Сил під керівництвом маршала А. Василевського. Загальна кількість військовослужбовців на навчаннях досягла 45 тис. солдат та офіцерів. Завдання полягало в можливості прориву оборони противника з застосуванням ядерної зброї. Тоцький полігон був обраний тому, що тут рельєф місцевості найбільше підходив для цього: проведення повітряного ядерного удару в умовах пересічної місцевості Тоцького полігону мало велике практичне значення для оцінки впливу рельєфу на послаблення (чи посилення) вражаючих факторів ядерного удару.

На навчаннях планувалося випробувати атомну бомбу потужністю 40 кт. Метою навчання було дослідити вплив удару атомної бомби по ділянці заздалегідь підготовленої оборони, а також на зброю, воєнну техніку й тварин. Вивчити й практично перевірити в умовах застосування атомної бомби: особливості організації наступальних і оборонних дій військових частин і з'єднань; дії наступаючих військ при прориві оборони слідом за атомним ударом; організацію проти-атомного захисту військ в обороні і наступі; методи управління військами в наступі й обороні; матеріально-технічне забезпечення військ в умовах ведення бою та ін.

Окрім особового складу, на навчання залучалося 600 танків і самохідно-артилерійських установок, 320 літаків, 500 гармат і мінометів, 600 бронетранспортерів, 6 тисяч тягачів і автомобілів різного призначення. Наступ загальновійськового корпусу планувалося забезпечити трьома ударами: однією атомною бомбою середнього калібру, двома штабелями ящиків з тротилом і бочок з бензином (імітація ядерного удару). Реальну атомну бомбу планувалося кинути на позиції полкових резервів та по батальйонному району оборони. Особовий склад військ під час атомного удару розміщався в щілинах та укриттях.

У випадку, якби удар був наземний, а не повітряний – аварійна ситуація, навчання б відмінялися і вступав у дію запасний план, розроблений штабом керівництва. Для проведення заходів по забезпеченню безпеки населення район навчання в радіусі до 50 км від місця удару був розділений на окремі зони (від 8 до 50 км, в залежності від місця вибуху).

О 3 годині 34 хвилини літак-носій Ту-4 (пілот В. Кутирчев) з висоти 8 тис. м. скинув атомну бомбу, потужністю 40 кт, вибух якої відбувся через 48 секунд на висоті 350 метрів від поверхні землі, з відхиленням від цілі на 280 м. Вибух атомної бомби супроводжувався засліплюючим спалахом, що освітив місцевість яскраво-білим світлом. Через 3.6 сек. після вибуху в його центрі з'явилися окремі менш яскраві плями, що розросталися в розмірах і скоро охопили всю поверхню, що освітлювалася. Слідом за хмаринкою, що швидко піднімалася вгору, із епіцентру вибуху почав рости великий стовп пилу, що через 4-5 секунд приблизився до хмаринки, утворивши великий гриб.

Десь через одну хвилину хмарка вибуху піднялася на 4 км, а через 7 хвилин – на висоту 15 км. А тим часом після удару розпочалася артпідготовка і наступ бомбардувальної авіації. Були вислані дозори радіаційної розвідки, які прибули в район епіцентру через 46 хвилин після атомного удару. Вони встановили, що рівень радіації через 1 годину після вибуху становив 50 P/_r , в зоні до 300 м – 1 P/_r , в зоні радіусом до 500 м – 0.5 P/_r , в зоні до 900 м – 0.1 P/_r .

Літаки, що пролітали для нанесення удару по наземних цілях за 20 хвилин після атомного вибуху, змушені були перетинати ніжку «атомного гриба», після приземлення показали незначний рівень радіації. Радіаційною розвідкою сліду хмари, проведеною з літака, було встановлено, що вісь радіаційної хмари співпадає з рухом повітряної маси на висоті до 9 км. У сусідніх селах Малахівка, Єлманка-2, Іванівка, Орлівка горіли окремі будинки. Війська тушили пожеги, розчищали завали дерев. Такий або майже такий матеріал, віддрукований на машинці, нам роздав майор на занятті.

Через три дні – 17 вересня 1954 р. в газеті «Правда» було опубліковано таку інформацію ТАРС. «У відповідності з планом науково-дослідницької та експериментальної діяльності в останні дні в Радянському Союзі було проведено випробування одного з видів атомної зброї. Метою дослідження було вивчення дії атомного удару. При дослідженні отримані важливі результати, котрі допоможуть радянським вченим та інженерам успішно вирішити задачу по захисту від атомного нападу». Таку інформацію з газети я переписав пізніше у свій щоденник.

Після виступу майора на політичних заняттях серед курсантів школи (а нас там так називали) розпочалися жваві розмови про Тоцький полігон і загальне бажання побувати там. Звернулися до керівництва школи, а воно – відповідно до командування дивізії. Як розвивалися події далі, я не знаю, але через декілька днів нас повідомили, що на Тоцький полігон ми будемо добиратися маршем у повному бойовому спорядженні. Більше того, як до Тоцького, так і на полігоні, ми повинні відпрацювати, як майбутні помічники командирів взводів, такі теми, як «взвод в наступі», «взвод в обороні», «бойові дії взводу в умовах ночі» та інші.

Якщо при цьому мати на увазі, що це було три взводи – стрілецька рота (уся сержантська школа), то хто поніс відповідальність за те, що через чотири роки після атомного вибуху, в тій місцевості проводилися заняття, де військовослужбовці повзали по землі, зараженій радіацією. Уже після Чорнобиля я зацікавився інформацією про події на Тоцькому полігоні. З'ясував, що зразу після вибуху основним дозоутворюючим радіонуклідом був кобальт-60, період напіврозпаду якого 15.5 років.

У довготривалій перспективі основний вклад в дозу вносить цезій-137 і стронцій-90, періоди напіврозпаду яких майже 30 років та вуглевод-14 з періодом напіврозпаду 5 тис. років. У 1986-1990 рр. в зоні Тоцького ядерного вибуху був помічений сильний ріст онкологічних захворювань населення. За даними Уральського відділення РАН, злоякісні новоутворення органів дихання стали зустрічатися частіше на 250 відсотків, щитоподібної залози – на 260, шкіри – на 135, лімфатичної і кровоносної систем – на 670 %.

Загальна захворюваність дітей виросла у два рази. Смертність населення збільшилася за 10 років у три рази. У жителів цих районів, як зазначав кореспондент «Комерсанта» О. Котов, виявлений підвищений рівень хромосомних порушень. Причому в дітей вони зустрічалися у двоє менше, ніж у дорослих. Ситуація з хромосомними порушеннями практично така ж, як і в Київській області на території чорнобильського сліду.

Та повернемося в дивізію. Після Тоцького полігону наші заняття пішли по визначеному розкладу. Від підйому до відбою – усе по розкладу. У вересні місяці складали екзамени по стройовій і фізичній підготовці, по політичній освіті й армійських статутах.

Посвідчення сержанта. У кінці вересня командир дивізії вручив нам посвідчення сержанта, з погонами, і повідомив, що наша дивізія у повному складі переходить з Приволзького у Прибалтійський військовий округ, що звання наші й офіцерські зберігаються, кожен отримує військову посаду, але тепер ми будемо вивчати ракетну справу. Наша школа (рота) у повному складі поступає в артилерійський полк в/ч 32158«в» полковника М. Бондаренка й розташовуватиметься в литовському м. Укмерге, а штаб округу – в столиці Латвії – Ризі. Їхали ми в товарних вагонах, а з нами їхала в окремому вагоні солдатська

кухня, ми часто пропускали пасажирські поїзди, стояли в відстійниках на великих залізничних станціях. Так, з Бузулук до Укмерге ми їхали майже два тижні.

Служба в ракетних військах. В Укмерге було військове містечко, де стояв раніше артилерійський полк. Нас розмістили в казармах, дали один день на відпочинок, а потім настав організаційний момент. Построїли на плацу. Офіцерів і сержантів розподілили за посадами. Полковник Бондаренко оголосив, що в полку буде три ракетних дивізіони, а в кожному дивізіоні – по три батареї. Кожна батарея матиме своє завдання по обслуговуванню ракетного дивізіону. Назвав командирів дивізіонів і батарей. Командирів зібрав полковник у штаб, а ми на плацу продовжили заняття стройовою підготовкою. Наступного дня знову всіх зібрали на плацу. Тепер уже построїли по батареях і по дивізіонах. Нашою батареєю командував старший лейтенант Зиков, а ракетним дивізіоном капітан Корнеєв. Наше завдання полягало в тому, щоб у найближчому від міста лісі готувати місце для розташування ракет. Кожен дивізіон працював окремо. За наказом вищого керівництва прийшла відповідна техніка – тягачі, трактори і крани. Робота закипіла.

Тепер у нас з'явилися два дні на тиждень для вивчення ракетної справи. Спочатку командир дивізіону розподілив обов'язки між кожним із нас по новій військовій спеціальності. Моя називалася «командир розрахунку». А вивчав я літературу по темі «апаратура системи управління та забезпечення перевірок ракети на стартовому комплексі». Це були тактико-технічні дані ракет R-14, які поступали на озброєння і для яких ми готували місце під Укмерге, в лісі.

R-14 – балістична ракета, одноступінчата, на зрідженому паливі, середньої дальності, наземного базування. Пам'ятаю як таблицю множення її дані. Довжина – 24.5 м., діаметр циліндричної частини – 2.4 м., довжина ступені – 21.6 м., вага палива – 72 т., стартова вага – 79 т., суха вага ракети – 7 т. Максимальний діаметр – 2.8 м. Гарантійний термін знаходження в заправленому стані до 30 діб. Максимальна довжина польоту – 5.5 тис. км. Ось така ракета в 1960 р. (квітні) поступала на озброєння. Щоби вчасно підготувати фахівців, полк одержав команду відправляти в Капустин Яр невеликими групами військовослужбовців для ознайомлення з системою запуску ракет.

Капустин Яр – це ракетний полігон у північно-західній частині Астраханської області Росії. Мав він і офіційну назву – 1V -й державний центральний міжвідомчий полігон Російської Федерації. Утворений він у 1946 р. як центральний полігон Міністерства збройних сил для випробування балістичних і зенітних ракет. Площа полігону 650 км,² розміщений в основному на території Росії, а також в Західно-Казахстанській області Казахстану. Адміністративний центр полігону – місто Знаменськ, з населенням близько 30 тис. чол. Поряд з полігоном було старовинне село Капустин Яр. Біля міста Знаменська – військовий аеродром Капустин Яр. На полігоні дислокувалося декілька військових частин і навчально-дослідницьких центрів Міністерства оборони. Окрім того, було декілька допоміжних частин, які забезпечували ефективну діяльність полігону. В одній із них і займалися підготовкою ракетчиків, таких, як ми. У групі, яка відбула з Укмерге в Капустин Яр в серпні місяці 1960 р., був і я. Вивчав я там апаратуру системи управління та забезпечення перевірки ракети, коли вона вже стояла на стартовому столі, перед пуском. Звичайно, це був навчальний екземпляр R-14. Не знаю, наскільки ця система наведення залишилася на озброєнні, тому і не пишу про неї. Добре лише знаю, що балістична ракета R-14 давно вже історія ракетобудування. Пробули ми в Капустиному Яру цілий тиждень і були ознайомлені з нашою майбутньою ракетною військовою спеціальністю.

Щодо ракетних військ, то нагадаю, що в 60-х рр. XX ст. ядерна зброя розглядалася як засіб ведення бойових дій, як зброя на полі бою. В Радянському Союзі і в США існували зовсім реальні плани по застосуванню ядерної зброї. Це вже потім поступово стало формуватися уявлення про те, що ядерна зброя не може бути засобом досягнення перемоги у війні, а тому потрібно домовлятися спочатку про обмеження, а потім і скорочення ядерного озброєння. Саме тоді з'явилися перші пропозиції про те, що вважати стратегічною стабільністю лише скорочення ядерної зброї. Перший Договір ОСО-1(обмеження стратегічних озброєнь) був підписаний і вступив у силу лише в 1972 р., бо станом на той час уже було в світі вироблено десятки тисяч носіїв ядерної зброї.

Тим часом у полку кипіла робота. Розклад нашого повсякдення помінявся. В лісі тепер працювали тільки вночі, а вдень відпочивали. Посилено готувалась територія для встановлення столів пуску ракет і все, пов'язане з їх обслуговуванням. Звичайно, на територію лісу, де ми працювали, вхід було заборонено. За час моєї відсутності відбулися такі зміни. Окрім мене, в полку виявилось ще чотири сержанти, які хотіли здавати екзамени на офіцера запасу (молодшого лейтенанта). На це мали право військовослужбовці з вищою освітою. Вони зв'язалися зі штабом округу і з'ясували, що екзамени будуть на початку грудня місяця і звідти навіть вислали програму екзаменів. Я з задоволенням підключився до цих сержантів. Були вони всі артилеристи, а екзамени розраховані на загальновійськового командира взводу.

Ознайомившись з програмою, я сказав своїм колегам, що готовий здавати ці екзамени хоч сьогодні, бо всі питання для мене були зрозумілі й у дивізійній школі сержантського складу ми все вивчали досконально не тільки по тактиці, але й по інших військових дисциплінах. Та до початку грудня було ще майже три місяці, а в умовах солдатської служби – це не так і мало. З нетерпінням чекали виклику зі штабу округу.

Екзамени на офіцера запасу. Нарешті, виклик прийшов. Наше командування сприйняло повідомлення, на відміну від нас, без особливого захоплення. Тим більше, що серед нього далеко не всі офіцери мали вищу освіту. Оформивши всі документи, ми відбули в м. Ригу (штаб округу). Там з'ясувалося, що крім нас, уже набралось 14 сержантів з інших військових частин. На день екзаменів зібралось 19 сержантів, нас поставили на забезпечення (довольство) у полк зв'язку. Екзамени здавали два дні. Один день – теорію, другий – практику на місцевому полігоні, навіть зі стрільбою.

На третій день ми роз'їхалися по своїх місцях служби і почали чекати на відповідні документи. У штабі полку сказали, що нам присвоєне військове звання «молодшого лейтенанта», що про це повідомлять за місцем служби, а всі наші документи про закінчення строкової служби вишлють на військкомати. 25 грудня нас зняли з забезпечення і демобілізували. Отримавши необхідні документи, я виїхав на Київ, потім на Чернігів, а звідти вже до Лідіно. Так закінчилася моя служба в ракетних військах.

У ПОШУКАХ СВОЄЇ ДОЛІ

Відпочивши пару тижнів дома, я почав турбуватись про свою майбутню роботу. Про школу в середині навчального року годі було й думати. Залишалася редакція. В армії я писав нариси і навіть оповідання в Прибалтійську окружну газету. Побував у Бобровицькій, Носівській районних газетах і Ніжинській міськрайонній, де відповіли, що нема вакансій, усі посади зайняті. Вирішив звернутися в облвно. Прийняв сам завідувач О. Родзанівський, розпитав про все, а потім сказав:

– У мене з першим секретарем обкому комсомолу Мухою Степаном Несторовичем є домовленість, що демобілізовані молоді вчителі, особливо комсомольці чи кандидати в члени КПРС, повинні влаштовуватися в школу через обком комсомолу. Тому я рекомендую Вам звернутися туди.

У той же день я зайшов до обкому комсомолу. Перед тим мені зустрівся Євген Гуцало, з яким я навчався в Ніжині на одному факультеті. Він уже працював у газеті «Комсомольський гарт». На моє запитання, де обком комсомолу?

– Під Мухою в спиротресті, – відповів великий жартівник, майбутній письменник Євген Гуцало.

– Поясни, – попросив я.

– А що пояснювати? Муха – перший секретар обкому комсомолу, його кабінет на другому поверсі приміщення колишнього спиротресту, куди на перший поверх переселився обком комсомолу, а спиротрест побудував собі нове приміщення.

Прийняв мене другий секретар обкому комсомолу Василь Жук. Про все уважно розпитав, поцікавився моєю службою в армії. Розповів як сам служив, а потім перейшов на комсомольські проблеми в області. Побідкався, що нема кадрів і запропонував посаду другого секретаря райкому комсомолу в одному з трьох районів – Малодивиського, Остерського і Новгород-Сіверського. На той час були ще два перших райони. Я зупинився на останньому. Цей район я добре знав. У свій час проходив там місячну практику в піонерських таборах, а потім там уже в районній газеті працював мій старший брат – Іван Михайлович.

У кінці грудня 1960 р. я вже працював інструктором райкому комсомолу. В основному це був період звітно-виборних зборів у комсомольських організаціях у зв'язку з підготовкою до районних комсомольських конференцій. Несподівано перед конференцією подав заяву про звільнення і перший секретар райкому комсомолу І. Петенок. Обком комсомолу на посаду першого секретаря райкому прислав із Чернігова В. Волинка, який працював помічником першого секретаря Чернігівського міськкому партії. Так що на конференції прийшлося обирати першого і другого секретарів. З В. Волинком я, як другий секретар, пропрацював до листопада 1961 р. Ми знали один одного ще з часів навчання в інституті, відносини були дружніми, творчими.

Перший секретар райкому комсомолу. Сімейні обставини змусили В. Волинка залишити Новгород-Сіверський і повернутися в Чернігів. Деякий час я виконував обов'язки першого секретаря, а з листопада 1961 р. до січня 1963 р. працював першим секретарем райкому комсомолу. Основним завданням комсомолу тоді було залучати молодь після закінчення школи працювати на фермах, у механізованих ланках, вирощувати високі врожаї сільськогосподарських культур. Хлопці-механізатори очолювали ланки по збору врожаю, дівчата класами залишалися працювати на фермах. Звичайно, краще підготовлені потім поступали у виші на заочний відділ. Згадую, як гриміло в середині 60-х рр. в Україні ім'я Люби Молдаван, ланкової по вирощуванню високих урожаїв кукурудзи зі Львівщини. Теж згадую, як значно пізніше, уже зав.кафедри, на одній із республіканських науково-практичних конференцій слухав виступ Любові Іванівни Молдаван, доктора економічних наук, професора. Так що все залежало від самої людини. Якщо було бажання, то мета – здійснювалася.

Реорганізація партійних органів. Друга половина 50-х і перша половина 60-х рр. характеризувалася постійними реформами М. Хрущова. Соціально-економічні реформи він вирішив підкріпити реорганізацією партійного керівництва. Його запискою, направленою в президію ЦК та рішеннями листопадового пленуму (1962) ЦК партії в межах області утворювалися дві самостійні парторганізації з двома обкомами, з окремим керівництвом промисловістю і сільським господарством. Замість райкомів партії в республіці було створено

256 парткомів виробничих колгоспно-радгоспних управлінь і 78 зональних промислово-виробничих парткомів у сільській місцевості. У містах діяли 92 міських комітети і 71 міський райком партії на підприємствах промисловості, транспорту тощо. Відповідної реорганізації зазнали радянські, комсомольські і профспілкові органи. Втім, реорганізація торкнулася лише 19 областей України (в шести західних областях – Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Закарпатській та Чернівецькій – залишалися єдині партійні та радянські органи).

Усі Укази Верховної Ради України були опубліковані на початку 1963 р., а тому організаційна робота була проведена в січні і лютому 1963 р. У Чернігівській області замість 26 районів було утворено всього 12 районів, а 14 ліквідовано. Тому, що під Указ Верховної Ради попала й Чернігівщина, вся влада мала ділитися на промислову і сільську. Чернігівська область – сільськогосподарська, а тому «стара» влада так і залишалася. Утворювали промислову. Почалася підготовка до проведення конференцій. Розповім про комсомольську. Підготували і провели промислову. Комсомольців у промисловості області було в два рази менше, тому й відповідальних працівників було у два рази менше. Якщо в сільській обласній організації було чотири секретарі, то в промисловій – два, кількість відділів – однакова, але у відділах кількість відповідальних працівників у два рази менша. Ось в таких умовах мене з першого секретаря Новгород-Сіверського райкому комсомолу обрали другим секретарем Чернігівського промислового обкому комсомолу. Як працювали? Працювали старанно, правда, багато було зайвої метушні, але то вже як і в комсомолі в цілому. Пройшли всього два роки і знову реорганізація – об'єднання сільських і промислових органів.

Відставка М. Хрущова. В чому річ? Річ у тім, що природа влади в комуністичній державі, з її авторитаризмом, відсутністю політичних свобод, безмежним вихвалюванням лідерів, сприяли народженню нових «культів». На місце десакаралізованого Сталіна фактично склався «культ особи» М. Хрущова. Його прагнення розв'язати соціально-економічні проблеми бюрократичними методами та запровадити конкурентність у політичному житті обернулися для населення значи-

ми проблемами. На початку 1964 р. авторитет М. Хрущова в країні значно впав. Наростаючі продовольчі ускладнення, наступ на творчу інтелігенцію сприяли тому, що члени вищого партійного керівництва, незадоволені численними адміністративно-управлінськими реформами М. Хрущова, прагнули упевненості в своєму стабільному майбутньому.

Об'єднанням незадоволеного вищого партійно-державного керівництва займалися Л. Брежнев та М. Підгорний, а їх підтримували М. Суслов, О. Косигін, П. Шелест та інші. Намір М. Хрущова найближчим часом «омолодити» кадри прискорив розвиток подій.

12 жовтня 1964 р. відбулося засідання президії ЦК партії, на якому під приводом обговорення «неясностей принципового характеру з питань, намічених до обговорення на пленумі ЦК партії» змовники викликали в Москву М. Хрущова з відпочинку в Піцунді. Одночасно на пленум викликали всіх членів ЦК. Хрущов недооцінив опонентів і не звернув уваги на поодинокі сигнали про наміри його усунення. На засіданні президії, яке продовжувалося два дні, соратники М. Хрущова звинуватили його в волюнтаризмі, самовпевненості, порушенні стилю роботи, формуванні нового «культу особи», недоліках у внутрішній і зовнішній політиці.

Спочатку М. Хрущов намагався спростувати закиди на свою адресу, але залишившись без підтримки, був змушений написати заяву про добровільну відставку. Президія задовольнила «прохання М. Хрущова» про відставку та визнала за недоцільне в майбутньому поєднувати в одній особі посади першого секретаря ЦК партії і голови уряду. 14 жовтня 1964 р. пленум ЦК партії затвердив рішення про відставку М. Хрущова. Усунення М. Хрущова від влади стало прецедентом мирної передачі влади. До смерті 11 вересня 1971 р. він проживав на державній дачі під Москвою.

У січні 1965 р. відбулася обласна об'єднана комсомольська конференція. Знову стали вирішувати кадрові питання. Перший секретар промислового обкому комсомолу Філоненко Віктор Лазарович був обраний головою Борзнянської районної ради депутатів трудящих, а потім першим секретарем Варвинського райкому партії. Мене у лютому 1965 р. затвердили інструктором організаційного відділу обкому

партії, а в листопаді 1965 р. – (на моє прохання) лектором обкому партії. З того часу я й почав готуватися до вступу в аспірантуру Академії суспільних наук (Москва) на кафедру історії СРСР. У вересні 1969 р. я, після здачі вступних екзаменів, був зарахований аспірантом академії.

АСПІРАНТУРА

Як і в усіх аспірантурах, навчання в АСН (Академії суспільних наук) тривало три роки. Перший рік по програмі передбачав вивчення історії, філософії, політичної економії та іноземної мови. Лекції читали професори з Московського університету імені М.В. Ломоносова. Що характерно і незвично для інших вузів, вони ж проводили і семінарські заняття. Історію читали академік М. Кім, професори І. Ворожейкін, Л. Гапоненко, К. Гусєв, О. Дєдов, С. Щирба; філософію – академік Л. Федосєєв, професори О. Іовчук, К. Татаринів, Г. Кисєльов, Г. Василенко; політекономію – академік Л. Абалкін, професори Ю. Абрамов, О. Богомолів, Г. Воробйов, А. Гребьонкін; іноземну мову (англійська, німецька, французька, іспанська) можна було обирати і вивчати протягом трьох років (факультативно). Але кожен аспірант обирав, звичайно, ту, що уже вивчав. Викладачі теж були з кафедр іноземних мов Московського університету імені Ломоносова. Я обрав німецьку, бо весь час до цього іншої мови іноземної не вивчав, але після закінчення аспірантури дуже шкодував, що не вчив англійської усі три роки. Іноземні мови викладали, як правило, доценти. Інші два роки навчання були програмою передбачені для написання дисертації. При вступі в аспірантуру кожен із нас визначався з фахом у залежності від освіти. Я був зарахований на кафедру історії СРСР.

Перший рік навчання. В академії навчалася близько 300 аспірантів зі всього Союзу на трьох курсах десяти кафедр. Щорічно на перший курс набирали до 100 абітурієнтів, в т.ч. з України – 10. Правда, не всі склали екзамени, тому на кафедрах не було по одному представнику з кожної союзної республіки. Уже під час навчання я дізнався, що всього з України нас було 30, існувало своє українське земляцтво, яке при мені очолював аспірант третього курсу кафедри політичної економії – Леонід Кравчук (майбутній президент Украї-

ни). На першому ж курсі навчання нас закріпили за науковими керівниками, з якими ми й обирали теми кандидатських дисертацій. З'ясувалося, що на перший курс кафедри історії СРСР поступило шість абітурієнтів: з Росії – М. Судацов, Є. Воронцов і С. Піскунов, з України – я, з Білорусії – В. Ракашевич, з Чувашії – П. Тимофєєв. На кафедрі вирішили дати нам спільну наукову тему в зв'язку з подією, що приближалася – п'ятдесятиріччям утворення СРСР (1972). Завідувач кафедри, а ним був академік М.П. Кім, запропонував – «Братское сотрудничество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР (1917–1972)». Усі викладачі – наші наукові керівники, підтримали цю ідею. Тим більше, що тут же вирішили до ювілею видати наші дисертації окремою монографією. А коли всі погодились, приступили до визначення тем наукових розвідок. Мені дісталась тема «Розвиток економічного співробітництва союзних республік в роки першої п'ятирічки (1928–1932)».

Розміщалась академія в центрі Москви, в 30 хвилині від Красної площі, по вулиці Садово-Кудринська, 9. Це був комплекс з читальним залом, бібліотекою, аудиторіями, гуртожитком і їдальнею. На першому курсі аспіранти проживали по два в маленькій кімнаті. На другому й третьому курсах – по одному. У кімнатах для проживання було все необхідне, але як і всюди в гуртожитках – душ і санвузол на поверсі, окремо кімната для приготування їжі. Як правило, заняття (лекції й семінари) відбувалися у першій половині дня, а решта часу залишалася на самопідготовку аспірантам. Цей час кожен із нас використовував на свій розсуд. Для мене, наприклад, головним було після армії поповнити свій культурний світогляд. На той час в країні так складалося, що все передове в мистецтві й культурі збиралося в столиці – в музеях, театрах, галереях, постійно діючих виставках і кінотеатрах.

Недалеко від нас, по Садово-Кудринській стояв кіоск по продажу квитків у театри міста. З перших днів поселення в гуртожитку я почав відвідувати цей кіоск. Так, за перший рік навчання в академії я відвідав більше 10 театрів, серед них – Державний академічний театр імені Є.Вахтангова, Большой державний академічний театр, Малий державний академічний театр, МХАТ (Московський художній академічний театр, театр «Сатири»), Московський академічний театр імені

В.Маяковського, Центральний театр радянської армії, театри на «Таганці» «Ленком», «Современник» та інші. Спектаклі – «Три сестры», «Конармия», «Пиковая дама», «Бешеные деньги», «Дипломат», «Мария Стюарт», «Деревья умирают стоя», «Добрый человек из Сезуана», «Доходное место», «Клоп».

З театрів мені найбільше сподобався Большой. Він дійсно великий. Шість ярусів, партер – 2500 місць, а всього – близько 4 тисяч. Кращі місця у партері та ложі бенуар. При продажі квитків попереджають, що вони значно дешевші на балконах, ціни на балет значно вищі цін на оперу. Большой театр один із найсучасніших, визначних театрів опери та балету в Європі. Заснований у 1776р. (скульптор Пьотр Клодт, архітектор Осип Боде). Стеля кругла, посередині великий вентиляційний отвір, навколо нього – композиція «Аполон і Музи». Слухав я «Пікову даму» і згадав, що вона на оповідь О.Пушкіна з містичними елементами, що й послужило П.Чайковському для написання опери. Сюжет «Пікової дами» розповів О.Пушкіну молодий князь Голіцин.

На друге місце серед театрів я би поставив театр імені С.Вахтангова, і не архітектурою, а змістом спектаклів та складом творчого колективу. Я відвідував цей театр за час навчання декілька разів. Найбільше мене вразив спектакль «**Конармия**» по оповіданнях Ісаака Бабеля про першу кінну армію. Події в ньому відбуваються під час польсько-радянської війни і базуються на щоденниках І.Бабеля. Як військовий кореспондент він відправився в похід разом з армією С.Будьонного і був обурений побаченням. Усе це він описав у своїх оповіданнях 1923-25 рр., виданих окремою книгою. Бійці революції показані неосвіченими, жорстокими, неприглядними. Вони явно контрастують з освіченим кореспондентом Кирилом Лавровим.

Книгу критикували, особливо С.Будьонний, який настільки негативно її оцінив, що навіть пропонував розстріляти автора. Спектакль сподобався глядачам. У ньому були задіяні кращі артисти театру. Михайло Ульянов – нач. дивізії, Гаррі Дунц – комісар дивізії, Юрій Яковлев – командир ескадрону, Юлія Борисова – агітатор політвідділу, Анатолій Коцинський – письменник. Бійці – Вячеслав Шалевич, Микола Гриценко, Григорій Абрикосов, Юрій Волинцев, Михайло Воронцов, Єген Федоров та інші.

Щосуботи кафедра теорії літератури та мистецтва в актовій залі академії силами аспірантів старших курсів проводила творчі вечори – зустрічі з відомими діячами літератури та мистецтва. Суть таких заходів полягала в тому, що вечір готував хтось із старшокурсників кафедри, а на нього запрошувалися усі аспіранти академії. Зупинюсь на окремих вечорах – зустрічах, які мені надовго запам'яталися.

Творча зустріч з **Муслімом Магомаєвим**.

Спочатку він коротко розповів автобіографію, а потім виконував свої улюблені пісні. Народився співак 17 серпня 1942р. у м.Баку. Його батько – Магомет Магомаєв працював театральним художником, загинув на фронті. Мати – Айшет Магомаєва, драматична актриса, батько її був турок, а мати – адигейка. Дід по батьку Мусліма теж був Муслім Магомаєв – азербайджанський композитор, один з основоположників азербайджанської класичної музики. Мати батька Мусліма була татаркою. Сам Муслім Магомаєв завжди вважав себе азербайджанцем. Мати Мусліма, залишившись без чоловіка, виїхала в Мурманськ, де працювала в обласному театрі, вийшла заміж. Там у неї було ще двоє дітей – син Юрій і дочка Тетяна. Муслім виховувався в сім'ї старшого батькового брата, дяді Джамала. Спочатку навчався в музичній школі при Бакинській консерваторії. У 1956р. здібний учень без екзаменів був прийнятий в музичне училище. Навчався у викладача співів Олександра Мілованова та багаторічної своєї концертмейстера Тамари Кретинген. Перший виступ відбувся в Будинку культури бакинських моряків у 15-річному віці. У 1961р. дебютував у професійному ансамблі пісні й танцю Закавказького військового округу. У 1962р. став лауреатом VIII Всесоюзного фестивалю молоді й студентів у Хельсінки за виконання пісні «Бухенвальдський набат». Всесоюзна популярність до нього прийшла після виступу на заключному концерті фестивалю мистецтва у 1963р. в Кремлівському палаці з'їздів. Перший сольний концерт відбувся в Концертній залі імені П.Чайковського. З 1963р. став солістом Азербайджанського театру опери і балету. У 1964-1965рр. стажувався у міланському театрі опери і балету «Ла-Скала». У 1968р. закінчив Бакинську консерваторію. 1969р. на міжнародному фестивалі в Сопоті одержав премію «Золотий диск».

На прохання аспірантів Муслім виконав декілька пісень: «Свадьба», «Королева красоты», «Лунная серенада», «Чортово колесо», «Улыбнись», «Привет, любовь», «Бухенвальдский набат» та інші.

В кінці зустрічі було оголошено рішення вченої ради академії про обрання Мусліма Магомаєва почесним аспірантом і вручені диплом та інші відповідні атрибути.

З початку занять на першому курсі була створена профспілкова організація, керівництво якої запланувало ряд заходів – відвідування музеїв, виставок, картинних галерей та історичних місць. Перша поїздка відбулася в музей **Бородинської битви**. Це за 160 км від Москви. Велика будівля музею – панорами була частиною істрико-меморіального комплексу про Вітчизняну війну 1812р. З 1962р. у структурі музею на рівні відділу була включена «Кутузовская изба» – місце проведення «Совета в Филях». Окрім музею-панорами, у меморіальний комплекс входять також храм-часівня Архангела Михаїла та обеліск з братської могили, копія Триумфальної арки і бронзовий бюст М.Кутузова, перенесений сюди у 1940р.

При відвідуванні музею-панорами мене цікавив український слід у війні 1812р., особливо українського козацтва. З історії цієї війни відомо, що на той час в російській армії служило 46 тисяч українських рекрутів. У 1812р. на війну проти Наполеона було виставлено 15 козацьких полків. Створювалися військові підрозділи з лісних сторожів, тільки Київська і Чернігівська губернії виставили 1100 кіннотників, а в цілому Україна на війну з Наполеоном озброїла та виставила близько 70 тисяч чоловік. Це не рахуючи козацьких полків.

Разом з тим архівні матеріали Наполеона свідчать, що він мріяв українські центральні землі залишити під своїм управлінням. Українські землі роздати союзникам: Туреччині – Крим і Чорноморське узбережжя, Австрії – Волинь, а Варшавському герцогству (створеному ним) – Західні українські землі. Як відомо, плани Наполеона зазнали краху. Українського сліду в музеї-панорамі «Бородинської битви» я так і не побачив, хоча, як історик, дуже сподівався.

Згадую вечір, присвячений **Сергію Єсеніну**.

Організатори запросили на зустріч кращого на той час декламатора віршів Єсеніна – Валентина Гафта. Перед тим, як вести мову

про Єсеніна, артист коротко розповів свою автобіографію. Народився він у Москві в 1935р. Батьки незадовго перед тим переїхали з Чернігівської області, м. Прилуки. Після середньої школи закінчив студію МХАТа. Працював у театрах «Моссовета», «На Малой Бронной», «Современнике».

Про Єсеніна. Сталося так, що його творчість знають краще, ніж його біографію. Народився він у 1895р. в с.Костянтиново Рязанської губернії в селянській сім'ї. Батько Олександр Микитович (1873-1931), мати Тетяна Федорівна (1875-1955), сестри – Катерина (1905), Олександра (1911), брат Олексій (1902-1961). У 1904р. Сергій поступив у Костянтинівське земське училище, після закінчення якого з 1909р. навчався в церковно-епархіальній учительській школі. Після закінчення школи в 1912р. переїхав до Москви, де працював у типографії І.Ситіна. З 1913р. навчався на історико-філософському відділенні народного університету імені Шанявського. Працюючи в типографії, підтримував зв'язки з поетами суриковського літературно-музичного гуртка.

Уперше опублікувався в журналі «Мирок». У 1915р. переїхав із Москви до Петрограда, де познайомився з О.Блоком, С.Городецьким та іншими поетами, читав їм свої вірші. У 1916р. Єсеніна призвали на війну (Першу світову). Після клопотання друзів Єсеніна призначили у військово-санітарний потяг, де він проходив свою військову службу. У 1916р. вийшла його перша збірка віршів «Радуниця», після якої він став широко відомим поетом. Разом з М.Клюєвим виступав перед імператрицею Олександрою Федорівною, ім'я якої носив військово-санітарний потяг. Підтримував дружні відносини з відомими поетами. У 1920р. Єсенін став членом літературної групи імаджиністів (ставили художній образ вище змісту твору).

На початку 20-х рр. Єсенін активно займався книжково-видавничою діяльністю. Майже увесь свій час присвячував продажі книг в орендованій ним лавці. Останні роки життя багато мандрував по країні. Тричі був на Кавказі, Середній Азії, декілька разів у Ленінграді. Друкувався у місцевих типографіях, видавав збірки віршів у видавництві «Красный Восток». І чим більше він друкувався, тим більше в газетах і журналах появлялося критичних статей про його

дебоші, бійки та пияцтво. На той час він намагався зрозуміти «коммуну-вздыбленную Русь», відчуваючи себе поетом «Руси уходящей» та «золотой бревенчатой избы»

На початку грудня 1925р. Софія Андріївна Толстая (внучка Л.М. Толстого) домовилась з директором платної психоневрологічної клініки Московського університету професором П.Ганнушкіним про анонімне лікування С.Єсеніна. Несподівано 21 грудня 1925р. поет залишив клініку, анулював у Держвидавві усі свої домовленості, зняв з ощадкнижки гроші і поїхав у Ленінград, де зупинився в готелі «Англітер», у п'ятому номері. Там зустрічався з поетами – М.Клюєвим, Г.Устиновим, І.Приблудним, В.Ерліком, І.Садовим, М.Нікітіним та іншими.

28 грудня 1925р. поета знайшли мертвим у його номері, двері якого були наглухо закриті зсередини, їх відкривали ломом. Єсенін був мертвий. На підлозі, обличчі і грудях – плями крові. На столі був аркуш паперу, на якому вірш «До свиданья, друг мой, до свиданья» і записка – «в номері не було чорнил і я змушений був писати кров'ю». Ось така коротка біографія поета, – сказав В.Гафт.

– Ви нічого не сказали про сімейні відносини, – пролунало в залі.

– І про Айседору Дункан, – почулося із задніх рядів.

– Гаразд, – промовив артист. – Про Айседору Дункан. Познайомилися вони у Москві, у знайомого Єсеніна восени 1921р. Одружилися у травні 1922р. Єсенін не знав англійської мови, а Дункан ледве розуміла російську. Єсенін супроводжував Дункан в гастролях по Європі. У серпні 1923р. він повернувся в Москву. Сімейні відносини у них були короткі.

Єсенін одружений був тричі. Мав четверо дітей. Перший раз одружився в 1913р. з Анною Ізрядною, яка працювала коректором в типографії Ситіна. Через рік у них народився син Олександр (у 1937р. розстріляний по наклепницькому доносу, реабілітований у 1956р.). Удруге він одружився з актрисою Зінаїдою Райх. У них народилося двоє дітей. Дочка Тетяна, майбутня журналістка і письменниця (1918) та син Костянтин, інженер-будівельник(1920). У 1920р. Єсенін залишив сім'ю, подавши на розлучення. Згодом Райх стала дружиною В.Мейєрхольда, який усиновив дітей Єсеніна. У 1924р. народився син Олександр після роману з Надією Вольпер, поетесою

і перекладачкою. Олександр Єсенін-Вольпер став відомим математиком. Помер в США у віці 91 рік.

У вересні 1925р. Єсенін втретє раз одружився з Софією Толстою, яка на той час працювала зав.бібліотекою Союзу письменників.

В кінці зустрічі артист читав, за моїм підрахунком, 15 віршів Єсеніна: «Письмо матери», «Выткнулся на озере», «Шаганэ, ты моя, Шаганэ», «Заметался пожар голубой», «Собаке Качалова», «Отговорила роща золотая», «Не бродить, не мять в кустах багряных», «Не жалею, не зову, не плачу», «Королева», «Прощай, Баку», «Я по первому снегу», «В том краю, где желтая крапива», «Березка», «Черемуха душистая» та ін.

Зала, переповнена аспірантами та викладачами, оплесками та квітами дякувала артиста за прекрасний вечір.

Творчий вечір-зустріч з **Софією Ротару**

Під час однієї зі своїх поїздок у Москву Софія зустрілася з українським земляцтвом. На цій зустрічі був і Леонід Кравчук, як керівник нашого аспірантського земляцтва. Він був знайомий з Софією ще по Чернівцях, де працював до академії, а тому й запросив її на зустріч з аспірантами. Леонід Макарович представляв Софію в актовій залі академії як майбутню українську «зірку».

Спочатку Софія розповіла про себе. Народилася вона 7 серпня 1947р. в с. Моринці Чернівецької області у багатодітній родині. Співати почала з першого класу, беручи участь у церковному хорі. Займалася в драмгуртку, співала народні пісні у сільській художній самодіяльності, перемагала на районних і республіканських конкурсах. У 1964р. поступила та у 1968р. закінчила Чернівецьке музичне училище. У 1968р. стала лауреатом IХ Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у м.Софії (Болгарія) за виконання пісень «На камені стою», «Люблю весну» та «Степом, степом». Навчається в Кишинівському державному університеті мистецтв та викладає Теорію музики і Сольфеджіо в Чернівецькому культосвітньому училищі. У 1970р. знялася у головній ролі в музичному телефільмі «Червона рута» Володимира Івасюка. З того часу з нею працюють композитори – Роман Кудрик, Микола Петренко, Михайло Шабров та інші.

В кінці зустрічі Софія виконала такі пісні: «Степом, степом», «Червона рута», «Біла зима», «Ти самий краший», «Весняні квіти», «Океан», «Лебедина вірність», «На семи вітрах», «Вічні небеса» та інші.

Подякою Софії Ротару за прекрасну зустріч були також наші аплодисменти та корзина білих троянд.

Творчий вечір-зустріч з **Анною Герман**

Спочатку, як і було прийнято на таких зустрічах, гостя розповідала свою автобіографію. Народилася вона 14 лютого 1936р. в Узбекистані, у м. Угенчі. Мати – Бернер Ірма (1909), батько – Герман Євгеній (1909-1937), працював бухгалтером на місцевому хлібзаводі. Син потомка німецьких переселенців. У 1937р був розстріляний, реабілітований у 1957р.

Вдруге мати вийшла заміж за офіцера Війська польського у 1942р. Звали його Герман Гернер з Першої піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшко. 1949р. сім'я переїхала у Вроцлав (Польщу). Там мати викладала німецьку мову в сільськогосподарському коледжі. Після закінчення початкової школи і Вроцлавського ліцею Анна поступила до Вроцлавського університету на факультет геології. Брала участь в студентській художній самодіяльності. У 1961р. пройшла прослуховування у Вроцлавську естраду, а на наступний рік здала екзамен кваліфікаційній комісії, після чого стала професійною співачкою.

Отримавши стипендію від уряду Італії, на певний час поїхала в Рим. У 1962р. закінчила геологічний факультет університету. Не маючи музикальної і акторської освіти, стала солісткою Вроцлавської естради. З часом режисер і актор Кшивка Юліан запросив її у свою трупу. Завдяки цьому вона прийняла участь у третьому Міжнародному фестивалі польської пісні в Сопоті, де завоювала перше місце за виконання польської пісні і третє – в Сопоті на Міжнародному фестивалі пісні. У 1964р. уперше гастролювала в Радянському Союзі. Виконувала пісні композиторів Гершвіна, Фрадкіна, Бабаджаняна. Фірма «Мелодія» записала пластинку з її піснями. Під час гастролей в Італії в 1967р. попала в автомобільну аварію. Півроку пролежала на лікарняному ліжку в гіпсі. Написала книгу «Вернись в Соренто». Після цього знову повернулася на сцену.

Виконувала пісні: «Надежда», «Любимый город», «Стань таким, как я хочу», «Когда цвели сады», «Черемухи цвет», «Приходит время», «Не спеши, когда мне нужен друг», «Мне говорят, он маленького роста», «Огромное небо».

Від імені викладачів і аспірантів А.Герман вітав ректор академії професор Іовчук Михайло Степанович, вручивши корзину квітів і зізнавшись, що вона є його улюбленою співачкою.

Творчий вечір-зустріч з **Валентиною Толкуною**.

Народилася в м.Армавір Краснодарського краю 12 квітня 1946р. у сім'ї військовослужбовця. У Москві опинилася, коли їй виповнився всього один рік. Співала в дитячому хорі Центрального будинку залізничників, яким кервав І.Дунаєвський. Закінчила музичне училище імені Гнесіних, а також Московський державний інститут культури. У 1966р. композитор і диригент Ю.Салунський запросив її у вокально-інструментальний оркестр. Творчий дебют відбувся на вечорі Л.Ошаніна, де вона заспівала пісню «Ах, Наташа!». Своїм сопрано вона виконувала романси, новели, балади. Знялася у фільмі-фантазії «Вірю в радуго». Гастролювала в 14 країнах світу. Брат Сергій 1949р. теж артист, працює у Краснодарській філармонії.

Співала пісні: «Я не могу иначе», «Стою на полустаночке», «Серебряные свадьбы», «Что же ты сделала, подруга», «За что же счастье мне такое?», «Где же вы, мои весенние года», «Гляжу в озера синие», «Мы на лодочке катались».

Працює з композиторами – Пахмутовою, Фельцманом, Петровим, Шенкелем, Фрадкіним. Виконує пісні на слова Добронравова, Ошаніна, Долматовського, Шаферана, Рожденственського та ін. У кінці вечора аспіранти вручили Валентині Василівні яскраві квіти.

Загально-академічний комітет профспілки організував зустріч з генерал-полковником **Штеменком Сергієм Матвійовичем** – першим заступником начальника Генштабу. На зустрічі генерал розповів про свою біографію, службу в армії, навчання у військових навчальних закладах. Розповів, як у 1957р. зі звання генерал-полковника був розжалуваний до генерал-майора за те, що повідомив К.Жукова про підготовлене рішення щодо його зміщення з посади міністра, коли

той перебував у Югославії. За це Штеменко був призначений з пониженням до генерал-майора заступника командувача Приволзьким військовим округом. І як потім у 1968р. йому повторно було присвоєно звання генерал-полковника, а потім і генерала армії, з поновленням на посаді першого заступника начальника Генерального штабу. Розповів також про те, як готував рукопис книги про діяльність генерального штабу в роки Другої світової війни, що вийшла друком в 1968р.

Був присутній на загальноакадемічному **«Вечорі поезії»**. Брали участь: Андрій Вознесенський і заслужена артистка РРФСР Валентина Панова. Андрій Андрійович Вознесенський розповів про себе. Народився в 1933 р. в сім'ї доктора технічних наук, професора, директора Інституту водних проблем АН СРСР, учасника будівництва Братської ГЕС, заслуженого діяча науки і техніки. Мати – родом з Володимирської області. Андрій закінчив у 1957р. Московський архітектурний інститут. Працював художником і архітектором. Вірші почав писати в школі. Вважав себе учнем В.Маяковського і Б.Пастернака. Перші збірки поезії «Мозаїка», «Парабола». Читав свій вірш «Гойя», написаний в цей період. За ці збірки був звинувачений у формалізмі. М. Хрущов на зустрічі з інтелігенцією в Кремлі (1963) під аплодисменти більшої частини зали кричав: «Іш ти, який Пастернак знайшовся! Ми запропонували Пастернаку, щоб він виїхав. І ви хочете завтра отримати паспорт? Збирайтеся геть, пане Вознесенський, до своїх друзів і господарів». Так А.Вознесенський став шістдесятником. Після цього його друкували тільки у «Самвидаві». Хоча у Спілці письменників продовжував залишатися з 1960р.

Тепер про Валентину Панову. Читала твори О.Блока, В.Маяковського, О. Толстого, М.Казакевича, Є.Євтушенка, В.Інбер, А.Вознесенського, М.Світлова, Анни Ахматової. Розповідала про себе, як і де вчилася, про свої ролі в театрі й кіно.

Був присутній на профспілковому заході **«У нас в гостях»**. Цього разу редакції «12 стульєв. Литературной газеты». Виступали: Микита Богословський, Аркадій Аронов, Олександр Іванов, Володимир Влагін, Ілля Суслов, Віктор Веселовський. Вечір продовжувався майже три години.

Вечір – зустріч з **Михайлом Ульяновим**

Повертаючись з бібліотеки, звернув увагу на велику афішу в актовій залі про зустріч з провідним артистом театру імені Вахтангова М. Ульяновим. Вирішив взяти участь. Як завжди, захід розпочався з автобіографії. Народився Михайло Олександрович 20 листопада 1927р. в с.Бергамок Муромцевського району Омської області. Дитинство і юність провів у м.Таре, яке завжди вважав своєю батьківщиною. Батько в 1941р. пішов на фронт і загинув. З 1942р. почав відвідувати театральну студію, яку організувала українська театральна труппа, яка перебувала в евакуації. Труппа ставила спектаклі. Перша роль Ульянова – циган у спектаклі «Цигани». У 1944р. він поїхав у Омськ на навчання в студії при Омському драматичному театрі. Після двох років навчання поїхав у Москву і вступив до Театрального училища імені Б. Щукіна.

Закінчивши в 1950р. училище, Михайло почав грати на сцені театру імені Вахтангова, де й продовжує працювати, У перше десятиліття роботи в театрі ролі визначилися не відразу. Були ролі головні, позитивні й другорядні, негативні, класика й сучасність. Виділилася й залишилася роль Рогожина в інсценуванні роману Ф.Достоевського «Ідіот», образ сучасника в спектаклі О.Арбузова «Іркутська історія». 1960-ті рр. – час створення надзвичайних, могутніх характерів, зіграних М.Ульяновим в кіно.

Його знаменитий Трубніков («Председатель» – 1964) став класикою; генерал Чарнота («Бег») та інші, зіграні настільки реально, що глядачі сприймали актора і персонаж як єдине ціле. Ці та інші роботи вписані в золотий фонд вітчизняного кіномистецтва. В останні роки він зіграв головні ролі у «Варшавській мелодии», «Конармии». «Принцесе Турандот», «Серебряном бору», «Стряпухе замужем», «Черных птицах», «Виринеи», «Коронации» та інших.

Аспіранти щиро дякували Михайлові Олександровичу за його роботу та вручили традиційну корзину білих троянд.

Творчий вечір – зустріч з **Едітою Пьсюю**

Спочатку гостя розповіла про себе та творчу діяльність. Народилася вона 31 липня 1937 р. в шахтарському містечку на півночі Франції 200 км від Парижа, департаменту Па-де-Кале у польській родині. У

1946р. разом з мамою (1905), вітчимом (1905), батько помер у 1941р., братом Юзефом (1945) переїхали в Польщу, Сілезію, шахтарське містечко Богушов. Навчалася в школі, вивчала польську мову, бо знала її нарівні розмовної, співала в церковному хорі. Закінчила педагогічний лицей у м.Волбжихе з відзнакою, займалася спортом.

У 1945р. після конкурсу в Гданську, отримала запрошення на навчання в Радянському Союзі. Там поступила в Ленінградський державний університет. Навчалася на психологічному відділенні філософського факультету, співала в хорі польського земляцтва. Після цього була запрошена О.Броневицьким, керівником ансамблю Ленінградської консерваторії, в ансамбль. У новорічну ніч 1955р. виступала з ансамблем в Ленінградській консерваторії з піснею «Красный автобус» В. Шильмана (польською мовою). Цей виступ став її тріумфом – вона чотири рази співала на «біс». З тих пір Едіта стала співачкою ансамблю. Університет закінчила в 1964р. У 1967р. ансамбль з програмою «Песни народов мира» завоював золоту медаль і звання лауреата VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві, після чого колектив «Ленконцерту» став професійним. З того часу виступала з ансамблем в десятках країн світу.

Виконувала пісні композиторів О.Фельцмана, М.Фрадкіна, Я.Френкеля, О.Пахмутової, О.Флярковського, О.Петрова на слова поетів Р.Рождественського, І.Шаферана, Є.Долматовського, М.Добронравова, Л.Ошаніна та ін.

У 1956р. вийшла заміж за керівника ансамблю, композитора О.Броневицького. 1961р. народила дочку Ілону Броневицьку.

Співала пісні: «Красный автобус», «Гитара любви», «Огромное небо», «Белая лебедь», «Стань таким», «Песня остается с человеком», «Венок Дуная», «Любимый город» та ін.

Найбільше нас вразило те, що нотної грамоти вона не знає, бо її ніколи не вивчала (жили бідно і було не до музики). Аспіранти з вдячністю вручили Едіті червоні троянди.

На цьому мої культпоходи в театри і творчі вечори – зустрічі з визначними діячами літератури і мистецтва закінчилися. Тільки згодом я зрозумів, що ніяким відвідуванням театрів, навіть їх кількості, на-

віть столичних та вечорів-зустрічей культурно-освітній рівень та світогляд особистості просто так не формується. Він формується упродовж всього життя, наповненого глибоким осмисленням свого місця і ролі в суспільстві та продуманою відповідальністю за власні вчинки, за правильний вибір форм і напрямків особистої діяльності. Тільки згодом я оцінив свої походи в столичні театри Москви та відвідування творчих вечорів як поведінку провінціала, який потрапив у центр культурного на той час життя столиці.

У червні й липні 1970 року (принаймні до другої половини) настали екзамени кандидатського мінімуму. Екзамени здавали по історії, філософії, політичній економії та іноземній мові. Після екзаменів, які я склав усі, крім іноземної, на «5», а іноземну - на «4», відпустка до 1 вересня. Як правило, влітку я забирав дружину й сина і відпочивали у батьків, у селі на Бобровиччині.

Другий рік навчання. На початку навчального року в аспірантурі відбулися загальні збори другого курсу разом з викладачами, нашими науковими керівникам. На них визначали плани на майбутнє – захист дисертацій. Але до цього їх треба написати. Саме про те, як написати, і йшла мова на зборах. Наводилося немало прикладів, коли аспіранти, закінчуючи академію, не підготувалися до захисту, бо своєчасно їх не писали.

Після зборів я залишився зі своїми двома науковими керівниками. Чому двома? На першому курсі моїм науковим керівником був завідувач кафедри академік Кім Максим Павлович, а на другому курсі він передав мене професору Щирбі Степану Івановичу у зв'язку зі своїм завантаженням як академіка – секретаря АН СРСР. Склали план-графік роботи (коли і яку главу підготувати, і які наукові статті написати). Тепер замість театрів на порядок дня були поставлені архіви. Тема дисертації про економічні зв'язки союзних республік в роки першої п'ятирічки вимагали опрацювання відповідних джерел. Такими архівами стали Російський державний історичний архів (РДІА); Державний архів Російської Федерації (ДАРФ); Російський державний архів давніх актів (РДАДА); Російський державний архів економіки (РДАЕ); Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІАК м. Києва), Державний архів Харківської області, Державний архів Чернігівської області, Державний архів Таджикиської РСР.

Ось на такі архіви я звернув увагу під час розмови зі своїми науковими керівниками; записав ці архіви в окремому зошиті, внизу під темою дисертації.

І з того часу розпочалася моя безвилазна поїздка по архівах. Мене не обійшла доля усіх початківців-дослідників. Замовляв і переписував (а тоді саме переписували) все, що потім і близько не було взято до дисертації. Так за архівними матеріалами, написанням статей, рукопису глав непомітно збігав час. Єдиною розрадою були екскурсії по історичних місцях та кіносеанси, які щонеділі демонструвалися в актовій залі по замовленню профспілкового комітету академії. Правда, продовжувалися ще зустрічі з діячами мистецтва та культури, урочисті збори, присвячені ювілеям. Інколи кафедра міжнародних відносин теж влаштувала вечори, на які запрошувала на зустріч з аспірантами іноземних та й своїх відомих дипломатів і журналістів.

Третій рік навчання. Поступово на кожний підрозділ рукопису дисертації заповнювалися теки з архівними матеріалами. Приступив до написання статей. Мій науковий керівник, професор С. Щирба, був відповідальною і досвідченою людиною й науковцем. Контролюючи мою роботу в архівах, він одночасно вимагав писати текст рукопису дисертації. Та я й сам хотів закінчити своє навчання захистом дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Швидко промайнули останні два роки. Мені здалося, що перший рік навчання був довший за два останніх. У першій половині травня 1972р. відбулося обговорення рукопису дисертації на кафедрі. Творчо опрацювавши усі зауваження, здав рукопис до друку. Сів за підготовку тексту автореферату. Через місяць, як і вимагалось після його розсилки, відбувся захист дисертації. Сталася ця визначна для мене подія 28 червня 1972р. Пам'ятаю, як сьогодні, виступ на захисті першого опонента доктора історичних наук, професора Шерстобитова В. – з Московського університету імені Ломоносова, його глибокі знання з історії цього періоду.

МІСЬККОМ ПАРТІЇ

Після закінчення аспірантури кафедри історії СРСР Академії суспільних наук і захисту кандидатської дисертації повернувся до Чернігова, де мала відбутися моя зустріч з першим секретарем обкому партії Уманцем Миколою Васильовичем. До навчання в Москві я його не знав. Усі мої документи в аспірантуру підписував Борисенко Микола Михайлович, тодішній перший секретар обкому компартії України, який за цей час уже працював секретарем ЦК компартії України, відаючи питаннями сільського господарства. Я вважаю, що М.М. Борисенко відіграв важливу роль у моєму житті. Поясню. Коли на бюро обкому КПУ постало питання про переведення мене з організаційного відділу на посаду лектора відділу пропаганди і агітації обкому партії, завідувач оргвідділу В.С. Скорик почав заперечувати, посилаючись на те, що у відділі з мене підготують досвідченого секретаря райкому партії. Тоді М.М. Борисенко запитав:

– А хто він за освітою?

– Педагог, – сказав В.С.Скорик.

– Тоді в чому річ? Хай працює лектором, – промовив М.М.Борисенко. Так, з легкої руки М.М.Борисенка я з листопада 1965 р. працював лектором-міжнародником обкому партії. Чому лектором? Справа в тому, що ще в інституті я мріяв про аспірантуру, а для партійних працівників навчатися в аспірантурі АСН (Академії суспільних наук), на тоді найпрестижнішій аспірантурі країни, де викладачами були кращі професори Московського університету імені Ломоносова, то була мрія кожного, хто хотів навчатися і займатися науковим дослідженням. До аспірантури, при умові успішної здачі вступних екзаменів, приймали перших секретарів обкомів комсомолу, редакторів обласних молодіжних газет, других секретарів райкомів партії і лекторів обкомів партії віком до 35р. Як навчально-науковий заклад АСН була утворена на основі інституту Червоної професури, заснованого в 1921 р. М.М. Покровським по підготовці теоретичних кадрів для гуманітарних установ країни. Спочатку інститут підпорядковувався Народному комісаріату освіти, а в кінці 20-х років був переданий Центральному Виконавчому Комітету СРСР, у 1946 р. інститут Червоної

професури був перетворений в Академію суспільних наук. У 1964 р. при АСН був створений Інститут наукового атеїзму. Усією навчально-науковою роботою аспірантів керували кафедри академії. Термін навчання в аспірантурі, як уже зазначалося, три роки. До кінця третього року навчання аспірант мав підготувати до захисту дисертацію та отримати вчену ступінь кандидата наук.

При академії, крім їдальні, був ще й буфет, який нас здорово вичувач, бо працював протягом всього світлового дня. Академія розміщувалася в центрі міста. Це в 30 хвилинах ходу від метро. Згодом, уже після мого навчання, вона була побудована на Воробйових горах, недалеко від нового корпусу Московського державного університету імені Ломоносова.

Нашу кафедру історії СРСР очолював академік – секретар АН СРСР М.П. Кім, він же приймав вступні екзамени з історії. Щодо вступу, то попередньо посилався реферат на одну з проблемних тем (у мене це була тема – «Історія становлення рад робітничих і селянських депутатів на Чернігівщині»). За реферат я отримав відмінну оцінку. Окрім історії, здавався екзамен з іноземної мови і філософії. За наслідками успішно складених екзаменів мене зарахували аспірантом першого курсу академії, в якій мені довелося навчатися три роки.

І ось я знову в Чернігові. Перш за все мені потрібно було з'явитися в установу, яка рекомендувала на навчання, тобто в обком партії. На другий день по приїзду з Москви, коли я направлявся в обком партії, мені зустрівся В.М. Костарчук. Він був ректором Чернігівського педінституту і головою обласної організації товариства «Знання». Віктор Миколайович знав мене як лектора обкому партії і бувшого секретаря обкому комсомолу. Дізнавшись, що я захистив кандидатську дисертацію, запропонував піти на викладацьку роботу, нагадавши, що в педінституті вже працювало два випускники академії, Неліп Іван Павлович, декан факультету, колишній перший секретар Любецького райкому партії і Молочко Василь Кирилович, колишній перший секретар Чернігівського обкому комсомолу, який після академії працював деканом історичного факультету педагогічного інституту. Пообіцявши подумати над пропозицією ректора, я зайшов до І.І. Музиченка, завідувача відділом пропаганди і агітації, в якому я раніше працював.

Після короткої розмови він доповів першому секретарю обкому партії М.В. Уманцю, що після закінчення навчання повернувся Поголовць В.М. і зараз він перебуває в його кабінеті. У відповідь почули:

– Хай заходить до мене.

Я піднявся на шостий поверх і зайшов до приймальні першого секретаря. Секретар приймальні, Галина Андріївна Комплеш, привітно запитала:

– Заходьте.

Я відкрив двері кабінету першого секретаря і привітався. Назустріч із-за широкого письмового столу піднявся високий стрункий чорнявий чоловік, років п'ятдесяти і, подавши руку, запитав до столу. Сівши на своє місце і зосередившись, сказав:

– Розповідайте.

Я коротко доповів, що закінчив навчання, захистив кандидатську дисертацію і повернувся до Чернігова.

– На яку тему дисертація?

– Я навчався на кафедрі історії СРСР і захистив кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток економічного співробітництва союзних республік в роки першої п'ятирічки (1929-1932 рр.)».

– А інші п'ятирічки?

– Інші п'ятирічки досліджували інші аспіранти.

– І що ж тепер?

Вислухавши мої бажання працювати в інституті, сказав:

– Та ні, так не робиться. Ви навчалися в партійному закладі за партійні кошти і працювати повинні в партійних органах. Тим більше, що нам потрібні такі кадри. Згодом у Вас буде перспектива по службі, а зараз відпочивайте і готуйтеся працювати в апараті обкому партії, – і подавши руку, дав зрозуміти, що розмову закінчено.

Після зустрічі я знову зайшов до І.І. Музиченка і розповів про бесіду з першим секретарем. Вислухавши мене, Іван Ілліч сказав:

– Іди додому, відпочивай. Тебе викличуть.

Так пройшов липень місяць 1972 р., який я в основному провів на Десні. На початку серпня мене запитали до другого секретаря обкому партії Віктора Митрофановича Демидова, якого я добре знав ще з часів роботи в комсомолі.

У приймальні Віктора Митрофановича було багато людей. Його самого не було, проводив якусь нараду. Нарешті з'явився, привітавшись до всіх, сказав:

– Половець, заходь.

Запросивши до столу, продовжив.

– Ну, я знаю про тебе все. У нас відбулася розмова з першим секретарем і ми домовилися, що на деякий час попрацюєш в апараті обкому, а потім будемо рекомендувати тебе другим секретарем Чернігівського міськкому партії.

– А Портянко М.А.? – запитав я, знаючи, що саме він працює другим секретарем.

– То вже наша справа, – відповів В.М. Демидов.

Поінформований і стурбований, я зайшов до завідувача організаційним відділом Л.Є. Копилера. Він давно працював в апараті обкому партії, розпочинаючи свою кар'єру ще з інструктора Бахмацького райкому партії, в обкомі спочатку, як інструктор, відав комсомолом і добре знав усіх перших секретарів райкомів комсомолу. Розмова розпочалася з того, як пройшло навчання в академії, захист дисертації тощо. Він добре знав Москву, бо у свій час навчався в Московському заочному юридичному інституті і тому розпитував про все в деталях. Через певний час, згадавши, чого я зайшов, розкрив мою особову справу і повідомив, що в апараті обкому є всього одна вакансія – консультант Будинку політосвіти, а згодом будуть й інші. Знаючи про інші, я зробив вигляд, що вони мене не цікавлять, погодився.

Будинок політичної освіти. Так я став консультантом Будинку політосвіти обкому партії. Будинок політосвіти – це був підрозділ відділу пропаганди і агітації обкому партії, який відав пропагандою політико-економічних знань. У нашому Будинку працювало 8 осіб. Серед них: завідувач, його заступник; 6 консультантів-методистів, кожен з яких вів певний напрямок політичної освіти. Через деякий час мене викликали в ЦК компартії України і запропонували посаду інструктора. Там я дізнався, що про працевлаштування кожного випускника Академії суспільних наук, обком мав інформувати ЦК партії і, дізнавшись про мою посаду в обкомі, вирішили, що такі кадри в Чернігові не потрібні, запросили мене на роботу в ЦК партії.

Не відмовляючись від пропозиції, я попросив декілька днів для поїздки в Чернігів, щоб порадитись з сім'єю і доповісти в обкомі. Свої перспективи в Чернігові мені вже були відомі, але залишалася сім'я. Дружина, як фахівець, працювала у Всесоюзному науково-дослідному інституті машин синтетичного волокна з дня його заснування в Чернігові і цінувала свою роботу. Зайшов до обкому. Першого секретаря не було, а В.М. Демидов був на місці. Розповів про розмову в ЦК.

– З ким ти зустрічався? – запитав він.

– Зав. сектором і заступником завідувача відділом пропаганди і агітації.

– І що ти їм сказав?

– Сказав, що подумаю і пораджусь з сім'єю.

– Правильно сказав, іди працюй, а я сам передзвоню у ЦК.

Я повернувся в Будинок політосвіти. На запитання товаришів по роботі відповідав, що брав участь у підготовці матеріалів на засідання секретаріату ЦК.

Прошло декілька місяців і мене запросили до першого секретаря обкому М.В. Уманця. При розмові він повідомив, що у зв'язку з тим, що заступника завідувача відділом пропаганди і агітації обкому партії Стасевича О.І. призначають начальником обласного управління культури, а начальник Собко І.П. іде на пенсію, мене буде призначено рішенням бюро обкому партії заступником Музиченка І. Через декілька днів таке рішення відбулося. З Іваном Іллічем у мене були добрі відносини і всі питання своєї роботи я завжди погоджував з ним.

Заступник зав.відділом. При розподілі обов'язків ми домовилися, що я буду відповідати за якість підготовки документів нашого відділу на засідання бюро і секретаріату обкому партії. Ця робота мені подобалася, бо вона була пов'язана з моєю попередньою роботою над дисертацією. Окрім того, в обов'язки заступника входила підготовка і проведення семінарів для різних категорій працівників райкомів партії, відрядження в райони для надання допомоги в роботі відділам пропаганди і агітації райкомів партії. Я так захопився роботою на новій посаді, що не помітив, як пролетів час.

Одного разу до кабінету зайшов І.І. Музиченко і так недвозначно посміхаючись, сказав:

– Тебе викликає перший.

В апараті обкому давно всі знали, що перший просто так не викликає. Для такої зустрічі повинні бути ґрунтовні підстави. Особисто я теж задумався. В чому справа? На посаді заступника я працюю недовго. Міг бути і дзвінок з ЦК. З такими роздумами я піднявся в приймальню першого секретаря. З кабінету вийшов помічник першого секретаря Анатолій Никифорович Близнюк, якого недавно затвердили на цій посаді, звільнивши з посади інспектора обласного управління культури. Анатолія я знав до обкому партії як поета-початківця, а тому, привітавшись зі мною, він посміхаючись, як людина, обізнана зі справою, промовив:

– Успіху!

Я зайшов до кабінету. Там сидів другий секретар обкому Демидов В.М. Розпочалася розмова, яку вів перший секретар, зрідка своє слово вставляв і Віктор Митрофанович.

– Обставини склалися так, що потрібно звільнити другого секретаря міськкому Портянка М.А. Причину Ви вже, мабуть, знаєте. Про це говорить майже все місто. Тому готуйтеся, будемо проводити пленум міськкому і рекомендувати Вас.

Я знав, що Михайло Андрійович був мисливцем і рибалкою. Кожного разу, як тільки траплялася нагода, він виїздив зі своїми друзями взимку на полювання, а влітку – на рибалку. Під час свого останнього полювання трапилося нещастя – куля одного з мисливців рикошетом поранила в ногу водія. Рана виявилася небезпечною – перебило сухожилля, не обійшлося без лікарні й розголосу по місту. Михайло Андрійович написав заяву з проханням звільнити з роботи, але однією заявою не обійшлося. Питання мав розглядати пленум Чернігівського міськкому партії. Облікові документи і характеристику на мене як на майбутню кандидатуру другого секретаря вислали в ЦК компартії України і чекали мого виклику на бесіду. Через тиждень мене запросили до ЦК.

Я, прибувши в ЦК партії, швидко пройшов бесіду у відділі пропаганди й агітації, де всіх за цей час уже добре знав, потім інспектор ЦК, який відав нашою областю, Новицький Є.А. повів на співбесіду в організаційний відділ. Там відбулася зустріч зі Скориком Володи-

миром Степановичем, який тепер був заступником зав. відділу і завідувачем цього відділу ЦК Крючковим Георгієм Корнійовичем. Закінчилося моє перебування бесідою з другим секретарем ЦК партії Соколом І.П., який відав питаннями організаційно-партійної роботи. Він до цього працював першим секретарем Харківського обкому партії, у Чернігові ніколи не був, але знав, що це місто з пам'ятками давньоруської пори.

З ним у нас в основному мова йшла про Чернігів, область, райони та особливості роботи партійних органів. Повернувшись в обком, я дізнався, що ЦК дав згоду на моє обрання. Сам процес обрання був складним. Я не був членом міськкому партії, а тому потрібна була кооптація (тобто введення до складу міськкому з дозволу ЦК партії). Тепер такий дозвіл був, і 29 червня 1973 р. мене спочатку ввели до складу міськкому, а потім тут же обрали другим секретарем Чернігівського міськкому партії.

Секретар міськкому партії. 1973 рік був роком обміну партійних документів (партійних квитків і облікових карток). З перших днів цього року увесь апарат працював на обмін. Зранку завідувача сектором обліку заносила кіпу партійних квитків і облікових карток на підпис. Кожен член партії отримував квиток особисто з рук секретаря міськкому, а тому вручення відбувалось з ранку і до вечора. Окремі секретарі первинних партійних організацій ще й наполягали на фотографуванні всією організацією.

Крім того, залишалася уся повсякденна робота міста. Це перш за все підготовка шкіл до нового навчального року. Сімдесяті роки минулого століття були роками активного будівництва нових середніх шкіл у місті. Мені довелося сприяти введенню до 1 вересня 22-ї середньої школи. Пам'ятаю, як разом з зав.відділом міськкому партії Володимиром Антоновичем Бондаренком їздили по місту на планерки до будівельників та контролювали вчасне завершення підготовки кожної школи до нового навчального року.

У міськкомі, окрім організаційного та відділу пропаганди й агітації, були ще промислово-транспортний, будівництва і міського господарства, та загальний відділ. Останній вів усю документацію. У кожному відділі в основному було по 2-3 відповідальні працівники. Крім трьох

секретарів, у міськкомі працювало у різний час 10-15 відповідальних співробітників. Було 2 автомобілі з водіями і завгар, він же завгосп. Проживало тоді в Чернігові понад 300 тисяч населення, що давало підстави згідно існуючому тоді Положенню і наявності таких потужних промислових підприємств, як «Хімволокна», Камвольно-суконного комбінату, Радіоприладного заводу, фабрик музичних інструментів та первинної обробки вовни, Будівельного тресту № 4, Залізобетонного комбінату, двох вишів, п'яти профтехучилищ, 4-х технікумів, 20 середніх шкіл ставити питання про утворення в місті Чернігові двох районів. Пропозиція міськкому і міськради погоджувалася з ЦК партії і Верховною Радою України, а ті у свою чергу – з Москвою.

Про утворення районів у м.Чернігові. Наша назва районів була Деснянський і Заводський. Зауваження були по Заводському з боку Москви (дуже багато вже було Заводських по Союзу), а тому запропонували – Новозаводський (яких було значно менше). Ми, як тоді було прийнято, погодилися і з того часу (а райони були утворені – 22.12.1973 р. – Деснянський і 03.01.1974 р. – Новозаводський) займалися утворенням райкомів партії, районних рад і всіх районних служб, розпочинаючи від силових структур і закінчуючи господарськими.

Велась підготовка і затвердження секретарів, звідувачів та інструкторів райкомів партії, голів, заступників, і відповідальних працівників районних рад та керівників районних структур. Їх призначення погоджувалося з відповідними обласними організаціями, а перших секретарів райкомів партії з ЦК компартії України. Так, з другої половини 1973 р. і майже увесь 1974 р. пішов на організацію в Чернігові двох районів, підбір і підготовку відповідних кадрів та представлення їх у трудових колективах міста. Проводилися організаційні пленуми райкомів партії і сесії районних рад. Партійні організації міста поділялися по районах територіально, була визначена межа між районами, починаючи від Красної площі (центру міста) і поділяючи Чернігів на дві рівні частини по кількості населення. Сталося так, що в Деснянському районі залишилися усі основні культурні та навчальні заклади, а в Новозаводському – промислові підприємства; при цьому в Деснянському районі проживало 160 тис. осіб, а в Новозаводському – 149 тис. населення.

Як молодий секретар міськкому, я склав для себе графік відвідування первинних партійних організацій і, незважаючи на різні загальноміські заходи, намагався ретельно його виконувати. Це дало можливість за короткий час познайомитися з керівниками підприємств і секретарями партійних організацій. Крім того, як другий секретар доручив завідувачу організаційним відділом Павлу Федосійовичу Овдієнку скласти графік проведення партійних та зборів трудових колективів.

Я вдячний першому секретарю міськкому Володимирі Михайловичу Нікуліщеву, який з першого дня мого перебування на посаді другого секретаря давав можливість самостійно планувати і проводити намічені мною заходи. Звичайно, усі вони стосувалися кола моїх безпосередніх обов'язків, пов'язаних зі сферою гуманітарних проблем: освіта, культура, медицина, соціальна галузь, а при відсутності першого секретаря, вирішувати усі інші питання. При цьому, слід підкреслити, що у той час без міськкому партії не вирішувалася жодна загальноміська справа в Чернігові. Такий був порядок.

В.М. Нікуліщев прийшов на посаду першого секретаря міськкому з посади завідувача промислово-транспортного відділу обкому партії. До цього він жив і працював у Прилуках. Тривалий час трудився там на заводі будівельних машин, пройшовши шлях від майстра до начальника цеху та секретаря парткому заводу. Згодом був обраний другим секретарем міськкому, головою Прилуцького міськвиконкому. Пройшовши успішно усі попередні посади, він знав організаційно-партійну роботу і недооцінював гуманітарну сферу. Стаціонарно закінчивши технікум і на зазначених посадах заочно Чернігівську філію КПІ, він намагався не вникати в гуманітарні питання. Взагалі людиною він був обережною, скритною, образливою. Говорив російською мовою, часто плутаючи окремі наголоси і слова. Я декілька разів поправляв його, що не «телев**е**дение», а «телев**и**дение», не «з**о**крема», а «з**о**крема» (він полюбляв це українське слово), не «**с**редства», а «**с**редства» тощо.

Разом з тим він цілком змінювався, коли попадав у цех. То була його стихія. Там він знав усе, в цеху, на заводі він виріс, там він був завжди серед людей, звідти він і прийшов у керівники. За це його й

поважали директори заводів і фабрик міста й не звертали уваги на мовні погрішності.

Секретарем міськкому, який відав питаннями промисловості й будівництва, був Заєць Віталій Васильович. У міськком він прийшов з посади секретаря парткому Фабрики музичних інструментів, там він працював з початку трудової діяльності, закінчив теж заочно Чернігівську філію КПІ, знав місто і його керівників. Це була добра, завжди усміхнена людина. Він, як міг, намагався мені допомагати, особливо на перших порах, коли я вивчав актив Чернігова і його виробництво.

На той час в міськкомі було уже 6 відділів, які очолювали досвідчені й відомі в місті партійні організатори. Їхні відділи друкувалися у списках таким чином:

1. Організаційний відділ – завідувач Овдієнко Павло Федосійович;
2. Пропаганди і агітації – Шокотько Горацій Григорович;
3. Промислово-транспортний – Замерлов Леонід Миколайович;
4. Будівництва і міського господарства – Бондаренко Володимир Антонович;
5. Адміністративних і торгово-фінансових органів – Чорненький Микола Федотович;
6. Загальний відділ – Головліков Павло Васильович.

У кожному відділі було по два-три інструктори, за виключенням організаційного, в якому працювало чотири інструктори, за ними рівномірно було розподілено усі партійні організації міста.

У відділі пропаганди і агітації, крім завідувача, працювало три інструктори – Верес Михайло Дмитрович, Велігодський Віталій Миколайович, обидва випускники педінституту, Федяєв Микола Іванович, бувший військовий політпрацівник, і лектор – Леонов Григорій Семенович, закінчив військовий інститут іноземних мов, капітан другого рангу, який після служби демобілізувався в Чернігів і працював у міськкомі. З ним у мене було найбільше проблем, бо він ніяк не міг погодитися з тим, що ним хтось керує і дає певні доручення. Тривалий час, перебуваючи в армії на керівних посадах політпрацівника, він завжди мав свою точку зору і своє бачення, спрямоване на те, як би не виконувати те, що йому доручено. А коли розпочиналася підготовка до загальноміського заходу, де потрібно було включити усі сили

не тільки відділу, а й всього апарату міськкому, він ішов до першого секретаря і видумуючи якісь особисті причини (як то ювілей полку, військової частини чи їх командирів), взагалі залишав Чернігів.

У таких випадках мені на допомогу приходив завідувач відділу Шокотько Горацій Григорович, один із найдосвідченіших працівників апарату. Філософ за освітою, 1927 року народження, корінний чернігівець, він після закінчення університету з першого дня своєї трудової діяльності працював у партійному апараті, добре знав свою роботу, і саме головне, його добре знали усі керівники міста. У вільний час любив рибалку, полювання, гарно співав, любив гумор, за святковим столом завжди був тамадою. Як старший за віком і досвідченіший він охоче допомагав товаришам по роботі, а що стосується свого відділу, він особисто виконував за них певну роботу, особливо, коли потрібно було щось написати. Горацій Григорович мав чудову сім'ю. Його син Ігор працював у силових структурах, а дочка Ірина після закінчення педінституту – педагогом. Батько, не приховуючи задоволення, завжди пишався дітьми, коли заходила мова про виховання в сім'ї.

Коли він дізнався, що я не рибак і не мисливець, то був щиро здивований і додав, що я втрачаю важливу і неперевершену форму свого відпочинку, яку, на його думку як філософа, ніякою іншою формою замінити не можна. Я, як міг, переконував, що полювання на живу тварину чи птаха, це – гріх. Що ж до рибалки, то Горацій Григорович доводив, що навіть у православних монастирях були озера для розведення риби і гріхом це не вважалося. Я поважав Горація Григоровича за його мудрість і відношення до роботи і, наскільки від мене залежало, підтримував і сприяв висуванню його на вищі посади. З утворенням у Чернігові районів, він став другим секретарем Деснянського райкому партії, а коли я став секретарем обкому партії, то Горацій Григорович працював заступником завідувача відділу пропаганди і агітації обкому партії і навіть два роки очолював цей відділ. Згодом, коли він досяг пенсійного віку, був затверджений завідувачем партійним архівом. Такою була шанована і добра людина, Горацій Григорович Шокотько.

У щоденнику про роботу в міськкомі партії м. Чернігова залишилися **Дні науки**. Уперше про них я почув як аспірант у грудні 1971 р. на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 50-річчю Інституту

Червоної професури і 25-річчю Академії суспільних наук від колишнього редактора газети «Правда» Пономарьова Б.М., випускника Інституту Червоної професури, академіка. Своєю ідеєю про проведення Днів науки я поділився з заступником завідувача відділом науки ЦК компартії України Іваном Федоровичем Курасом, згодом академіком АН України. З його допомогою в Чернігові були проведені перші Дні науки в 1974 р. Було це в березні місяці, з 26 до 1 квітня. Івану Федоровичу так сподобалася ця ідея, що до складу групи вчених він відрядив двох директорів інститутів АН України – академіків Шинкарука Володимира Іларіоновича (інститут філософії) і Ситника Костянтина Меркурійовича (інститут ботаніки), а також Новиченка Леоніда Миколайовича, літератора, члена-кореспондента АН УРСР; Машковича Леоніда Степановича, доктора фізико-математичних наук, професора; Циперовича Олександра Соломоновича, доктора біологічних наук, професора; Мамиченка Бориса Федоровича, доктора хімічних наук, професора.

Отримавши таку потужну групу науковців, я розподілив за ними відповідних працівників міськкому. Академіків узяв на себе, закріпивши за ними навчальні заклади, а професорів теж розподілили між підприємствами міста. Важливу роль тоді відіграло товариство «Знання». Воно привчило людей слухати лекції.

Я з академіками склав план роботи на весь тиждень з таким розрахунком, щоб в кінці роботи, у п'ятницю, вони взяли участь у науково-практичній конференції, яку ми запланували провести в міському Палаці культури, на яку запросили актив міста. Як вчені, так і керівники міських організацій залишилися задоволені від Днів науки. Особливо цей захід сподобався викладачам педінституту, філії Київського політехнічного інституту та технікумів. На конференцію запросили керівництво обкому партії, яке представляв секретар обкому О. Дериколенко. Учасники конференції з великим задоволенням прослухали виступ академіків Ситника К.М. про розвиток генетичної та клітинної інженерії рослин в Україні та академіка Шинкарука В.І. про проблему взаємовідносин «людини і світу», яка розроблялася створеною ним Київською школою філософів, про філософські проблеми сучасного суспільного розвитку. Цікавими були і виступи інших учасників.

У резолюції конференції наголошувалося, що Дні науки спрямовані на підвищення рівня поінформованості громадськості про важливість науки та ліквідацію розриву між наукою і практикою. У рамках Днів науки мали проводитися лекції, екскурсії, бесіди для всіх, хто цікавиться наукою, а головною метою конференції – популяризація проблем сучасної науки в суспільстві, знайомство з досягненнями українських науковців, екскурсії в музеї та бібліотеки, робота в архівах. Саме на ці питання згодом зосереджувала увагу ЮНЕСКО, офіційно заснувавши Всесвітній день науки в ім'я міцного миру та розвитку міжнародних відносин.

При підведенні підсумків проведення Днів науки в місті зав. відділом пропаганди і агітації Г.Г. Шокотько у своєму виступі заявив, що цей захід корисний, але занадто затратний у матеріальному й організаційному відношенні. Його підтримала частина членів бюро, і в тому числі на той час уже перший секретар міськкому Микола Іванович Агеєнко – колишній директор «Хімволокна». (У зв'язку з обранням В.М. Нікуліщева другим секретарем обкому партії, з грудня 1973 р. першим секретарем міськкому партії був обраний М.І. Агеєнко). Мені знову і знову прийшлося переконувати всіх у важливості цієї справи. На жаль, так сталося, що до Днів науки ні в міськкомі, ні в обкомі мені вже не вдалося повернутися. Лише в 1999 р., коли я працював завідувачем кафедри в педуніверситеті, в Будапешті відбулася наукова конференція, після якої з 2001 р. ЮНЕСКО офіційно було встановлено Всесвітній день науки, який відзначається 10 листопада кожного року.

30-та річниця звільнення Чернігова від фашистів. Згадую цю подію, пов'язану зі щорічним святкуванням дати 21 вересня 1943 року, коли війська Центрального фронту форсували р. Десну і визволили обласний центр від ворожих військ. Тоді наказом Верховного головнокомандувача військовим частинам і з'єднанням, які брали участь у цій важливій операції, було присвоєно почесне найменування «Чернігівських». До них належали:

- 148 стрілецька дивізія генерал-майора Міщенко;
- 211 стрілецька дивізія генерал-майора Малиновського;
- 77 гвардійська стрілецька дивізія генерал-майора Аскалепова;

- 76 гвардійська стрілецька дивізія генерал-майора Кірсанова;
- 16 гвардійська кавалерійська дивізія полковника Білова;
- 129 танкова бригада полковника Петрушина;
- 874 винищувальний протитанковий артилерійський полк підполковника Федорова;
- 476 мінометний полк майора Гладких;
- 1287 зенітний артилерійський полк підполковника Остроглазова;
- 2 гвардійська штурмова авіаційна дивізія полковника Комарова.

У наказі відзначалися також за форсування ріки Десна і за оволодіння містом Чернігів війська генерал-лейтенанта Пухова, генерал-майора Нечаєва, генерал-лейтенанта Бондарєва й пілоти генерал-лейтенанта авіації Руденка.

181 стрілецька орденна Леніна Сталінградська дивізія генерал-майора Сараєва, другий раз, яка відзначилася у боях з німецькими ордами, представлена була до нагородження орденом Червоного Прапора. За успішне форсування річки Десна командирів з'єднань і частин було представлено до нагородження орденами Суворова. Наказ закінчувався характерним для того часу повідомленням про те, що 21 вересня, о 21 годині Москва від імені всієї Батьківщини салютує доблесним військам, які успішно форсували річку Десна і звільнили місто Чернігів, 12 артилерійськими залпами з 124 гармат.

Як відомо, після закінчення Другої світової війни при кожній частині і з'єднанні були утворені ради ветеранів. Згодом серед членів ради ветеранів з'явилися ті, хто й не брав участі у війні і відповідних звільненнях міст і районів, але традиційно вже повелося, що місцеві органи влади зверталися до ради ветеранів з проханням взяти участь у святкуванні відповідної дати. Та, незважаючи на це, їх приймали як представників військових частин, які звільняли місто.

Так сталося і в Чернігові. На запрошення міському і міській ради з усіх 13 військових частин і з'єднань на святкування 30-річчя звільнення міста прибули 13 представників рад ветеранів, серед яких лише один, майор Майков Микола Іванович, член ради ветеранів 181 Сталінградської орденна Леніна стрілецької дивізії, в якій він служив рядовим солдатом, брав участь у звільненні Чернігова. Він користувався

особливою повагою серед інших гостей, які теж не були позбавлені піклування й уваги трудових колективів міста.

Партизани Чернігівщини. Серед почесних гостей на всіх урочистостях завжди були чернігівські партизани, на чолі з двічі Героєм Радянського Союзу, генерал-майором, командиром Чернігівського партизанського з'єднання Олексієм Федоровичем Федоровим. У той час він був «глиба» не тільки для партизанів. Вісім орденів Леніна, ордени Жовтневої революції, Суворова, Б. Хмельницького, Вітчизняної війни I і II ступеня, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалі.

У 38 років перший секретар Чернігівського обкому партії, а після війни – перший секретар Херсонського, Ізмаїльського та Житомирського обкомів партії. У 1957 р. – міністр соціального забезпечення, а з 1959 р. – на пенсії. Це вже після його смерті (9 вересня 1989 р.) та проголошення незалежності України розпочалося дослідження біографії та партизанської діяльності О. Федорова. А тоді усім все було зрозуміло. Партизани – це друга сила після армії, яка здобувала великі перемоги. Особисто у мене з Олексієм Федоровичем Федоровим склалися довірливі, дружні стосунки. Як молодий секретар я відчував з його боку доброзичливість і бажання в усьому, що проводив міськом чи обком партії, допомогти.

Я постійно зустрічався з ним під час «партизанських» заходів, а їх було багато, бо Чернігівщину тоді називали партизанським краєм. Він поважав молодих партійних функціонерів за їх освіту, бажання проявити себе серед людей, шанобливість і повагу до старшого покоління.

У особистих розмовах, за часом, він часто повертався до своєї біографії. Згадував, що він «сирота – підкидьок», що його, мабуть, народила міцна сільська дівка станиці Лоцманська Кам'янка на Дніпропетровщині й підкинула у багату сім'ю лоцмана Федора Федорова, яка не мала дітей. З названими батьками відносини не склалися і він, закінчивши в 1916 р. двокласне земське училище, змушений був працювати робітником. З 1919 року брав участь у громадянській війні. Після демобілізації працював на будівництві залізниць. Шість місяців навчався на курсах будівельників-залізничників у Чернігові

й отримав диплом молодшого техніка залізничного будівництва, що прирівнювалося до середньої освіти. Лише в 1950 р. закінчив річні курси для перших секретарів обкомів при Академії суспільних наук у Москві. Завдяки своєму життєвому досвіду й посадам він багато знав і розумів. Так, на моє запитання про міфи щодо партизанського руху і чим він особисто це пояснював, відповідаючи так:

– Річ у тім, що тривалий час після війни міжнародне співтовариство не визнавало правової чинності партизанського руху. Справедливість ведення партизанської війни була визнана лише IV Гаазькою та Женевською конвенціями про захист жертв війни від 1977 р. Це по-перше.

По-друге, особливості історії становлення українського суспільства після приєднання Західної України в 1939 р. та взаємовідносини в русі Опору між партизанами та воїнами ОУН-УПА під час війни.

По-третє, якщо більшість дослідників-істориків партизанського руху у своїх працях намагалися відтворювати всі події правдиво й об'єктивно, то окремі краєзнавці та історики-аматори, чи неспроможні та амбітні автори висвітлювали партизанські дії з точністю до навпаки. У значній мірі сприяли цьому західні дослідники епохи «холодної війни», які стверджували, що партизанський рух на території СРСР був створений штучно, а в загонах і з'єднаннях билися лише скинуті на парашутах співробітники НКВС та солдати-оточенці. Населення не йшло в партизани, бо в основній своїй масі ненавиділо радянську владу і було нейтральним щодо фашистів.

По-четверте, проблеми, які з'явилися після публікації звітів та спогадів організаторів і учасників партизанського руху після війни. На основі цього виникли так звані «білі плями» щодо кількості з'єднань і загонів та їх особового складу, масового терору проти місцевого населення, перебування в партизанах кримінальних елементів, забезпеченості продовольством і масового знищення ворогом місцевого населення та інші.

І останнє. Розповсюдженню міфів про партизанський рух сприяли також чвари між самими партизанами та їх окремими командирами, пов'язані зі з'ясуванням стосунків відносно участі в бойових операціях, заслужених і незаслужених державних нагородах, довідках-під-

твердженнях, виданих окремими партизанами і навіть окремими командирами своїм знайомим, близьким і рідним про перебування в загонах людям, які ніколи там не були».

Ось такими були думки О.Ф. Федорова щодо партизанського руху взагалі. У різний час була можливість у мене розмовляти з ним і по окремо взятих проблемах, пов'язаних з партизанським рухом. Перш за все це – **Корюківка**. Декілька разів я розпочинав про неї розмову, але він уміло переходив на іншу тему. Нарешті, одного разу, коли я вже був секретарем обкому партії, після відповідного настрою, він сказав:

– Ну, що ти все пристаєш до мене з Корюківкою. Да, це була велика наша помилка. Не просто велика, а трагічна.

Намагався я розмовляти з О.Ф. Федоровим і про 1937-38 рр.

– Така була ситуація в країні. Матеріали усі готувала прокуратура та управління КДБ. Перший секретар мусив виконувати свої обов'язки-підписувати, інакше він сам ставав ворогом, – відповідав він.

На більш конкретні запитання у мене в той час не вистачало підстав. З проголошенням незалежності України та відкриттям архівів СБУ багато що прояснилося. Сьогодні про партизан Чернігівщини є цікаві дослідження В. Шкварчука, І. Левенка, Р. Підкури, Л. Студьонової, С. Бутка та багатьох інших, які в значній мірі відповідають на проблеми партизанського руху.

Першотравнева та жовтнева (7 листопада) демонстрації колективів міста. Незважаючи на те, що вже існувала певна традиція оформлення та нумерація колон, трибуни та виготовлення портретів членів політбюро ЦК КПРС, кожного року ставилося завдання – не повторятися, особливо з оформленням колон. Відкривав демонстрацію колектив підприємства «Хімволокно» і за ними йшов Камвольно-суконний комбінат, потім Радіоприладний завод, Будівельно-монтажний трест № 4, Фабрика музичних інструментів, за ними колони інших підприємств. Кожне з них мало свої логотипи, свою наглядну агітацію, свій склад керівництва, яке очолювало колону. При підготовці до демонстрації за кожною колоною закріплювався працівник міськкому чи райкомів партії.

Кожного разу на трибуну запрошувалося керівництво обкому партії і облвиконкому, міськкому і міськради, райкомів, військові, кращі

передовики виробництва міста. Демонстрація проходила півтори-дві години, колективи колонами поверталися на свої підприємства і далі святкування першотравневі (1 і 2 травня) відбувалися в залежності від традицій в колективі. Після кожної демонстрації у міськкомі проходило підведення підсумків з участю працівників міськкому і райкомів партії. На них особлива увага приділялася зауваженням, які зробив перший секретар обкому під час демонстрації. Підсумки проводив, як правило, перший секретар міськкому.

Організація товариства «Знання». Утворена в 1949 р. на зразок дореволюційної «Просвіти», вона була організацією для поширення політичних і наукових знань з мережею філій науково-просвітницьких центрів та лекторіїв з різних галузей знань, курсами підвищення кваліфікації лекторів, лекторіїв, народних університетів та планетаріїв. Для поширення наукових знань були залучені широкі верстви інтелігенції – учені, діячі культури, працівники освіти, медицини, інженерно-технічні працівники, активісти, девізом діяльності товариства стало інтелектуальне і духовне збагачення населення.

Важливим напрямком діяльності товариства «Знання» була його видавнича діяльність. Товариство залучало до видання книг, брошур, плакатів, якими поширювалися наукові знання з важливих питань історичного розвитку України і світу, визначних діячів науки і культури. У центрі уваги видавництва завжди були гострі питання суспільно-політичного життя. При товаристві видавалися журнали «Трибуна лектора» та «Наука і суспільство». Перший із них був методичним виданням на допомогу лекторам. Другий – про наукові знання і їх роль в розвитку суспільства. При міськкомі партії була позаштатна лекторська група з числа викладачів педінституту на чолі з професором Костарчуком В.М. та філії Київського політехнічного інституту на чолі з доцентом Калитою Є.Г., викладачами технікумів та окремих профтехучилищ і шкіл. Відповідав за її роботу штатний лектор міськкому Леонов Г.С.

Значну допомогу трудовим колективам міста надавала відповідальний секретар товариства «Знання» Заваригіна Н.І. Традиційно очолював товариство «Знання» ректор педінституту професор Костарчук В.М. Завдяки видавничій діяльності, платним лекціям та

членським внескам товариство було у фінансовому відношенні самостійною установою. Першими звільненими (на зарплаті) особами в ньому були – відповідальний секретар, бухгалтер і машиністка. Це вже значно пізніше з'явилися штатні референти, водії й автомобілі.

Позаштатна лекторська група міськкому читала лекції в трудових колективах, брала участь в організації і проведенні науково-практичних конференцій, «круглих столів», семінарів для міського активу. Кожного місяця у місті проводився День лектора, на якому виступали не тільки позаштатні лектори, а й усі відповідальні працівники міськкому і райкомів міста. Про історію утворення Чернігівської обласної організації товариства «Знання» є цікаве дослідження колишнього на той час працівника обкому партії М. Коропатника. Окрім підготовленої ним дисертації, заслуговують на увагу його публікації на цю тему в «Сіверянському літопису» – всеукраїнському науково-історичному часопису.

Політична освіта. Значну увагу партійні органи надавали політичній освіті населення. У партійних організаціях створювалися гуртки по вивченню політичних та соціально-економічних процесів, міжнародних відносин, що в цілому називалося системою політичної освіти. В області цією справою займався Будинок політичної освіти, а в районах – кабінети політичної освіти на чолі з завідувачем, підпорядкованим відділу пропаганди і агітації. У великих партійних організаціях («Хімволокно», Камвольно-суконному комбінаті, Радіо-приладному заводі) такі кабінети створювалися при партійних комітетах.

Система політичної освіти охоплювала в основному членів партії і безпартійний актив, решта населення – товариством «Знання». Популярними були лекції про міжнародне становище, економічне співробітництво з сусідніми державами, про охорону природи тощо. Система політичної освіти була складною. Програми курсів склалися в ЦК партії із залученням науковців, тому керівникам політичних гуртків і шкіл потрібно було ґрунтовно готуватися до занять, крім того, для них проводилися районні й обласні семінари, на яких виступали викладачі вузів області з роз'ясненням важливих суспільно-політичних проблем.

Таким чином, знову як один день промайнуло два роки моєї роботи в Чернігівському міськкомі партії. Вони були насичені складними повсякденними справами, починаючи від роботи навчальних закладів, медицини, культури, соціальної галузі, фізкультури і спорту та закінчуючи взагалі загальним станом поведінки і виховання населення обласного центру. Перша половина 70-х років характеризувалася, як відомо, піднесенням розвитку економіки країни, що позначилося на становищі в регіонах.

Після жовтневого пленуму ЦК партії, хрущовських реформ в сільському господарстві, промисловості та адміністративному устрої у магазинах почали з'являтися продовольчі та промислові товари як наслідок пошуку нових шляхів піднесення економіки. З 1965 р. запроваджувалися економічні методи управління промисловістю, розширялися права підприємств, заохочувалася їх ініціатива, підприємства переводилися на господарський розрахунок. Усе це частково покращило становище в економіці. Економісти назвали восьму п'ятирічку (1966-1970) «золотою», бо її результати були найкращими за попередні 35 років.

«Золотою» вона називалася тому, що приріст національного доходу за п'ятирічку був найвищим. Разом з відносною самостійністю підприємств робітники, інженерно-технічні працівники і службовці стали відчувати зв'язок між своїм вкладом у виробництво і заробітною платою. Прискорення темпів розвитку народного господарства було наслідком економічних реформ 1965 р. і тривало до другої половини 70-х рр.

З другої половини економічна ситуація різко змінилася. Посилилася централізація в управлінні економікою. Усі найважливіші республіканські міністерства стали союзно-республіканськими, що привело до втрати такої важливої економічної автономії республік. Розпочався спад виробництва. Промисловість стала працювати неритмічно. Простої змінювалися лихоманкою «штурмівщини».

Якість промислової продукції була надзвичайно низькою. Згадую випадок у тодішньому взуттєвому магазині «Чобіток», що був біля обласної бібліотеки імені В.Г. Короленка. У просторій залі ходив старенький дідусь, розглядаючи полки, заповнені чоловічим і

жіночим взуттям, зимнім і літнім, шкіряним і гумовим. Пройшовши декілька разів по залі і пильно переглянувши всі заповнені товаром полки, сказав:

– Великий магазин, але дурний.

У цих гірких словах людини поважного віку була оцінка не тільки якості взуттєвої продукції, а й оцінка діяльності всієї галузі виробництва. І це стосувалося не тільки легкої промисловості. Справа в тому, що з другої половини 70-х рр. економіка України, як і інших республік країни, продовжувала розвиватися екстенсивно, зростала чисельність робітників, обсяг промислової продукції збільшувався за рахунок нових підприємств, продуктивність праці знижувалася. Посилювався централізм в управлінні народним господарством. Республіки ставали широким полем безконтрольної діяльності центральних відомств, які на свій розсуд використовували їх багатства і трудові ресурси. Споруджувалися нові промислові гіганти, нерідко за застарілими проектами і технологіями, забруднюючи довкілля.

Так, в Чернігові за короткий час були побудовані: підприємство «Хімволокно», Камвольно-суконний комбінат, Радіоприладний завод та інші. Зупинимося на діяльності окремих з них, до яких я мав відношення як один з керівників міста та з колективами яких доводилося працювати.

Підприємство «Хімволокно» розпочало свою роботу в 1959 р., коли були отримані перші метри чернігівської капронової нитки. З початку жовтня 1963 р. було введено в дію другу чергу заводу, а на повну проектну потужність (61 тисячу тонн на рік) підприємство вийшло в 1965 р. У різний час тут працювали від 8 до 10 тис. чернігівців. Згодом був налагоджений випуск поліамідних та поліпропіленових монониток, світло стабілізованих, забарвлених ниток технічного призначення та інших. З 1982 р. було розпочато виробництво поліамідних монониток. І хоча в 70-ті – 80-ті роки за підприємством закріпилася репутація найбільшого хімічного виробництва в СРСР по аміднотехнічних нитках і кордових тканинах, і продукцію цю вважали якісною, зарубіжні фахівці, які допомагали налагодити виробництво, вже тоді відзначали відстале обладнання та застарілу технологію. Це стало однією з основних причин того, що з 1991 р. підприємство почало

занепадати. Кадри провідних спеціалістів, механіки й технологи, досвідчені робітники почали залишати підприємство.

Вячеслав Якович Радченко. Значну сторінку в суспільно-політичне життя Чернігова вніс директор «Хімволокна». Саме завдяки йому в Чернігові з'явилися перші тролейбуси, п'ять дитсадочків, молодіжний табір, санаторій-профілакторій, воднолижна база на Десні, чотири житлових квартали, за кошти «Хімволокна» була споруджена перша черга обласної лікарні, частково профінансовано будівництво телевежі. За його сприяння в місті відкрилося технологічне училище, а згодом і факультет КПІ, який набагато пізніше переріс в Чернігівський технологічний інститут (нині «Чернігівська політехніка»). Звичайно, все це відбувалося завдяки тому, що на розвиток хімічної промисловості виділялися великі кошти, що «Хімволокно» було Все-союзною ударною молодіжною будовою, на яку з'їхалася молодь зі всіх кінців країни, на основі якої в Чернігові з'явився могутній Будівельно-монтажний трест № 4.

Коли ще тільки починалося будівництво заводу, В. Радченко планував побудувати й Палац культури. В той час це вважалося надмірною розкішшю, але директор все-таки домогся дозволу. Справа в тому, що в 60-ті роки всі кошти соціального призначення підприємствам дозволялося використовувати лише на будівництво житла. Тому отримати дозвіл на будівництво Палацу культури та його фінансування можна було лише на рівні перших осіб держави. У 1965 р. В. Радченко зумів пробитися на прийом до тодішнього Голови Ради Міністрів країни і переконати його в необхідності такої будови. Дозвіл було отримано і будівництво Палацу культури хіміків на 800 відвідувачів розпочалося в 1966 році. Воно тривало майже п'ять років. У 1970 р. новобудова була урочисто відкрита. Окрім концертної діяльності, в Палаці розпочалася робота гуртків і секцій для молоді і дітей міста. Так в Чернігові з'явилася споруда – чудовий Палац культури хіміків, який згодом назвали міським Палацом культури.

Камвольно-суконний комбінат. Будівництво комбінату почалося в 1961 р., а перша черга була введена в експлуатацію в 1963 р. (4 грудня 1963 р. уперше запрацювали 12 тис. веретен). У наступному році в експлуатацію була введена друга, а в 1965 р. – третя черга комбінату.

Проектної потужності комбінат досяг у 1969 р., яка становила 13 млн. метрів високоякісної вовняної костюмної тканини, 6 млн. метрів сукна і драпу на рік. У 1972 р. уперше в СРСР на комбінаті були освоєні технологія карбонізації готових тканин із вовни й нітрону, а також друкування малюнків на готових тканинах методом фотофільмдруку. Станом на 1985 р. комбінат випускав камвольні та суконні тканини, а також трикотажну пряжу. У складі комбінату діяло п'ять основних виробництв: камвольно-чесальне, камвольно-прядильне, апаратно-прядильне, ткацьке і обробне, а також декілька допоміжних відділів і цехів.

5 січня 1989 р. Рада Міністрів України прийняла рішення про проведення технічного переобладнання комбінату, після чого комбінат вийшов на рекордні в країні потужності для вовняного текстилю – 24.5 млн. погонних метрів тканини за рік. В різний час на підприємстві працювало від 8 до 11 тис. чернігівців, було встановлено 70 тис. веретен камвольного прядіння, 11 тис. веретен апаратного прядіння, 852 ткацькі станки, 375 одиниць обробного устаткування. Комбінат, таким чином, став великим текстильним підприємством в Європі. Сировину для підприємства готувала Чернігівська фабрика первинної обробки вовни.

Чернігівський завод радіоприладів (ЧеЗаРа). Був спроектований для космічних потреб і тривалий час працював на оборонний та ракетно-космічний комплекс СРСР, заснований в 1967 р. Одночасно були створені відділи капітального будівництва та обладнання, бухгалтерія, призначено керівництво заводу. У жовтні 1968 р. введено в експлуатацію перший об'єкт – котельню. Наступним запрацював ремонтно-механічний цех (РМЦ). Там виготовлялося нестандартне устаткування, необхідне для будівництва заводу, а також різні вироби сільськогосподарського призначення (такою була легенда про майбутній завод). Почалася робота по утворенню першого складального цеху, створювалися відділи: головного технолога, головного енергетика, матеріально-технічного постачання, кадрів, воєнізованої охорони.

Відкрився радіомеханічний технікум, який готував кадри для заводу. У 1969 р. були введені в експлуатацію електропідстанція, перша черга корпусу № 1, їдальня на 250 місць, а в 1970 р. – введено в експлу-

атацію корпус № 21 з побутовими приміщеннями, гараж, корпус допоміжних цехів, станція нейтралізації, пожежний резервуар. Створився відділ головного конструктора. Завершувалося утворення основних цехів і служб. Завод став діючим підприємством. Перший складальний цех в 1971 р. випустив перші датчики для космічних супутників.

Розпочалося виробництво апаратури та приладів неруйнуючих методів контролю, цифрових відлікових пристроїв і систем електроавтоматики та управління до верстатів з програмним управлінням, релеіно-комутаційних пристроїв (РКП) для автоматизованої перевірки електромонтажу, апаратури ретрансляції телевізійних сигналів, сигналів зв'язку, навігаційної наземної, бортової і телеметричної апаратури для системи управління літаками та суднами цивільного флоту, перетворюючої апаратури, датчиків тиску температури, інерції, вологості, обертів, телеметричної апаратури, яка використовується для вимірювання і реєстрації технологічних параметрів у різних галузях промисловості, охорони здоров'я, транспорту, зв'язку та сільського господарства.

Завод розвивався також за рахунок філій. Були створені складальне виробництво в с. Моргуличі, цегельний завод в с. Лавинь, деревообробний цех і склади в с. Халявіно. Розширювалася мережа підготовки кадрів, організований учкомбінат на 500 місць, під потреби заводу в різних вишах навчалися заводські стипендіати. Будувався житловий фонд (побудували 6 тисяч квартир), гуртожитки, медпункт, що переріс у сучасну поліклініку, побудували лікарняний корпус, базу відпочинку на 300 місць, молодіжний табір на 280 місць, 7 дитячих садків, спортивний клуб, медико-відновлювальний центр. У 1978 р. з метою вдосконалення системи управління підприємством, забезпечення його мобільності та відповідності новим вимогам часу, цехи та служби були об'єднані по п'яти головних напрямках виробництва – механічне, інструментальне, складальне, датчикове, товарів народного споживання.

Леонід Іванович Безверхий, директора цього заводу. Познайомився я з ним з самого початку будівництва заводу (1969 р.), коли працював лектором-міжнародником. Одного разу я читав лекцію для керівництва заводу. Після лекції він запросив до себе в кабінет і за

чаєм розповів про своє захоплення міжнародними відносинами, що у свій час навіть мріяв стати дипломатом.

Розповів про своє дитинство під час війни. Народився він на Полтавщині, в с. Градижське, в 1928 р. Перед війною сім'я переїхала в Київ, батьки працювали робітниками на заводі, а коли розпочалася евакуація з Києва, виїхали спочатку до Воронежа, Астрахані, а потім в Саратов. Батько працював на військовому заводі, а він, після навчання на прискорених курсах, токарем на цьому ж заводі. Після звільнення Києва сім'я повернулася назад. Леонід закінчив середню школу і вступив до Київського автодорожного інституту. Трудову діяльність розпочав конструктором на Київському військовому заводі № 7, а згодом – старшим конструктором. Керівництво заводу помітило організаторські здібності й призначило його начальником дослідно-експериментального цеху.

У 60-х рр. було прийнято рішення уряду про будівництво в Чернівці великого оборонного підприємства. Здійснювати його доручили Л. Безверхому. Спочатку він очолив будівництво заводу, а потім і саме підприємство. Було це вже в 1979 р. За цей час ми часто зустрічались з ним, сиділи за чашкою чаю чи кави і навіть грали в преферанс, який він дуже любив і був у цьому неперевершений. Тоді до нас приєднавався Євген Олексійович Федоренко, Горацій Григорович Шокотько, або хто-небудь з заводської адміністрації. Наші зустрічі продовжувалися й після того, як він уже не був директором. Генеральним директором Л. Безверхий працював до 1990 р., а після ще одинадцять років не міг залишити завод, пропрацювавши на ньому 34 роки.

Тривалий час завод називали «радіоламповим». До сьогоднішнього дня невідомо, чи то була легенда КДБ про завод, спроектований для космічних цілей, чи «бренд», за яким приховувалася поштова скринька В-8555. На це питання Леонід Іванович відповідав: «Завод спроектований для загальних космічних нужд і працював на оборонний, і ракетно-космічний комплекс країни». Дійсно, зразу ж після побудови цеху № 1, почали поступати замовлення воєнного призначення. Це були, як зазначалося, *датчики* для ракет і космічних кораблів, обладнання для космічної навігації, телеметрична апаратура, апарати мікроелектронних вимірів та інше. На підприємстві запроваджувалися нові

технології, нарощувалися виробничі потужності, працювало у різний час від 8 до 10 тисяч робітників.

Фабрика музичних інструментів. Працювало там всього близько 2 тис. робітників. Історія цієї фабрики розпочалася з 1933 р. Спочатку вона виготовляла народні струнно-щипкові музичні інструменти. Працюючи секретарем міськкому, а потім і обкому партії, я любив бувати на цьому підприємстві. Багаторічним директором там був **Дідух Іван Михайлович**. Він добре знав виробництво і був прекрасним екскурсоводом. Крім бандур, гітар, балалайок, мандолін, з 1955 р. тут виготовляли піаніно. Їх виробництво було налагоджене за допомогою Ленінградської фабрики музичних інструментів. У 1955 р. на фабриці було введено в експлуатацію перший в СРСР конвеєр по зборці і настрійці клавішних музінструментів – кожні 12 хвилин зі 100-метрової конвеєрної стрічки сходило нове піаніно, а з 1956 р. – випуск ще й механізмів піаніно. З 1965 р. щорічне виробництво піаніно було збільшено до 25 тис штук. Фабрика випускала 40 найменувань продукції, в тому числі піаніно, щипкових інструментів (до 110 тис шт. гітар, бандур, балалайок), крім того, цимбали, мандоліни, комплекти механіки і клавіатури до піаніно, дитячі музичні та дерев'яні іграшки, вироби господарчо-побутового призначення, сувеніри.

При фабриці був музей, в якому зберігалися вироби ще з довоєнних часів. Особлива увага тут надавалася бандурам як національному українському інструменту. Детально подавався процес технології їх виготовлення. Так, бандури виготовляли з 20-30-річної сухої верби. Це була певна проблема для фабрики і спроба замінити вербу тополею не давала бажаного результату – звук у такої бандури був значно гірший. У музеї був не тільки шлях становлення фабрики як довоєнного підприємства, а й прізвища кращих майстрів таких бандур, як дитяча, прима, серійна концертна, замовна концертна, замовна концертна з багатокольоровою інкрустацією, з барельєфом Т. Шевченка.

В експериментальному цеху виготовлялися бандури для Київської державної капели бандуристів – бандури, альти, басы і контрабасы. Виготовлялися і ладкові бас-бандури, які користувалися популярністю серед артистів капели. Окремі стенди музею розповідали про кращих майстрів виробництва – Олександра Шльончика, Михайла

Євченка, Миколи Мартиненка, Івана Скляра, Олексія Сластіона та інших. Враховуючи таку цікаву і багату інформацією історію підприємства, я завжди намагався привезти сюди гостей міста й області.

Становлення подальшої моєї політичної кар'єри. У червні місяці 1975 р. на Чернігівщині проводилися Дні білоруської культури. Вони проходили в містах і районних центрах області. З Гомеля прибула велика делегація на чолі з керівництвом області, колективами художньої самодіяльності, передовиками виробництва, ветеранами. Це була велика і відповідальна на той час справа, яка носила державно-політичний характер. Тому заходами передбачалася зустріч з населенням обласного центру і районів. Протягом тижня проходили поїздки по області, зустрічі в трудових колективах.

Після проведених заходів в обкомі партії відбулася розмова по підбиттю підсумків. Проводив перший секретар обкому Уманець М.В. Зупинившись на важливості проведеного заходу і відмітивши чітку роботу Чернігівського міськкому партії, він піддав різкій критиці організацію цієї справи в окремих районах і містах області та відділом обкому партії. Прізвище секретаря обкому він не називав, але всім стало зрозуміло над ким згущаються хмари. Це вже не перший раз, коли на загальні виносилася критика в адрес секретаря обкому за недоліки в організації ідейно-виховної роботи в області.

Через декілька днів мені подзвонили з першої приймальні і передали, що викликає перший секретар. Я швиденько зібрався і прибув до обкому.

– Вас уже чекають, – сказала Галина Андріївна, секретар приймальні.

Я зайшов до кабінету. Микола Васильович, привітавшись, сказав:

– Я не думав, що так скоро прийдеться вирішувати кадрове питання, але справи не чекають. Будемо рекомендувати Вас секретарем обкому партії. Як Ви?

– Спасибі за довіру, але мені, Миколо Васильовичу, хотілося б іще попрацювати в міськкомі. І почав розповідати про свої плани, про те, як можна Чернігів зробити туристичним містом і за рахунок чого підняти культуру обласного центру, чого не вистачає художній самодіяльності і т.д.

Не давши мені завершити свій монолог, він промовив:

– Це ви будете робити і на новій посаді, але вже в масштабах області. Як Ви дивитесь на те, що секретарем міськкому будемо рекомендувати Сала Володимира Івановича. Здається, він там стоїть у резерві?

– Я знаю Володимира Івановича. Навчалися одночасно в інституті. Підтримую його кандидатуру.

– Тоді готуйтеся до поїздки в ЦК.

Співбесіди в ЦК компартії України. Я зрозумів, що по мені всі питання там уже ним погоджені. Через тиждень подзвонив зав. оргвідділом обкому Копилер Л.Е. і повідомив, що 28 липня 1975 р. я повинен бути в Києві, у нашого інспектора ЦК по області Новицького Є.А. (4 поверх, 314 кімн.).

– Бесіда розпочнеться рівно о 9 годині у заст. зав. оргвідділом **Пелиха А.Д.** Після нього буде зустріч у зав. оргвідділом **Крючкова Г.К.** Враховуючи те, що тебе, як другого секретаря міськкому, знають у відділі пропаганди і агітації ЦК, зустріч відбудеться лише у зав. відділом пропаганди і агітації **Ельченка Ю.Н.** Знає він тебе ще з комсомолу.

Дійсно, коротко вислухавши про справи в Чернігові, Юрій Никифорович Ельченко порадив як вести себе на зустрічі з В.В. Щербиським і в Москві.

– Головне, ти уважно слухай їх і так же уважно і коротко відповідай. Вони говорунів не люблять.

Структурно в ЦК компартії України були відділи науки і культури, з якими доводилося працювати секретарю обкому, який відав гуманітарною сферою. Євгеній Антонович, як куратор нашої області, водив мене по всіх відділах, з кабінету в кабінет. У відділі культури – заст. зав. відділом Дроб'язко В.С., науки – теж заст. зав. відділом Бичик І.П.

З ними я зустрічався вперше, хоча знав, що такі особи там працюють зі списку телефонів керівного апарата ЦК. Ні перший, ні другий в нашій області ще не були, тому розмова велась в цілому по Чернігівщині. Подальшу співбесіду перенесли на наступний день. О 9-й годині я уже був у приймальні другого секретаря ЦК компартії України.

Лутак І.К. Невдовзі мене запросили до кабінету Івана Кіндратовича. Я уважно розглядав кабінет, поки він читав мою особову справу та лист-супровід, в якому кожен, хто вів зі мною бесіду, записував свою думку відносно мене як майбутнього секретаря обкому. Бесіду він вів по моїй біографії. Як служив і де в армії, як працювалося в комсомолі, чому поступив і як закінчив аспірантуру Академії суспільних наук? А друга частина бесіди стосувалася роботи міської партійної організації, її кількісного і якісного складу, навчання партійного активу, роботи промислових підприємств, навчальних закладів та підготовки резерву кадрів. Пам'ятаючи напутню пораду Ю.Н. Єльченка, я відповідав коротко і чітко. Так пройшло хвилин сорок, після чого він сказав:

– Все, до побачення.

І підвівшись із-за стола, подав мені руку. Я вийшов у приймальню, куди незабаром прийшов Є.А. Новицький і діждавшись, коли була повернута моя особова справа, сказав, що тепер ми йдемо до кабінету В.В. Щербицького. У приймальні він віддав особову справу секретарю, нас запросили присісти й зачекати. З кабінету вийшов В.К. Врублевський – помічник В.В. Щербицького і, помітивши нас, привітавшись, сказав мені:

– Бажаю успіху!

Я знав В.К. як колишнього лектора ЦК, який відав економічним блоком проблем, і неодноразово бував у Чернігові.

Перший секретар ЦК партії України В.В. Щербицький зустрів мене на середині свого кабінету і жестом запрошуючи до столу, на якому вже лежала моя особова справа, сказав:

– Сідайте і розповідайте, як живе Чернігівщина. Помітивши, що я на хвилину задумався, продовжив: – Як Десна?

І я, забувши, що він великий прихильник київського «Динамо», мав на увазі футбольну команду «Десна», почав йому розповідати про проблеми річки Десна, що вона міліє, що «Ракета» уже по ній не ходить, що брянські підприємства добавляють в неї всілякі нечистоти зі своїх «очисних» споруд і що це негативно впливає на якість води, на придеснянські луки, на рибу.

– А Ви рибак? – запитав Володимир Васильович.

– Та ні, я передаю думку стурбованих рибаків, які вимагають від нас вплинути на шкідливі дії сусідів.

– То правильно, а як з футболом?

– Футбол ми підтримуємо. Організували шефство таких підприємств, як «Хімволокно», Камвольно-суконний комбінат та інших. Приводимо в порядок приміщення на стадіоні, створюємо базу відпочинку, дбаємо про матеріальне забезпечення футболістів. У мене особисто відбулась бесіда з тренером «Десни» Ю. Школьниковим. Працюємо над вирішенням поставлених ним питань, особливо по квартирах.

– То добре, футбол треба підтримувати. А що ви робите з розвитком культури, адже у Чернігові така багата архітектура домонгольського періоду. На її основі потрібно створювати музеї, меморіали тощо. Чернігівщина багата своєю історією. Київське і Чернігово-Сіверське князівства поклали початок Київській Русі. І вже там, як мені відомо, велися й ведуться широкі археологічні розкопки. Чернігівська губернія – мати двох козацьких столиць: Батурина і Глухова. Окрема сторінка її історії партизанська боротьба проти фашистів на окупованій території. Оці всі пласти минулого потрібно поставити на службу сучасного і майбутнього нашої культури. Після чого я зрозумів, що його, мабуть, консультував Л.Кравчук.

– А як справи з економікою області?

– Володимире Васильовичу, я останні два роки працював у Чернігові, менше знаю справи в сільському господарстві, але про промисловість міста скажу. «Чернігівське хімволокно» – одне з провідних хімічних підприємств, мабуть – що, України. Перші метри чернігівської капронової нитки були отримані у 1959 р. 1963 р. – введено в дію другу чергу заводу. На повну потужність підприємство вийшло у 1964 р. Проведена пізніше реконструкція устаткування, налагоджений випуск забарвлених ниток текстильного призначення. На підприємстві працює в різний час до 10 тис. чернігівців.

Чернігівський камвольно-суконний комбінат. Будівництво розпочалося в 1961 р. Перша черга введена в експлуатацію в 1963 р., а в наступних двох роках – друга і третя черги. У 1969 р. комбінат досяг проектної виробничої потужності – 13 млн. метрів шерстяної костюм-

ної тканини і 6 млн. метрів сукна і драпу на рік. У 1972 р. на комбінаті освоєна технологія карбонізації готових тканин із бавовни і нітрону, а також друкування малюнків на готовій тканині методом фотофільмдруку. На підприємстві працює у різний час теж близько 8 – 10 тис. чернігівців.

Чернігівський радіоприладний завод. Заснований в 1967 р. У жовтні 1968 р. введено в експлуатацію перший об'єкт – котельню. У 1971 р. завод став діючим підприємством. Основна продукція – датчики для космічних супутників, апаратура ретрансляції телевізійних сигналів, апаратура для систем управління літаками та суднами, датчики тиску температури, вологості, телеметричної апаратури. З 1972 р. введено в дію цех мікроелектроніки. Створені відділи головного механіка, головного енергетика, кадрів, воєнізованої охорони. Працює там у різний час від 8 до 15 тисяч робітників.

– Добре, це, так би мовити, гіганти великої промисловості. А підприємства довоєнних п'ятирічок? – запитав В.В. Щербицький.

– Серед них можна назвати фабрику музичних інструментів, відому всій Україні.

– І що там?

– Там працює до 2 тисяч майстрів по виготовленню музичних інструментів. Виготовляють бандури, гітари, балалайки, мандоліни, а з 1955 р. – піаніно. Особлива увага звертається на виготовлення бандур з сухої верби, але вона має бути не молодшою 20-30 років. Від цього залежить якість звуку. Усі концертні бандури виготовляються тільки з сухої верби. Пробували тополі, але це не той уже звук. З 60-х років поступають масові замовлення на бандури зі США, Канади та Австралії для української діаспори. До речі, там виготовляють бандури для Київської державної капели бандуристів.

– А що з наукою й освітою?

– Скажу за Чернігів. Тут працює два вузи, п'ять профтехучилищ, чотири технікуми й 20 середніх шкіл. У цьому році ввели дві середні школи. Будуємо ще дві. Два науково-дослідні інститути.

– А про зв'язок міста з селом?

– Область наша, як Ви знаєте, сільськогосподарська. Комплексно розвивається як тваринництво, так і рослинництво. Тваринництво –

м'ясо-молочного спрямування, рослинництво – картопля, жито, пшениця та інші культури. Допомогаємо в збиранні врожаю, студентські будівельні загони працюють в колгоспах.

По тому як уважно слухав мене Володимир Васильович, я зрозумів, що Чернігів і область він знає мало і, як потім з'ясувалося, ніколи в ній не був. Під кінець нашої бесіди зателефонували з Москви. В. Щербицький подав мені руку, сказавши:

– Все. До побачення. Бажаю успіху.

Я звернув увагу на стіл, де лежала моя особова справа. Вона була не розкрита. Не знаю, дивився він її, чи ні, знайомився з листом-супроводом і записами в ньому відповідальних працівників, чи не знайомився. Мабуть, що ні. У кінці мого перебування в ЦК Е.А. Новицький сказав: «Ідь додому і чекай нашої команди, що робити далі». Так відбулося моє «хрещення» на секретаря обкому в ЦК компартії України і я почав готуватися до поїздки в Москву.

Повернувшись до Чернігова, я доповів М.В. Уманцю про наслідки своєї поїздки в Київ, на що він сказав: «Я вже все знаю. Готуйтеся до Москви». Особливо готуватись було ніколи.

Приймальні години місця. Щопонеділка у мене були приймальні години в міськкомі. Це був особливо напружений день. По регламенту роботи міськкому кожен день тижня був розписаний за відповідним працівником апарату. Серед населення міста, і не тільки Чернігова, вважалося, що питання життєдіяльності вирішують тільки партійні органи, що фактично так і було, то до приймальні йшли всі, хто вважав, що саме ця людина допоможе. Найбільше питань було квартирною характеру і працевлаштування.

При цьому відвідувачі чітко знали, по якому питанню і до кого потрібно звертатися. Звісно, що найскладнішим питанням було житло. Будувалось його мало, та й то в основному гуртожитки. Великою проблемою залишалося житло для вчителів. З молодими вчителями було краще. То були або місцеві, або молоді фахівці, за яких можна було домовитися з директорами підприємств, які будували гуртожитки. Так було і з молодими лікарями, хоча вони, як правило, прибували в Чернігів уже одруженими. Інші молоді фахівці влаштовувалися за рахунок підприємств. Відвідувачі на прийомі були різні, але в ос-

новному пенсіонеру. Пригадую, як одного разу на прийом прийшов Ф.І. Коротков, колишній перший секретар Чернігівського міськкому партії, командир партизанського загону.

– Федоре Івановичу, Ви чого не заходите, – привітався я, помітивши його в черзі людей у приймальні.

– Та мені вже поспішати нікуди, посиджу серед людей, – відповів він.

– Заходьте, та розповісте мені, як справи, – запросив його до кабінету.

– Та справи ось які. Внучка закінчила педагогічний інститут, а в школі не може працювати. Проситься на іншу роботу.

– А хто вона за фахом?

– Историк.

– Тоді це музей або архів, – відповів я, пригадавши, що і там, і там є люди пенсійного віку.

– Ми згодні, – відповів ветеран. І почав розповідати про своє життя, про побратимів-партизан, їх проблеми і турботи.

Але таке працевлаштування відбувалося не часто. До Чорнобильської трагедії Чернігів був майже курортним містом. Сюди, на Десну, на літо приїздили відпочивати москвичі й ленинградці. Сюди намагався приїхати кожен демобілізований офіцер, який мав право вибору на постійне місце проживання після служби. Це була особлива категорія пенсіонерів, які стояли у військкоматі в черзі на квартиру, якою мала забезпечити міська рада, а з ними приїздили діти, дружини, батьки. Серед членів сім'ї було немало таких, хто прагнув і зобов'язаний був працювати. Та й самі відставні офіцери у віці 45-50 років намагалися працевлаштуватися. Серед цієї категорії майбутніх чернігівців на мою долю серед колег припадали вчителі й студенти. Зі студентами проблеми не було. Два вузи – педагогічний чи філія політехнічного. Вибирай і навчайся. Проблема була із вчителями. Крім того, що свій педагогічний вуз, та й з'являлися вони в Чернігові в середині навчального року. А батьки приходили на прийом, вимагали працевлаштувати вчителем свою дитину.

Нелегко було довести відставному полковнику чи підполковнику, що ставку вчителя в школі не поділиш, що кількість вчителів зале-

жить від числа учнів і т.д. А вони щопонеділка приходили й приходили, просили, вимагали, погрожували писати скарги, але поступово все утрясалось, влаштувалось, приживалось. Через декілька років всі вони ставали чернігівцями і навіть відомими людьми.

Пам'ятаю, як одного разу на прийом прийшов у повній парадній формі, з нагородами полковник Касаткін І.С., а з ним юна дівчина, дочка з дипломом вчителя історії. На відміну від своїх колег-офіцерів, полковник справив не мене враження делікатної і вихованої людини. Розповівши про свою службу, сімейні обставини, навчання дочки, яка з червоним дипломом закінчила інститут, він нічого не просив, просто ставив до відома, що вони вже чернігівці, живуть на квартирі, що тут їм все подобається, і нікуди звідси не поїдуть. Я в свою чергу розповів про ситуацію із вчителями в Чернігові і теж нічого не пообіцяв крім – чекайте, можливо, щось з'явиться.

Через деякий час в будинку піонерів з'явилася можливість вирішити прохання полковника Касаткіна, я зателефонував і запропонував роботу дочці. Вони погодилися. У повсякденних клопотах я забув за цей факт, а вже значно пізніше, повернувшись з Афганістану, я дізнався, що Тамара Іванівна Касаткіна працювала тривалий час директором Чернігівської середньої школи № 2, була депутатом Чернігівської міської ради, активно займалася громадською роботою і, взагалі, була відомою в Чернігові людиною.

Співбесіди в ЦК КПРС. На п'ятий день після моєї поїздки в ЦК України мене викликали в Москву. Це було четвертого серпня 1975 р. У ЦК КПРС мені потрібно було пройти співбесіду у відділах організаційної роботи, пропаганди і у галузевого секретаря ЦК, тобто Зимяніна Михайла Васильовича. Виїхав я з Чернігова в суботу, в неділю був у Москві, влаштувався в готелі «Росія» і чекав на зустрічі з керівництвом у понеділок. О 9-й годині, в понеділок, я був уже в кабінеті Стьопіна Анатолія Петровича – інструктора оргвідділу, який вів нашу область. Він запитав про ситуацію в Чернігові, про роботу міськкому і його секретарів, про відношення з громадськими організаціями та розповів про порядок і характер проведення співбесід.

Микитенко Микола Степанович, зав.сектором відділу оргпартроботи. Розмова проходила в присутності А.П. Стьопіна (на відміну

від Києва, де супроводжуючий інспектор лише передавав особову справу з кабінету в кабінет). Зав. сектором детально розглядав мою особову справу і в ході розмови з'ясовував окремі деталі моєї біографії. Його чомусь зацікавила моя служба в армії і як сталося так, що закінчивши піхотну дивізійну школу сержантського складу в Приволзькому військовому окрузі, де повинен був проходити службу, я опинився в Прибалтійському військовому окрузі, та ще й в ракетних військах. Прийшлося розповісти про те, що це було пов'язано з розформуванням загальновійськових дивізій і заснуванням ракетних підрозділів, що то був час, коли цілі піхотні підрозділи вивчали ракетну справу. Поцікавившись станом суспільно-політичної роботи в Чернігові, він підписав лист-співбесіди і, звернувшись до Стьопіна А.П., сказав: «У мене питань до т. Половця В.М. немає».

Перун Микола Самійлович, заступник зав.відділом оргпартроботи. Пройшли довгими освітленими коридорами з багаточисленними дверима і вивісками з прізвищами на них, ми зупинились перед дверима, на яких я прочитав прізвище заступника завідуючого. Зайшли до приймальні, привіталися і секретар сказала:

– Вас чекають.

Зайшли до кабінету М.С.Перуна.

Назустріч нам піднявся вже немолодий чоловік і привітавшись за руку, жестом запросив до столу. А.П. Стьопін поклав йому на стіл мою особову справу.

Уважно ознайомившись з особовою справою, він запитав інструктора:

– Ти в Чернігові був?

– Був, – відповів той.

– А я багато чув про це історичне місто, а бувати не доводилося.

– Ну, розповідайте, як ви там живете, – звернувся він до мене.

І я почав розповідати про Чернігів, про його історію, людей, які там жили і живуть, про культуру, навчальні заклади, промисловість, всесоюзні молодіжні будови комбінату «Хімволокно», Камвольно-суконного та Радіоприладного заводів. Про фабрики музичну і первинної обробки вовни та їх партійні організації.

– А скільки в місті населення і районів?

– Населення понад 300 тисяч, а районів два: Деснянський і Новозаводський, – відповів я.

– Так, тепер пригадую розмову про ваш «Новозаводський» район як назву. Адже ви подавали «Заводський», навіть я тоді був прихильником нової назви району як «Новозаводський», він дійсно був новим, а «Заводських», як кажуть, хоч пруд пруди.

Зробивши свій запис в особовій справі, він повернув її А.П. Стюпину і побажав мені успіху. На цьому моя співбесіда у відділі оргпартроботи закінчувалася.

Гришкевич Анатолій Олександрович. Інструктор відділу пропаганди ЦК, який зайшов за мною і, перечитавши мою особову справу, розказав, де будуть і з ким співбесіди. З ним я був знайомий ще за часів навчання у Академії суспільних наук.

Троценко Іван Дмитрович, зав.сектором відділу пропаганди ЦК. «Він ваш земляк і взагалі прихильно ставиться до висування молодих кадрів», – сказав Анатолій Олександрович Гришкевич.

Зайшли у приймальню Івана Дмитровича. Я звернув увагу, що вона, на відміну від оргпартвідділу, була розрахована на двох зав.секторами. На дверях кожного з кабінетів у самій приймальні знову були таблички з написом прізвищ, ініціалів і посад. На дверях, що були на протилежній стороні, табличка з відсутністю прізвища, а далі – зав. сектором по Російській Федерації. Несподівано двері кабінету І.Д. Троценка відчинилися і вийшов сам господар. Помітивши нас, він привітався і запросив до кабінету. Сівши на своє місце і розкривши особову справу, він жестом показав на стільці. Ми присіли і мовчки чекали, поки він не дочитав до кінця.

– Розповідайте про свою роботу, – мовив він.

Я розпочав з того часу, коли став працювати в міськкомі, після закінчення Академії суспільних наук, про партійну організацію, навчальні заклади, культуру, роботу промислових підприємств, громадські організації, патріотичне та інтернаціональне виховання.

– А як справи саме з інтернаціональним вихованням? – запитав Іван Дмитрович. Ми живемо на кордоні трьох областей, де кожного року, в день молоді, проводимо фестиваль з участю керівництва міст і областей. На дні звільнення міст від фашистів обмінюємося делегаці-

ями, колективами художньої самодіяльності, театральними колективами. Крім того, проводяться заходи по лінії інших громадських організацій. Значну роботу проводять засоби масової інформації. Окрема сторінка – це виступи партизан і ветеранів війни у навчальних закладах. Спільні заходи партизан і ветеранів трьох областей – ось далеко не все, що робиться в цьому відношенні, – сказав я.

– Це хороша справа і про це треба більше писати в союзній і республіканській пресі, розповідати по радіо й телебаченню. На жаль, цього нема, або майже немає між іншими союзними республіками, наприклад, між Азербайджаном і Вірменією, та і Грузії з Абхазією й Осетією, – сказав зав. сектором. Звернувшись до Гришкевича А.О., він промовив: – Працюйте далі по плану.

По плану – це значило, що у мене повинна ще відбутися зустріч з заступником зав. відділом пропаганди ЦК КПРС Маратом Володимировичем Грамовим, зав. відділом пропаганди Тяжелниковим Євгеном Михайловичем і секретарем ЦК КПРС Зимянїним Михайлом Васильовичем. Кожного з них я знав ще по Академії суспільних наук. Вони свого часу виступали перед аспірантами. Повернулися до кабінету Гришкевича А.О., і він зателефонував М.В. Грамову. З'ясувалося, що М.В. Зимянїн перебуває у В'єтнамі, а Є.М. Тяжелников у командировці в Прибалтиці і тому М.В. Грамов повинен проконсультуватися, що далі робити зі мною. Через деякий час зателефонував М.В. Грамов і запросив нас до себе. Ми піднялися на четвертий поверх, зайшли до приймальні. Секретар сказала:

– Заходьте.

Грамов Марат Володимирович. Широкий стіл М.В. Грамова був завалений теками й книгами. На столі стояв великий чорнильний прибор з олівцями і ручками, така ж велика лампа – абажур з бронзовим погруддям В.І. Леніна. Піднявшись із-за столу, М.В. Грамов привітався і далі почав читати покладену йому на стіл мою особову справу. Через деякий час він запитав:

– Яка тема кандидатської дисертації і хто науковий керівник?

Я знав, що М.В. Грамов сам випускник Академії суспільних наук і, як говорили, працював у цей час над докторською дисертацією. Тому активно включився в розмову про академію і сказав, що в облас-

ті я був четвертим, хто закінчив академію і захистив дисертацію, і хто на якій посаді працював.

– А яку соціальну роботу здійснює міськком партії серед населення обласного центру? – було другим запитанням. Гришкевич А.О. мене попередив, що буде таке питання, бо це тема його докторського дослідження.

Уважно вислухавши запитання, я почав розповідати про те, що при міськкомі створена група по вивченню громадської думки, що ця група має відповідну програму, спрямовану на дослідження соціального стану населення. Провели соціологічні дослідження, розробивши відповідні анкети. Тепер ми знаємо, скільки в місті проживає ветеранів, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, учасників бойових дій, кількість сімей, одиноких, матерів-одиночок і всю нашу роботу пов'язуємо з результатами дослідження. Це що стосується нашої роботи з населенням за місцем проживання. З трудовими колективами працюємо на виробництві. Там діють партійні й громадські організації і ми впливаємо на плани їхньої роботи. Основну увагу звертаємо на великі промислові підприємства.

– А малі? – запитав він.

– Малими більше займаються райкоми партії, звичайно, з нашою допомогою.

– Гаразд, – сказав М.В.Грамов і, звертаючись до А.О.Гришкевича запитав:

– А як працюватимете далі?

– Не знаю, адже Є.М. Тяжельникова нема.

– Добре, чекайте у тебе. Я подзвоню.

Через півгодини він зателефонував і сказав, що завтра буде зустріч з секретарем ЦК КПРС М.А. Сусловим, а сьогодні відпускай його в готель. Хай відпочиває і готується.

Повернувшись в готель, я сів за стіл і почав обдумувати свою завтрашню зустріч. Для мене це було несподівано. Про М.А. Сулова я чув різні думки, разів два чи три слухав його виступи на різних заходах як аспірант АСН, знав, що його називають головним ідеологом партії, знав його біографію. Працював він при Сталіну першим секретарем Ставропольського крайкому партії, з 1944 р. – в апараті ЦК ВКП/б/.

Коли я їхав до Москви, то розраховував на зустріч з Є.М. Тяжельниковим. Є.М. Тяжельникова я добре знав ще по комсомолу як першого секретаря ЦК ВЛКСМ. Він також виступав перед аспірантами АСН, а до цього на різних комсомольських заходах. Взагалі біографія у нього цікава. У 33 роки був обраний першим секретарем ЦК ВЛКСМ, а до цього – секретарем Челябінського обкому партії, ректором Челябінського педінституту, а спочатку секретарем партійного комітету цього ж інституту, закінчивши який, вступив до аспірантури, захистив дисертацію, працював старшим викладачем і секретарем комітету комсомолу. А після комсомолу в 49 років він був призначений зав. відділом пропаганди ЦК КПРС, з 1982 р. – на дипломатичній роботі.

Такий був порядок. Кандидати на посаду секретарів обкому проходили співбесіди у зав. відділом і секретаря ЦК. У ЦК КПРС сталося так, що до 1974 р. секретарем ЦК, який відав гуманітарними проблемами, був Петро Нілович Демічев, а потім його призначили Міністром культури СРСР. І до 1977 р., коли секретарем ЦК став Зимянін М.В., тобто три роки, всі питання, пов'язані з кадрами гуманітарного напрямку, «замикалися» на М.А. Суслова. При наявності зав. відділом М.А. Суслов, як правило, доручав йому співбесіди з кандидатами на посади секретарів обкомів. А тут так сталося, що я повинен був пройти співбесіду у М.А. Суслова.

У вівторок, 5 серпня 1975 р. о 9 годині ранку я був у кабінеті А.О. Гришкевича. Він зателефонував М.В. Грамову і той відповів, що вже все домовлено і ми повинні йти у приймальню М.А. Суслова.

М.А.Суслов. У широкій приймальні, крім секретаря, за великим столом, заваленим теками і книгами, сидів чоловік середніх років (як мені потім сказав Гришкевич, один з помічників Михайла Андрійовича). Віддавши йому мою особову справу, Гришкевич А.О., повернувшись до мене, сказав:

– Почекаємо.

Помічник секретаря ЦК погортав мою справу і, закривши її, пішов до кабінету. Хвилин через десять-п'ятнадцять він повернувся і, підійшовши до мене, промовив:

– Заходьте. Залишивши Гришкевича А.О. в приймальні, я пішов за помічником. Зайшли до кабінету, помічник зупинився, а я пішов до столу.

Суслов М. М. піднявся, привітався і жестом запросив до столу. Помічник підійшов і присів на стільці під стінкою довгого кабінету.

– Ви з Чернігова? – запитав секретар. – Я там був, правда, давно, у 1931 р., коли був інспектором Центральної контрольної комісії ВКП/б/ і проводив у вас партійну чистку. Тоді Чернігів був маленьким провінційним містечком, але історичним. Пам'ятаю ваші собори. Вони збереглися?

– Під час війни всі вони були зруйновані, але за короткий післявоєнний період знову відбудовані й реставровані. Один з них, Троїцько-Іллінський, діє як релігійний заклад, інші використовуються як архітектурно-туристичні історичні об'єкти.

– А що в самому Чернігові?

– У ньому проживає понад 300 тисяч чернігівців, створено два райони. Діють три великі всесоюзні підприємства: Об'єднання «Хімволокно», Камвольно-суконний комбінат, Радіоприладний завод, є фабрика музичних інструментів, – продовжував я розповідь про Чернігів.

– А як область?

– Область сільськогосподарська, рослинницько-тваринницького напрямку. Вирощуємо картоплю, цукрові буряки, жито та інші культури. Тваринництво м'ясо-молочне, 22 сільських райони, у кожному районі від 10 до 15 колгоспів, а всього 505 колгоспів, 74 радгоспи з відповідною спеціалізацією, є навіть радгосп по вирощуванню трав. Область лісостепова.

– А яка ефективність сільського господарства?

– Надоємо в районах по 15-20 л. молока від окремих корів, збираємо по 400 ц. картоплі і по 500 ц. цукрових буряків з гектара. Боре-мося за область високої культури землеробства.

Уважно подивившись на мене, він запитав:

– Ви коли закінчили Академію суспільних наук?

– У 1972 р.

– А до цього працювали?

– Другим секретарем Чернігівського міськкому, а до академії інструктором і лектором обкому партії.

– Щось дуже швидко росте ваша партійна кар'єра.

– Так складається ситуація в моєму житті.

– Непогано складається, – мовив він і ще раз дуже пильно подивився на мене.

– Що ж, раз обком рекомендує, будемо підтримувати, але ви старайтеся, ви ще молода людина, маєте достатню освіту і ваше майбутнє залежить тільки від вас.

Після цих слів він передав мою особову справу помічнику і, звернувшись до мене, сказав:

– До побачення.

Ми вийшли в приймальню, де на мене чекав А.О.Гришкевич. Помічник сказав, що все в порядку, зауважень не було, і ми пішли в кабінет Гришкевича А.О. Доповіли М.В. Грамову, він наказав зачекати і через пів години, сказав:

– Половець може їхати додому. По лінії оргвідділу обком уже повідомлений.

Я подякував Гришкевичу А.О. за те, що він зі мною так плідно потрудився і, замовивши квиток на Чернігів, поспішив у готель. Пообідавши там і відпочивши, я вирушив на Київський вокзал. У вагоні, забравшись на верхню полицю, проспав майже до Чернігова. Нашвидку поснідавши, поспішив в обком і зайшов до Уманця М.В.

ОБКМ ПАРТІЇ

– Я вже все знаю, – сказав перший секретар. Завтра, об 11 годині дня пленум обкому партії, будемо обирати Вас секретарем і членом бюро обкому. А о 17⁰⁰ пленум міськкому партії, де будемо звільняти Вас з посади другого секретаря міськкому і члена бюро.

Зайшовши в організаційний відділ обкому, поговорив з його завідувачем Копилером Л.Є. про порядок роботи пленуму. З'ясував, що першим питанням буде доповідь секретаря обкому Желіби В.І. по сільському господарству, а другим – організаційне питання.

Секретар обкому партії. 7 серпня 1975 р. пленум пройшов за дві з половиною години. Організаційне питання вирішили за 15 хвилин. Питань до мене не було. Одноголосно проголосували. Так я став секретарем обкому партії. Цього ж дня, на пленумі міськкому пар-

тії мене звільнили від обов'язків другого секретаря Чернігівського міськкому партії.

На другий день після пленумів, зранку мене запросив М.В. Уманець і повів розмову про те, яким повинен бути секретар обкому партії, тим більше я, якого майже всі в апараті знають як лектора, заст. зав. відділом, другого секретаря міськкому, а тим більше, що у відділі пропаганди й агітації на партійному обліку залишається колишній секретар обкому Дериколенко О.І. Бесіда була довгою і для мене корисною. А вже перед обідом Микола Васильович сказав:

– Не збирався Вам говорити, але скажу: бажаючих бути секретарем обкому було немало і серед перших секретарів райкомів. Після пленуму, коли Вас обрали, до мене зайшли два перших секретарі райкомів.

– І що вони сказали? – запитав я,

– Що це за дитячий садок, Миколо Васильовичу? – йому ж всього 35 років.

– Не тридцять п'ять, а тридцять вісім, – відповів я, але молодість швидко проходить і він стане скоро таким, як і ми.

– А хто це був? – запитав я.

– Шановані в області люди: перший секретар Менського райкому партії, Герой Соціалістичної Праці Сич Павло Кирилович і перший секретар Ніжинського райкому партії Арендар Петро Савич. Тільки це між нами, – продовжив М.В. Уманець.

Я подякував Миколі Васильовичу за відвертість і пообіцяв залишити цю розмову між нами.

Наступного дня була неділя і я просидів цілий день над планами своєї роботи. 34 відповідальних працівників обкому (а це третина всього апарату обкому) належали до ідеологічної сфери впливу: відділ пропаганди й агітації – 12 працівників; відділ науки й навчальних закладів – 4; Будинок політосвіти – 8; університет марксизму-ленінізму – 3 (так він називався); архів – 4; бібліотека – 3. Ось та армія ідеологічних кадрів, яка тепер повинна, як сказав М.В. Уманець на пленумі, запрацювати значно краще. Я вирішив не проводити загальних нарад і не ставити перед ними завдань, про що наслухався в ЦК партії в Києві і в Москві, а запрошувати по одному, і просив висловити свої критич-

ні зауваження, і пропозиції по роботі, за яку він відповідав. Після 3-4 зустрічей працівники моїх відділів забігали в бібліотеку, засіли за літературу і почали думати над поліпшенням ефективності нашої роботи. Закінчивши співбесіди, я почав один раз у вівторок проводити наради. Суть нарад полягала в тому, щоб кожен керівник підрозділу і працівник доповів, що зроблено за тиждень і які плани на наступний. У кінці наради я підводив підсумки і зупинявся на позитивному, зазначав, що не вдалося зробити. Наступним став аналіз перспективних і поточних планів роботи усіх ідеологічних структур, і це стосувалося не тільки апарату обкому, але й засобів масової інформації та культури.

Видавнича діяльність. Немало часу в секретаря обкому займала видавнича діяльність. Як область, що межує з сусідніми областями, традиційно до знаменних дат готувала відповідні монографії, брошури, листівки, статті в газетах про співробітництво з сусідами. Так, ще до мого обрання, була надрукована книга «Пліч-о-пліч» – збірник документів про спільні бойові дії трудящих сусідніх областей в роки громадянської війни (1918-1920 рр.). Приокського книжкового видавництва, 1972 р. Збірник став відомим науково-популярним виданням, присвяченим 50-річчю утворення Союзу РСР. Він був науково обґрунтованим і доповненим фотоматеріалом.

На той час у нашому обласному архіві склався потужний колектив випускників історико-архівного інституту, підготовлених для такої діяльності. Вони завжди першими проявляли ініціативу, знали ювілейні дати і готували до них відповідні архівні матеріали. Зверталися за допомогою, переконували, наполягали, роз'ясняли. Були встановлені наукові стосунки з архівістами сусідніх областей, і, як завжди, чернігівці виступали ініціаторами спільних наукових праць.

Спільно з архівістами сусідніх областей у 1980 р. був підготовлений і опублікований збірник документів і матеріалів «**Соціалістичне будівництво**», присвячений відбудові і розвитку народного господарства. Цей збірник розповідав про становище у промисловості й сільському господарстві, освіті, науці та культурі.

У 1989 р. до 1000-річчя Новгород-Сіверського був підготовлений і опублікований збірник «**3 історії Новгород-Сіверського: документи і матеріали**» (Чернігів: Деснянська правда, 1989. - 138с.).

Наступний збірник документів «**Чернігову 1300 років**» (має свою історію). Він пов'язаний в 1500-річчям Києва. Святкування цієї дати обґрунтовувалося науково. Тодішній кандидат наук і зав. відділом археології Києва в Інституті археології АН України Петро Петрович Толочко у своїх публікаціях зазначав, що міське поселення на території Києва безпосередньо існувало з кінця XV – початку XVI століть. Офіційним роком заснування був названий 482 р. Ця дата є досить умовною і вважається, що вона була обрана тому, щоб виділити додаткові ресурси на благоустрій міста, який розпочався у зв'язку з проведенням у Києві футбольної Олімпіади у 1980 р.

Річ у тім, що в кінці 70-х – на початку 80-х рр. у ряді республіканських столичних міст відзначалися ювілеї – у Вірменській РСР (Єреван, заснований у 782р. до н.е.); Узбецькій РСР (Ташкент – у 1200р. до н.е.); Грузинській РСР (Тбілісі – 376 р. н.е.); Таджикиській РСР (Душанбе – поч. XIII ст.) та ін. Це й спонукало, окрім зазначеного, українське керівництво поставити питання про часи заснування м. Києва. Москва підтримала українську ініціативу і звернулася з цією пропозицією до ЮНЕСКО. Так було прийнято рішення святкувати 1500-річчя м. Києва.

Після того, як Київ відсвяткував своє 1500-річчя, чернігівське керівництво звернулося до академіка Б.О. Рибаківа (Президента АН СРСР) з проханням визначитися з часом заснування м. Чернігова. Б.О. Рибаків добре знав Чернігів, проводив тут розкопки в 1946, 1947 і 1956 рр., виявив на території давнього дитинця, Єлецькій горі, на березі озера Млиновище об'єкти й матеріали VII-VIII ст. Згадка Чернігова в 907 р. в договорі з Візантією підтвердила його важливу роль в історії Давньої Русі. Про таку роль Чернігова свідчить високий рівень соціально-економічного розвитку в другій половині IX-X ст., про що свідчать багаті археологічні знахідки та матеріали некрополя досліджених курганів початку X ст. Перші чернігівські князі перебували у васальній залежності від Києва, брали участь у воєнних походах на Візантію, у битвах з кочівниками. Ріст економічної могутності місцевої феодалної знаті сприяв відособленості Чернігівсько-Сіверської землі. Після перемоги в битві під Лиственном у 1024 р. над військами Ярослава Мудрого чернігівський престол зайняв князь Мстислав.

У 1054–1073 рр. в Чернігові княжив Святослав Ярославич. Під час міжусобної боротьби владу в Чернігові у 1078 р. захопив Володимир Мономах.

У першій половині XI ст. на дитинці був побудований новий князів двір, закладений Спасо-Преображенський собор, що став усипальницею чернігівських князів. Будувалися оборонні споруди, високого рівня на той час досягли ремесла й торгівля. У кінці XI ст. Чернігів займав більше 200 га. На території дитинця були побудовані княжий і єпископські двори, головні собори і феодальні маєтки. За межами дитинця розміщалися заміські монастирі (Слецький, Сіверський, Іллінський), багаточисленні князівські й боярські села.

Чернігів мав своє літописання, фрагменти якого увійшли в Іпатіївський літопис. У 70-х рр. тут були написані «Повість про вбивство Андрія Боголюбського», «Слово про князів», в яких засуджувалися князівські усобиці. Надписи на кам'яних стінах будівель і ремісничих виробках свідчать про поширення грамотності серед містян. Розвиток Чернігова на тривалий час був зупинений нападом орд хана Батия у жовтні 1239 р. У 1246 р. в ставці хана був убитий чернігівський князь Михайло Всеволодович, а в кінці 80-х рр. така ж участь спіткала його сина Романа Михайловича Старого.

З середини XIV до кінця XV ст. Чернігів перебував під владою литовських феодалів, а в результаті російсько-литовської війни (1500–1503 рр.) перейшов до Росії. У 1531 р. на території дитинця була споруджена дерев'яна фортеця, завдяки якій місцеві жителі відбивали навалу польсько-литовської знаті, яка намагалася встановити свою владу в Чернігово-Сіверщині. У 1604 р. Чернігів захопив Лжедмитрій I, а в 1613 р. Чернігів по Деульському перемир'ю перейшов до Польщі. У 1623 р. Чернігову було надано Магдебурзьке право, а в 1635 р. він став центром воєводства.

У другій половині XVII-XVIII ст. Чернігів був значним центром ремісничого виробництва, яке здійснювалося в рамках цехових організацій. Царський уряд підтвердив право Чернігова на самоврядування, однак магістрат цілком перебував у руках торгово-ремісничої верхівки. Одночасно в місті діяли полкова і сотенна козацькі канцелярії. Після ліквідації полкового адміністративно-територіального

устрою Чернігів у 1782 р. став центром Чернігівського намісництва, а з 1797 р. – Малоросійської і з 1802 р. – Чернігівської губерній. В умовах розпаду феодально-кріпосницького ладу і формування в його надрах капіталістичного укладу, економіка Чернігова у XIX ст. продовжувала розвиватися в рамках дрібного товарного виробництва.

Листа такого змісту про Чернігів було підготовлено в АН СРСР на ім'я академіка Б.О. Рибаківа. Після обговорення його на бюро обкому партії було вирішено, що поїде з цим листом у Москву перший секретар Чернігівського міськкому партії Федоренко Євгеній Олексійович. Ознайомившись з проблемою, академік Б.О. Рибаків погодився, що можна вважати 1300 років імовірного заснування Чернігова. Так, на основі погодження Академії наук СРСР було прийнято рішення Чернігівського облвиконкому від 13.11.1989 р. про святкування 1300-річчя Чернігова у вересні 1990 р. З того часу на в'їзді в Чернігів з Києва стоїть знак «Чернігову 1300 років». Цей захід було приурочено до 21 вересня – Дня Чернігова (День звільнення від фашистів – 21.09.1943 р.). Так було вирішено і в Києві, коли присвятили цей захід Дню міста (травень 1982 р.).

Усе написане тут про м. Чернігів, окрім радянського періоду, було підкріплено відповідними архівними документами, які увійшли до збірника «Чернігову 1300 років». Урочисте святкування цього заходу відбулося в присутності великого кола запрошених гостей з міста-побратима Чернігова – Градець Кралове (Чехословацької республіки), з обласних центрів сусідніх областей (Києва, Сум, Полтави, Брянська, Гомеля та ін.). З того часу, кожного разу при святкуванні Дня Чернігова, окрім сусідів, запрошувалися також гості з Меммінгема (Німеччина), Гарнобжега (Польща), Петах-Тіхва (Ізраїль), Габрово (Болгарія), Огре (Латвія), Прален (Північна Македонія). Звичайно, не всі вони приїждять, але запрошують усіх.

Від моєї повсякденної роботи відволік дзвінок ректора педінституту Явоненка О.Ф. Він повідомив, що отримав листа з московської Академії наук з пропозицією провести в Чернігові науково-практичну конференцію, присвячену 800-річчю друкованого «Слова о полку Ігоревім».

– Яке друковане, перепитав я ректора?

- Та пишуть так про «Слово о полку Ігоревім»
- «Слово...» було відоме в кінці XII ст., невдовзі після описуваних подій, а часто датується тим же 1185 роком.
- Я не знаю, я –біолог, але вони так пишуть.
- Тоді беріть листа і до мене. Будемо разом читати, чого вони хочуть.

Через півгодини ректор був у мене в кабінеті. Я прочитав листа, в якому мова йшла про те, що у відповідності з рішенням ЮНЕСКО про відзначення в 1987р. 800-річчя поеми «Слова о полку Ігоревім» Академія наук просить провести в Чернігові спільно з вченими науково-практичну конференцію, розраховану на п'ять днів з виїздом у Новгород-Сіверський. Пропонують прийняти в Чернігові близько 200 вчених, які займаються цією проблемою.

Конференція по 800-річчю «Слова о полку Ігоревім». І я розповів ректору, що вважають, оригінал твору випадково відкрив граф О. Мусін-Пушкін, викупивши його в архімандрита Спасо-Ярославського монастиря в 1791 р. Цей оригінал був виданий у Петербурзі 1800 р., при допомозі М. Бантиш-Каменського. Сам оригінал рукопису «Слова...» згорів під час московської пожежі 1812 року. Такою була легенда про «Слово...». Мова в листі йшла про конференцію, присвячену 800-річчю самого «Слова...». Але це вже лірика, а проза в тому, що потрібно дуже серйозно готуватися, а в академію відповісти, що пропозицію ми приймаємо з глибокою вдячністю. Незабаром отримали порядок проведення конференції. Стало відомо, що в Чернігів приїде понад 180 науковців, а з Москви і Ленінграда 27 докторів і 17 кандидатів наук. З'ясувалося, що на конференції учасників мав привітати секретар обкому. Професор Явоненко О.Ф. запевнив мене, що з розміщенням в гуртожитках, а провідних вчених – в готелях, проблем не буде, а з поїздкою в Новгород-Сіверський потрібна допомога. Я дав відповідні доручення зав. відділом науки і навчальних закладів Гирману Ю.І. щодо поїздки в Новгород-Сіверський. Конференція передбачалася 23-28 вересня. На ній мало бути близько 50 доповідей на пленарному й секційних заняттях. З провідною доповіддю на конференції виступить академік Ліхачов Д.С. З вітальним словом – я, а далі все по плану.

Ліхачов Дмитро Сергійович. У своїй доповіді академік, якому надав слово ректор інституту, сказав: «Ми зібралися на конференцію, щоб продовжити розмову про дослідження «Слова...», як давньоруської пам'ятки, та його автора. Справа в тому, що пам'яток, подібних «Слову...», до нас не дійшло. Просто вони були, але не збереглися. Зверніть увагу, що жанри літератури XI-XII ст. представлені лише по одній пам'ятці, в тому числі й «Словом...». І якщо нема можливості встановити ім'я автора «Слова...», то є достатні можливості уявити собі, хто ним міг бути, його професіоналізм, обізнаність, переконання (політичні, релігійні та ін.), його відношення до окремих князів та історичних подій. Саме так «реконструйованого» автора «Слова...» на основі його ж твору ми й повинні уявити у своїх дослідженнях. Текст «Слова...» – це документ, хоча й поетичний, але зберігає свою достовірність. Це щодо автора.

Про саме «Слово...». Дослідження походження, політичного і соціально-економічного устрою та культурного життя половців, які упродовж 200 років проживали на кордоні з Київською державою, свідчить, що ці кочівники пройшли шлях від табірної життя до утворення кочових державних об'єднань в соціально-економічному плані і від воєнної демократії – до феодалізму. При цьому слід відмітити, що за цей час половці немало горя завдали русичам, як і немало горя зазнали від них. Сторінки історії області, в якій ми зараз перебуваємо, говорив доповідач, переповнені яскравими картинами переможної боротьби князівських дружин над половецькими ордами. На цій землі здорово дісталось половцям від руських князів. І далі академік, як міг, почав топтатися по половцях, що саме на цій землі вони зазнали нищівної поразки, особливо від Володимира Мономаха.

А далі головуючий на конференції (ректор) оголосив, що слово для привітання гостей від чернігівської влади надається секретарю обкому партії **Половцю В.М.** На деяку мить в залі, переповненому учасниками конференції, викладачами і студентами інституту, запанувала мертва тиша, а потім уся зала вибухнула шквалом сміху й аплодисментами. Я з'явився за трибуною і ще хвилин п'ять чекав, поки зала вгамується. Таке враження моє прізвище справило на присутніх – били їх, цих половців, били і не добили.

У своєму виступі перед учасниками конференції, як і прийнято в таких випадках, я привітав гостей і розповів про область, її територію, історію утворення, багаті революційні й патріотичні традиції, культуру, особливо архітектуру домонгольського періоду, науку і навчальні заклади. Коротко зупинився на розвитку промисловості й сільського господарства. Наголосив на тому, що саме в той час область взяла на себе зобов'язання боротися за високу культуру землеробства. Я звернув увагу, що зала слухала мій виступ уважно, і не тільки гості.

Після доповіді академіка я вирішив послухати його в кінці пленарних засідань про автора «Слова», яке взагалі для вчених дискусійне питання, а тим більше про його автора. Побажавши учасникам конференції успіхів у роботі, я залишив конференцію, попередньо визначивши час виступу академіка. Позаяк пленарні засідання планувалися два дні, а виступ Д.С. Ліхачова намічався в кінці пленарних засідань, потім – один день на секційні заняття, а останні два дні – на поїздку до Новгород-Сіверського. В організації і проведенні Всесоюзної конференції постійно брав участь відділ науки і навчальних закладів обкому. Вони доклали немало сил, щоб конференція пройшла на належному рівні, особливо при відвідуванні Новгород-Сіверського й розміщенні там гостей в кількості 180 учасників.

На другий день роботи конференції з підведенням підсумків пленарного засідання виступив академік Д.С. Ліхачов. Я прибув на підведення підсумків з метою прослухати виступ академіка, тим більше, що він був присвячений авторові «Слова...». Усе те, що написано академіком про половців, я знав, перечитавши його ще в період навчання в аспірантурі, а у зв'язку з тим, що в конференції брало участь немало авторів, які досліджували проблему, хто написав «Слово...», Д.С. Ліхачов зосередився у своєму виступі саме на цьому. Я уважно записав його виступ і хотів би зупинитися на цих записах, бо вважаю, що ця тема залишається невивченою до кінця.

Доповідь розпочалася з того, що автор – професійний літератор і своєю діяльністю нагадує Бояна, але відрізняється від нього тим, що Боян – співак, який володіє грою на десятиструнних гусях (музичний інструмент, на якому потрібно вчитися грати) і складає самостійно пісні про події, пов'язані з різними князями. Він був вільним,

незалежним і не служив тому чи іншому князю. Боян був подібний до князівських співаків, по манері виконувати свої пісні, що панувала тоді по всій Європі.

Автор «Слова...» був професійним співаком і володів великим мистецтвом складати пісні. Він добре знав традиції, мистецтво ліричної композиції, знав історію, викладав події в хронологічній послідовності, володів незвичайним даром слова. Зовсім неймовірно, щоб таке складне мистецтво могло бути «побічним заняттям» якоїсь високої державної особи (князя, боярина, дружинника і т.п.). Тому виключена можливість, стверджував академік, що автором був сам князь Ігор, або хтось з інших князів. Як талановитий автор, стверджував академік, він не ділить персонажі «Слова...» на своїх і чужих, на позитивних і негативних.

Він однаково осуджує Олеговичів і Мономаховичів, Ярославичів і Мстиславичів. Разом з тим він співчуває особистому горю кожного з них. У його творі нема «злодіїв» і «позитивних героїв». Поряд із звинуваченнями Ігоря за його поступки ми зустрічаємо занепокоєння автора його ранами, його бідами так само, як і нещасному становищу його дружини Ярославни, яка зуміла все таки вимолити у природи (вітру, сонця і рік) повернення її чоловіка з полону.

Про широке співчуття автора людському горю свідчать такі фактори, як відгуки в природі про події, намагання сил природи допомогти герою і попередити про небезпеку, допомога звірів і оплакування померлих в нерівній боротьбі. Особливо це проявляється по відношенню до міст і сіл, доля яких турбує автора, явне співчуття їх поверненню Ігоря на рідну землю. У «Слові...» нема зла, але є осудження багатьох. До половців автор відноситься як до ворогів, але не в образливій формі. Діалог між Ігорем і ханами Гзааком і Кончаком свідчить про рівність сторін. Разом з тим автор більше за все співчуває Ігорю в усіх його помилках і нещастях, що принесли стільки горя своєму народу.

Автор «Слова...» знав літопис «Повість временних літ» і широко використовував його. Більше того, він знав звернення Святослава Київського до руських князів. І тут автор в тексті говорить за Святослава, а раз так, то він був обізнаний з князівськими відносинами

того часу. Значить, вважає академік, він був професійним мандрівним літографом (одним із перших істориків давніх часів). «Слово...» носить характер живого безпосереднього відгуку на події походу Ігоря, його полон і втечу. Високим становищем професійного літографа, а не тільки традиційними прийомами, пояснюється його вільне спілкування зі всіма учасниками подій під час походу. Автор «Слова...» явно відчував своє становище в суспільстві, як і Боян, який теж судить князів як рівний. Це пояснює той факт, що він не закликає до виступу проти князів чи, взагалі, однієї лінії князівського роду проти іншої. У нього нема політичної озлобленості.

Він судить своїх сучасників з висоти свого становища літографа-пророка, а не приниженого і страждаючого представника низів. Він вище їх і незалежний. Він над усобицями, як зазначалося, Олєговичів і Мономаховичів, Ярославичів і Мстиславичів. Його постійне звертання до язичницької міфології – це засіб для передачі художніх образів алегоріями і символами. Як і князь Ігор, він християнин. Християнин і Боян. Отже, академік вважав, що розглянутого достатньо, щоб відпали існуючі легенди про автора «Слова...», що то була людина не з числа випадково знайдених історичних джерел, а талановитий поет-літописець, вихований на кращих зразках пам'яток мистецтва, відомого далеко за межами Київської Русі. Отже, після конференції усі дослідники проблеми – хто був автором «Слова...», погодилися, що то була людина з близького оточення князя Ігоря.

В цілому, конференція, на думку учасників, пройшла успішно, усі вони залишилися задоволені, особливо поїздкою в Новгород-Сіверський, де працює музей «Слова...», а основному герою поеми поставлено пам'ятник. Задоволеним залишився й академік Д. Ліхачов. Слова вдячності він висловив перед від'їздом в Ленінград першому секретарю обкому **Палажченку Л.І.**, а після повернення додому, почав листуватися зі мною (окремі листи академіка зберігаються у моєму фонді Чернігівського обласного державного архіву) та висилати свої книги з автографами.

Обласний музично-драматичний театр імені Т.Г. Шевченка. Починаючи з 1973 р., кожного кварталу відбувалася зустріч трудящих підприємств і установ з колективом театру. Режисери й актори часті

гості на заводах і будовах, а робітники, студентство, молодь йшли в театр на зустріч з його високим мистецтвом. Як це відбувалося? У понеділок (вихідний в театрі) о 19 годині вечора зал театру заповняли керівники чернігівських підприємств, секретарі партійних організацій, профспілковий актив – люди, які покликані займатися вихованням мас. Зустріч, як правило, вступним словом доводилося відкривати мені.

Про високе покликання театру – виховувати художній смак наших громадян говорив його головний режисер, Заслужений артист республіки **В.В. Рудницький**. Він розповідав про історію театрів, у тому числі й Чернігівського, якому виповнилося 50 років, знайомив з репертуаром і планами на майбутнє, представляв глядачам творчий колектив – акторів, режисерів, музикантів. Розповідь головного режисера доповняли кожного разу уривки з вистав, концертні номери у виконанні акторів театру. Виступали Заслужені артисти республіки Лідія Журавльова, Емма Мороз, Жанна Фадеєва, Петро Губарев, Микола Розцвіталов, Заслужений артист Чуваської автономної республіки Віктор Мирошніченко, а також артисти Алла Абелева, Ольга Зеленська, Клара Муціянова, Валентина Філічкіна, Валентина Грінченко, Вадим Васильєв та інші. Усіх їх добре знали й любили чернігівці, усі вони були творчим обличчям театру, постійно працювали над удосконаленням своєї творчої майстерності, часто виступали в трудових колективах.

Великою повагою серед керівників міста Чернігова й області користувався й директор, художній керівник театру Віталій Васильович Рудницький. Було йому на той час вже за п'ятдесят років і він перебував у розквіті своїх творчих сил. Енергійний, ініціативний, він завжди випромінював впевненість і глибоку переконаність у вирішальній силі виховання мистецтвом.

Навчання керівних кадрів. Кожного року, у вересні, коли починався новий навчальний рік у школах, розпочиналося навчання обласних керівних кадрів. Як правило, його відкривав перший секретар обкому партії. Лекторами на цей семінар запрошували вчених столиці. Тематика передбачала підвищення кваліфікації в системі управління, суспільному виробництві, економіці, внутрішній і зовнішній

політиці. Складався план пленарних і семінарських занять, якими передбачалося поліпшення економічних і політичних знань, ґрунтовне вивчення таких тем, як функції керівника та зміст і організація його роботи, особливості діяльності у формуванні й організації праці апарату управління. Значна увага приділялася вивченню теоретичних проблем, пов'язаних з вихованням трудящих. Поряд з пленарними заняттями передбачені семінари. Вони проводилися диференційовано.

Заняття з першими секретарями міськкомів і райкомів партії та головами районних рад проводились на базі кращих районів, де слухачі знайомилися з роботою по соціально-економічному розвитку регіону, питаннями добору й виховання кадрів, практикою здійснення спеціалізації й концентрації підприємств промисловості й сільського господарства, обмінювалися досвідом роботи.

Другу групу слухачів становили керівники обласних управлінь і відомств, які вивчали проблеми соціально-економічного господарювання, різноманітні функції діяльності керівника обласної організації. Особлива увага зверталася теж на обмін досвідом роботи.

Третю групу слухачів обласного семінару керівних кадрів становили працівники апарату обкому партії, облвиконкому та зав. відділами міськкомів і райкомів партії, районних рад депутатів трудящих. Вони вивчали теоретичні й практичні аспекти стилю і методів роботи, вдосконаленню керівництва трудовими колективами. Заняття другої і третьої груп проводилися також на базі кращих організацій і підприємств. По найскладніших проблемах готувалися та обговорювалися реферати.

Керували заняттями семінарів секретарі обкому партії. Щорічно, в кінці навчального року, проводилася науково-практична конференція на тему: «Шляхи й методи вдосконалення роботи апарату управління». Значна увага приділялася вивченню теоретичних питань управління.

Засоби масової інформації. Тоді в області були 20 районних, 2 міськрайонні (в Ніжині й Прилуках) та 2 обласні газети. У кожному районі була своя газета – орган райкому партії й районної ради депутатів трудящих, обласна газета «Деснянська правда» була органом обкому партії і обласної ради депутатів трудящих, друга обласна газета

«Комсомольський гарт» – орган обкому комсомолу. У кожній районній газеті працювало від 7 до 10 журналістів у різний час, в обласній «Деснянській правді» в різний час працювало близько 15 журналістів, у комсомольській газеті – від 8 до 10. Це щодо кількості журналістів. Тепер про організацію їх роботи. У 1957 р. в Україні була заснована громадська творча організація журналістів, яка входила до профспілки працівників культури. У 1958 р. постановою Ради Міністрів УРСР був затверджений статут Спілки журналістів. У 1959 р., квітні місяці, проведено перший з'їзд.

У кожній області діяло відділення спілки журналістів, а в кожній редакції створювалася своя первинна організація. З'їзди передбачалися через п'ять років. Перед кожним з'їздом журналістів в областях проводилися звітно-виборні збори. Звітно-виборні збори журналістів залежали від дати з'їзду і проводилися через два чи три роки.

Так, згадую, 14 серпня 1976 р. відбулися звітно-виборні збори обласної організації Спілки журналістів України. З доповіддю про роботу обласної організації Спілки та завдання працівників преси і радіо на наступний звітний період виступив голова обласної Спілки, редактор газети «Деснянська правда» Ф. Сендзюк. В обговоренні доповіді виступили: І. Оліферовський, редактор Чернігівської районної газети, Ю. Каганов, секретар Ніжинської міської газети, Н. Решодько, заступник редактора Сосницької районної газети, А. Соколова, голова Обласного комітету по телебаченню і радіомовленню, Г. Ткаченко, редактор обласної молодіжної газети. В роботі зборів взяв участь і виступив голова правління Спілки журналістів, редактор газети «Радянська Україна» В. Сіробаба. Як запрошений на збори, у своєму виступі я наголосив на особливостях поточного моменту та завданнях журналістів у вирішенні завдань, які стояли перед трудящими Чернігівщини в завершенні 1976 та в наступному, 1977 роках. Звітно-виборні збори прийняли відповідну постанову та обрали новий склад бюро обласного відділення Спілки журналістів УРСР і ревізійну комісію. Головою бюро Спілки було обрано Федора Сендзюка.

Зліт жінок-трудівниць. Один із них відбувся 25 листопада 1976 р. Як правило, проходив він в обласному музично-драматичному театрі імені Т.Г. Шевченка. Відкрив зліт голова обласної ради депута-

тів трудящих **Віктор Лазарович Філоненко**. На зліт прибуло понад 800 кращих трудівниць Чернігівщини – Герої Соціалістичної Праці, депутати Верховної Ради СРСР та України, матері-героїні, нагороджені високими урядовими нагородами, в тому числі орденами «Материнська слава» і «Медаллю материнства». З доповіддю про завдання жіночої Співки Чернігівщини по виконанню рішень Всесвітнього конгресу жінок у Берліні (1975 р.) виступила голова обласної Співки, секретар обласної ради депутатів трудящих **Олександра Петрівна Богомаз**. На зліт запрошувалися представники трудових колективів, кращі люди області.

У доповіді зазначалося, що про кожен з присутніх у залі можна б немало хорошого розповісти. Тут ті, хто в сувору воєнну годину, не шкодуючи свого життя, били фашистських загарбників на фронтах і в партизанських загонах нашого краю, кували зброю Перемоги в тилу. Ті, хто після закінчення Другої світової війни відзначилися на фронті мирного будівництва. «Сьогодні орденоносна Чернігівщина, – зазначалося в доповіді, має значні досягнення в промисловості й будівництві, в сільському господарстві й транспорті, в розвитку організацій науки й культури. І в усіх цих галузях народного господарства працює більша частина жінок, досягнення яких добре відомі не тільки в нашій області, а й далеко за її межами».

Одна з кращих послідовниць ініціатора змагання за високопродуктивне використання робочого часу і технологічного обладнання робітника об'єднання «Хімволокно» М. Паламарчука Надія Тверда, яка поряд з громадськими обов'язками веде велику роботу по розповсюдженню передового досвіду. Серед делегатів Клавдія Томилко, ткаля Камвольно-суконного комбінату, яка замість шести обслуговує десять верстатів; Валентина Курило, робітниця Бахмацького птахокмбінату, депутат Верховної Ради СРСР; машиніст фарбувальної машини Корюківської фабрики технічних паперів, Герой Соціалістичної Праці Галина Діденко; електрозварювальниця заводу «Ніжинсільмаш», депутат Верховної Ради СРСР Валентина Шурубуря; токарь Прилуцького заводу «Будмаш» Лідія Хан та інші.

Прославили себе жінки-трудівниці в сільському господарстві. Це Герої Соціалістичної Праці Ганна Довженко, Лідія Ромець, Ганна

Орел, славні трудівниці Ганна Левченко, Оксана Зінченко, Ганна Федорчатенко. Так, Ганна Довженко, депутат Верховної Ради СРСР (в п'яте обрання), двадцять два роки працює дояркою у своєму колгоспі Прилуцького району. Багато жінок трудиться на ниві народної освіти. У нашій області з кожних десяти педагогів сім жінок.

Це вони доглядають наших дітей в дитячих яслях і садках, навчають дітей в школі, виводять їх у велике життя. Серед них Заслужені вчителі, відмінники народної освіти, нагороджені орденами й медалями. На сторожі здоров'я, зазначалося в доповіді, теж стоять жінки. Серед працівників охорони здоров'я області їх 82 проценти. Застрільницями всього нового і передового жінки, які працюють у сфері побутового обслуговування, торгівлі і громадського харчування, зв'язку, транспорту й інших галузях.

Зазначалося, що в усі віки прогресивні люди багатьох поколінь виступали на захист жінок. Поети і композитори, художники і скульптори оспівували жінку-матір, жінку-трудівницю, полум'яну патріотку, її ніжність, духовну красу і мужність. Наші чернігівські жінки завжди були ідеалом жінки сучасної епохи: такими завжди мудрим, завжди ніжними, мужніми, полум'яними патріотками свого краю. Їх духовна краса передавалася із покоління в покоління, а їх пісня звучала далеко за межами рідного краю.

В обговоренні доповіді взяли участь: перемотувальниця об'єднання «Хімволокно» Ніна Тверда, Герой Соціалістичної Праці Ганна Довженко (Прилуцький район); Ольга Бундякова – вчителька Чернігівської СШ № 1; Заслужений агроном колгоспу Носівського району Марія Сичова; Заслужена артистка музично-драматичного театру імені Т.Шевченка Ж.Фадеева; студентка Чернігівського педагогічного інституту, лєнінська стипендіатка Тамара Токова.

Виступили також перший заступник голови Верховної Ради України Валентина Шевченко; член-кореспондент АН УРСР, професор Ірина Мельникова; учасників зльоту привітав я, як секретар обкому партії. Було прийнято Звернення до всіх жінок Чернігівщини. Обрано обласну жіночу Раду. Закінчився зліт великим урочистим концертом.

Охопити своїм впливом усі галузі народного господарства. Відділи ідеологічної роботи планували своєю діяльністю таким чи-

ном, щоб охопити їх протягом року. У зимню пору ударним фронтом ставало для культурармійців тваринництво. Проводилися обласні збори активу працівників культури. На такі збори запрошувалися завідуючі відділами пропаганди й агітації міськкомів і райкомів партії, секретарі міськкомів і райкомів ЛКСМУ, завідувачі районними відділами культури, директори районних дирекцій кіномережі, районних і міських Будинків культури, працівники театру і філармонії, організацій товариства «Знання», працівники культури профспілкової мережі, завідуючі районними бібліотеками, кращі кіномеханіки. З доповіддю про роботу закладів культури і кінофікації області в період зимівлі громадського тваринництва, як правило, виступав начальник обласного управління культури **Олексій Іванович Стасевич**.

Цій меті були підпорядковані усі форми і засоби культурно-масової роботи. У доповіді розглядався аналіз роботи закладів культури області у зимовий період в галузі тваринництва, розкривалися недоліки в їх діяльності. Піддавалися критиці сільські клуби та Будинки культури окремих районів. Зазначалося, що ряд культурних установ навіть не створили агіткультбригад, роль яких у культурному обслуговуванні трудящих важко переоцінити. Усі ці недоліки, зазначалося на нараді, результат того, що управління культури, обласний Будинок народної творчості, районні відділи культури слабо контролюють роботу клубних установ, не надають їм необхідної допомоги, не пред'являють до них належної вимогливості.

Водночас управління культури і обком профспілки працівників культури оголосили огляд роботи культосвітніх установ по культурному обслуговуванню тваринників. Йшла мова про те, щоб поширити кращий досвід, зробити його надбанням усіх закладів культури, наголушувалося в доповіді.

В обговоренні доповіді на нараді, яка відбулася 25 листопада 1977р., взяли участь: директор обласної філармонії, Заслужений працівник культури Василь Іванович Польовик; голова обкому профспілки працівників культури Клавдія Іванівна Коржова; секретар Срібнянського райкому ЛКСМУ Микола Рейко; директор Варвинської районної дирекції кіномережі Петро Васильович Карась; зав. відділом пропаганди і агітації Куликівського райкому партії Павло Миколайович

Герашенко; завідувач райвідділом культури Менського району Михайло Васильович Хижняк; директор Ічнянського районного Будинку культури Іван Петрович Дейнеко та інші.

Підводити підсумки роботи зборів активу працівників культури довелося мені. У своєму виступі я наголосив на важливості розвитку тваринництва в економіці країни, про те, що повсюдно в усіх галузях виробництв розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове виконання взятих соцзобов'язань. Враховуючи те, що в цей час по всій країні проходив Всесоюзний фестиваль самодіяльної художньої творчості трудящих і що він проходив, як яскраве свято праці й творчості мас, нам потрібно максимально використати цей захід у нашій повсякденній роботі. Тим більше, що створюються нові гуртки, вдосконалюється майстерність художньої самодіяльності. На Чернігівщині зміцнюється матеріальна база закладів культури, зростає роль культпрацівників у громадському житті населення.

Усе це мало сприяти особливому політичному й трудовому піднесенню працівників сільського господарства. З 1 жовтня 1977 р. по 1 липня 1978 р. був оголошений Республіканський огляд-конкурс на кращу постановку роботи по забезпеченню виконання планів і соціалістичних зобов'язань, по виробництву і продажу державі тваринницької продукції, культурно-побутовому обслуговуванню трудівників колгоспних і радгоспних ферм. Це основні тези, які залишилися у моєму щоденнику того часу. Зазначено лише, що збори обговорили й прийняли соціалістичні зобов'язання працівників культури області по поліпшенню культурного обслуговування тваринників колгоспів і радгоспів області. Ось таким був один із напрямків роботи ідеологічних відділів партійних комітетів того часу, коли в області було 505 колгоспів і 74 радгоспи, а в тваринництві – 579 ферм, де нараховувалося 335 тис. корів, понад 100 тис. нетелів, 1,6 млн. голів крупної рогатої худоби, 900 тис. голів свиней, а в цілому у тваринництві працювало близько 300 тис. сільських трудівників.

Копачівські дачі. Згадую, як одного разу мені зателефонував пенсіонер, активіст охорони природи Анатолій Носенко і попросився на зустріч. Я погодився і того ж дня він з'явився у моїй приймальні. Під час зустрічі з'ясувалося, що нещодавно він, переповнений поба-

ченими враженнями, повернувся із с. Надинівка Козелецького району. Виявляється, що там, поблизу с. Копачів Надинівської сільради у побудованих стаціонарних базах відпочинку обласнтоучкомбінату, педагогічного інституту, обласних фірм «Одяг», «Взуття» та Київської шляхової машинної станції Південно-Західної залізниці багато жахливих порушень природи. Так, на базі відпочинку «Пролісок» шляхової машинної станції (нач. А. Коваленко) вирішили з'єднати озеро Копачівської стариці Десни з рікою і створити там моточовновий причал. Ігноруючи вимоги земельного і водного кодексів і закону про охорону природи, не маючи ніякого дозволу місцевих органів влади, погоджень з відповідними установами, самодіяльні «перетворювачі природи» у червні місяці (1976) доставили до річкового посту Копачів на Десні земснаряд Київського управління № 636 гідромеханізації і розпочали риття каналу від Десни до озера. Фронт робіт між водоймами – 200 метрів, з метою утворити канал шириною 30 метрів і глибиною 3. Щоб полегшити роботу земснаряда, бульдозером розсунуто по обидва боки лінії каналу чимало землі.

Проте земснаряд до останньої декади серпня спромігся пройти лише 70 метрів, вимивши понад шість тисяч кубометрів піску на продуктивні землі колгоспу. І тільки після цього організатори самодіяльного експерименту схаменулися – перепад між рівнями води в озері й річці складає понад півтора метра. Навіть школяреві тепер стало зрозуміло, яка страшна загроза нависла над озером, якби канал було вирито. Риття каналу самі організатори припинили, але руйнування землі не закінчилося. Земснаряд міцно засів на мілководді і просто так його витягти з каналу неможливо. Потрібно було знову вимивати ґрунт, але вже поперек каналу, щоб розвернути земснаряд і вивести до Десни.

Викликало обурення таке зневажливе, споживацьке й злочинне ставлення до природи господарів бази відпочинку «Пролісок». Вони замахнулися на землю, водні ресурси і природний ландшафт, завдали їм непоправної шкоди і мусили за це відповідати. У зв'язку з тим, що це відбулося при мовчазній згоді керівників Надинівської сільської ради, колгоспу і Козелецького райвиконкому, я зателефонував голові Чернігівського облвиконкому Віктору Лазаровичу Філоненку і розпо-

вів про свавілля, яке трапилося на очах козелецького керівництва. Він уперше почув про це від мене і обіцяв розібратися.

Далі А. Носенко розповів мені про «порядки» на інших базах відпочинку. Найбільше зневаги до природи – на базі відпочинку Чернігівського педінституту. Якщо в сусідів були квіткові клумби, посаджені молоді деревця і кущі обабіч доріжок на зріджених місцях лісу, то у майбутніх педагогів майже вся територія виволочена так, що стали всихати дерева. Навіть незаконно вирубані дві двадцятиметрові сосни, всюди бруд, порожні пляшки...

Я подякував А. Носенку за його інформацію і пообіцяв в усьому розібратися. Зателефонував ректору педінституту Віктору Костарчуку і домовився про поїздку в Надинівку. На другий день в Надинівці нас вже чекали голови колгоспу і сільради та перший секретар райкому партії І. Триголов. У такому складі ми пройшли базами відпочинку і початком виритого каналу. Дійсно побачили, що на базі відпочинку педінституту було багато безладу. Серед ще уцілілих кущів розкиданий паперовий мотлох, консервні банки, інші покидьки. Саме тут «поцвяхована» велика кількість дерев. Навколо розкиданий різний інвентар. Можна поспівчувати сторожу бази, яка з сумом сказала: «Відпочивали, гуляли, смітили, порозкидали все і поїхали». «У Копачівську дачу не часто навідуються і працівники Чернігівського лісгоспзагу. А це їх справа стежити за станом лісових урочищ і не допускати недбайливого і недоброзичливого ставлення до природи», – згадав я слова А. Носенка.

Раніше мені не доводилося тут бувати і я попросив Івана Васильовича Триголова, як керівника району, провести нас по Копачівській дачі і розповісти про неї. Так розпочалася наша екскурсія. З'ясувалося, що поблизу с. Копачів Надинівської сільради знаходиться мальовниче лісове урочище «Копачівська дача». Колись тут, під високою білою кручею з багатівковими соснами і дубами, котила свої хвилі Десна. Минали віки, і ріка проторила собі новий шлях, залишивши недалеко від урочища, велике, звивисте озеро – старицю, в зеленому оздобленні кучерявих верболозів і тополь. Копачівський ліс, безмежна заплавна даль з голубими дзеркальцями озер і деснянською стрічкою здавна стали привабливим місцем відпочинку для багатьох

чернігівців і киян. Ось так за останні роки тут побудовано стаціонарні бази відпочинку. Залишаючи Надинівку, ректор педінституту пообіцяв навести на своїй базі порядок. І наскільки мені було відомо, слова свого дотримувався. База відпочинку в Надинівці проіснувала деякий час при новому ректорові Явоненку Олександрі Федотовичу, але після чорнобильської трагедії ця місцевість виявилася забрудненою настільки, що використовувати базу було небезпечно. Від неї відмовилися. Голова обласної ради В.Л. Філоненко активно включився в цю справу. Покарані були не тільки голови колгоспу і сільської ради, але й київські орендатори, які так бездушно і по-варварськи обійшлися з озерами «Копачівської дачі».

Дні літератури і мистецтва Естонії. Такі події відбувалися постійно і були приурочені зміцненню дружби і взаємодопомоги між народами. Ця подія відбулася у вересні 1978р. Позаяк естонці їхали з Москви, то першою була Чернігівська область. 25 вересня о 7 годині 30 хвилин (прибуття потяга) на пероні вокзалу громадськість обласного центру, представники трудових колективів, колективи художньої самодіяльності зустрічали учасників Днів літератури і мистецтва Естонії. На ранковому вітрі майоріли прапори Естонії та України. На транспарантах написи: «Ласкаво просимо, дорогі друзі!», «Палкий привіт учасникам Днів літератури і мистецтва Естонії!», привітання естонською мовою. Грав духовий оркестр. Поїзд «Естонія» підійшов до перону. З вагонів вийшли заступник Голови Ради Міністрів Естонії Арнольд Греві, заступник міністра культури Естонії Рауль Війсе, інші офіційні особи, митці, учасники художньої самодіяльності республіки. На вишиваному рушнику дівчата в національному українському вбранні піднесли хліб-сіль.

Від імені обласної і міської влади я урочисто вітав гостей з прибуттям на українську землю, бажав їм великих творчих успіхів у спілкуванні з українськими глядачами і слухачами, які з нетерпінням чекали зустрічі з прекрасним мистецтвом братньої Естонії, з чудовими піснями, які народились на берегах Прибалтики. Трудящі України радо покажуть гостям, як вони живуть, трудяться і відпочивають. Ласкаво запросив дорогих друзів в Україну. З привітом до гостей звернувся заступник міністра культури України Іван Васильович Буланій.

Зі словами відповіді виступив заступник міністра культури Естонії Рауль Війсе, дякуючи за хліб-сіль, за сердечні слова. Була виконана урочиста пісня естонського композитора М. Людіка «Зоря» Державним академічним чоловічим хором, українська народна пісня «Ой дуб, дуба» теж цим колективом. Мітинг закінчився державними гімнами. Урочисті зустрічі учасників Днів літератури і мистецтва Естонії відбулися також на станції Горностаївка Ріпкинського району і в Ніжині. Далі потяг рушив на Київ, де відбулася зустріч гостей на урядовому рівні.

Проведення щомісячних інструктивних нарад з доповідачами – керівниками обласних організацій та позаштатними лекторами обкому. Це були мої безпосередні обов'язки.

Займалася цією справою лекторська група обкому. Річ у тім, що всі керівники обласних організацій рішенням бюро обкому були затверджені доповідачами і склали групу доповідачів, а викладачі вишів і технікумів входили до позаштатної лекторської групи обкому. В останню п'ятницю кожного поточного місяця я проводив інструктивну нараду в кінці робочого дня. Тези виступів і тематику готувала лекторська група на чолі з завідувачем Кальсіним П.І. Позаштатна лекторська група поділялася на секції: міжнародна, економічна, соціальна і правова. Виїзд в райони області планувався по вівторках. Згодом цей день почали називати днем політичної інформації (єдиний в області політдень). Така форма масово-політичної роботи проіснувала в області з 1978 по 1990 р.

На такі інструктивні наради у п'ятницю запрошувалися, окрім групи доповідачів, група лекторів, а всього було понад 120 осіб, з урахуванням апарату обкому і облвиконкому. Керівник лекторської групи формував з них по дві бригади на кожен район, яких на той час було 22. Транспортom забезпечували обласні керівники. Поступово ми відпрацювали організаційно чітку систему роботи з місцевим населенням і в кожному районному Будинку культури, і в сільських клубах о 19⁰⁰ годині вечора були вже люди, які чекали на приїзд лектора чи доповідача.

Не легко і не зразу мені вдалося це зробити. Одна справа в Чернігові, де всі керівники були «на очах», та й посада другого секре-

таря робила свій вплив на керівників. В області кожен керівник був «замкнутий» на «свого» секретаря. Тому часто приходилося звертатися за допомогою до своїх колег – Ясинського Леоніда Васильовича й Желіби Володимира Івановича – секретарів обкому. Інколи навіть звертався за допомогою до першого секретаря Уманця Миколи Васильовича.

Свято тваринників. У 70-х роках тваринництво було в центрі уваги партійних і радянських органів. Для його розвитку запроваджувалися різні форми культурно-масової роботи. Зупинюся лише на одному прикладі – святі тваринників у колгоспі Фрунзе Ічнянського району, яке відбулося 8 січня 1978 року, і де мені довелося бути присутнім. Святково прикрашена сцена сільського Будинку культури. Грає музика, лунають пісні. І ось через переповнений зал урочисто, з яскравими букетами квітів у руках, ідуть на сцену жінки й дівчата. Поверх святкового одягу пов'язані барвисті стрічки з написом «Переможець змагання». Це ветерани колгоспного руху, ударники соціалістичної праці приймають в свої ряди молоде поповнення. В селі запроваджується новий обряд – посвячення у тваринники. На сцену Будинку культури піднімається Марія Рахній. Після десятирічки дівчина-відмінниця вирішила піти на ферму. На ній білосніжний халат, в руках квіти, пам'ятний сувенір.

З вітальни словом до неї звертається краща доярка колгоспу Лідія Іванівна Лемішко, а на сцені вже Лідія Христя, Наталія Кирій, Катерина Плакса інші десятикласниці-випускниці. Їх урочисто посвячують у сім'ю тваринників. Правління колгоспу, керівництво громадських організацій, культармії села продумали цілу систему заходів забезпечення матеріального й морального заохочення молоді, що залишалася в селі. Свята, «вогники», зустрічі з відомими людьми – це й можливість відверто поговорити про справи повсякденного життя. Разом з тим – це й подяка культармії за увагу до праці тваринників.

Участь у роботі з працівниками ферм області брали також організації товариства «Знання», представники закладів культури, охорони здоров'я, підприємств торгівлі, побутового обслуговування населення. Велику увагу роботі з тваринниками приділяло керівництво колгоспів Прилуцького району. Тут створили всі умови для високопро-

дуктивної роботи тваринників, уміло застосовували матеріальне й моральне стимулювання. Своєчасно підводилися підсумки змагання, прізвища передовиків заносили до Календаря трудової слави, на честь переможців змагання за декаду піднімали прапор в центрі села, надсилали вітальні адреси в сім'ї. Цікаві форми роботи з тваринниками знаходили культармійці Носівського, Чернігівського, Менського, Срібнянського районів.

Так, в клубі села Ясна Зірка Носівського району, яким завідував Заслужений працівник культури М.І. Адаменко, культармійці, сільські лектори всю свою роботу перенесли на ферми, в кімнати тваринників. Випускали озвучені світлові газети та усні журнали, проводили тематичні вечори та дні інформації, де широко показувався досвід передовиків виробництва. Популярністю серед тваринників користувався фестиваль «Мелодії дружби». Він починався в с. Сеньківка Городнянського району. Учасники фестивалю щедро несли своє мистецтво працівникам тваринництва.

Про роботу Агітпоїздів. Вони діяли в області ще до мого приходу на посаду секретаря. Моїм внеском була лише пропозиція додати в склад Агітпоїзду стоматологічний кабінет на колесах. Практично це був спеціальний автомобіль, у якого замість кузова – окремий стоматологічний кабінет. Придбала його обласна стоматологічна поліклініка. Тепер до складу Агітпоїзду, окрім автобусів Облспоживспілки з товарами, Обласного управління побутового обслуговування з фотографом і годинниковим майстром, додався стоматологічний кабінет. Очолювала усю цю колону лекторська група в складі лекторів – міжнародника, економіста чи лектора по соціальних проблемах, юриста, чи краєзнавця.

Агітпоїзд супроводжував колектив художньої самодіяльності. Це були учні й викладачі Чернігівського музичного училища, агітаційні художні бригади Палацу культури «Хімволокна», підприємств та учбових закладів, обласної філармонії. Такий Агітпоїзд прибував у район, де на той час уже був складений маршрут його поїздки по селах. У районі його очолював секретар або зав. відділом пропаганди і агітації. Так Агітпоїзд вирушав по селах району. Кожного разу Агітпоїзд охоплював 2-3 села. У кожному з них читалася лекція. Ви-

ступав колектив художньої самодіяльності, лікар-стоматолог оглядав бажаючих пацієнтів, фотограф і майстри побутового обслуговування Облспоживспілки вирішували свої справи по задоволенню попиту сільського населення.

У такому складі учасники Агітпоїзду марширували по всіх районах області. З них брали приклад райони. Вони теж на зразок обласного Агітпоїзду створювали свої, з відповідною структурою і учасниками художньої самодіяльності, доповідачами райкомів партії, фотографами й майстрами побутового обслуговування населення. Такі Агітпоїзди діяли активно тоді в Бахмацькому, Ічнянському, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Менському районах. В обкомі всіляко підтримували цю ініціативу і ставили їх за приклад керівництву інших районів. Я неодноразово брав участь в поїздках обласного Агітпоїзду і був упевнений у важливості цього заходу. У цій справі я отримував постійну підтримку першого секретаря обкому.

Фізкультура і спорт. Роботу вели в основному спортивні й профспілкові організації. Це був важливий засіб виховання трудящих, який з кожним роком набував все більш масового характеру, ставав невід'ємною частиною побуту та джерелом зміцнення здоров'я людей. Служба в радянській армії, дивізійна сержантська школа привчили мене до фізкультури так, що я не тільки постійно займався зарядкою увесь період після армії, але й намагався бігати (коли випадала нагода). Тому на посаді секретаря обкому я з перших днів зібрав усіх відповідальних за цю ділянку роботи і поставив перед ними конкретні завдання. Проїшов деякий час і мене запросили на збори профспілкового активу області, присвячені масовому розвитку фізкультури і спорту.

Отримавши таке запрошення, я запропонував залучити до цього заходу і секретарів міськкомів і райкомів партії. З доповіддю про завдання комітетів профспілок і рад спортивних товариств по дальшому розвитку фізкультури і спорту в області виступила секретар Облпрофради Євгенія Іванівна Скуратова. У доповіді зазначалося, що в цілому проводиться певна робота по залученню трудящих до занять фізкультурою і спортом, зміцненню спортивної і матеріально-технічної бази, поліпшенню виховної роботи в фізкультурних колективах. В

області є на кого рівнятися. Так, на Прилуцькому заводі протипожежного обладнання у неробочий час спорудили стадіон з футбольним полем, біговими доріжками, секторами для стрибків, обладнали волейбольні й баскетбольні майданчики. І все це завдяки фізкультурному колективу, який очолював Анатолій Холодов. Ентузіастів активно підтримують дирекція і профспілковий комітет.

Непоганих результатів у фізкультурно-спортивній роботі досягли добровільне спортивне товариство «Авангард», колективи фізкультури Чернігівської фабрики музичних інструментів, Ніжинського механічного заводу, Чернігівського об'єднання «Хімволокно», Автоколони 2235 – зазначалося в доповіді. Є певні успіхи і в ряді колгоспів і радгоспів. Цікавим був виступ голови колгоспу Козелецького району Миколи Хоменка. У селі молодь створила шість спортивних секцій. У секціях підготовлено 313 спортсменів-розрядників. Десятки молодих колгоспників виконали спортивні норми ГПО (готовий до праці і оборони). Спортсмени колгоспу, як правило, кращі трудівники села. У селі встановлено приз імені повного кавалера орденів Слави, бригадира колгоспної бригади Василя Куца, що кожного літа розігрується між спортсменами.

Успішна робота фізкультурного колективу, районного чи міського спортивного товариства у великій мірі залежала від ініціативи, наполегливості їх керівників, підтримки громадських організацій та керівництва. У доповіді ставилася за приклад робота Менського добровільного спортивного товариства «Колос». Його керівник Юрій Ільющко розповів, що на першому плані – підготовка позаштатних інструкторів фізкультури, керівників низових колективів, створення спортивної бази в колгоспах. В їхньому районі є 16 спортивних залів, три стадіони, 41 футбольне поле, майже 200 волейбольних і баскетбольних майданчиків. Спорт в районі став масовим. Збірні команди району беруть участь у всіх обласних змаганнях, займають призові місця. У районі підготовлено одного кандидата в майстри спорту, 20 спортсменів першого розряду, 320 – масових розрядів, понад 1800 чоловік склали норми ГПО.

Разом з тим фізкультурно-спортивна робота в багатьох колективах ще на низькому рівні. Серйозні претензії було пред'явлено керів-

никам добровільних спортивних товариств «Колос», «Буревісник», «Спартак», обласного комітету фізкультури і спорту, профспілковим комітетам, керівництву підприємств і колгоспів. Розповідаючи про стан і заходи щодо поліпшення фізкультурно-спортивної роботи в колективах і товариствах, голова обкому профспілки робітників машинобудування Григорій Малишко, голова обласної ради добровільного спортивного товариства «Авангард» Микола Нак, голова Бахмацької районної ради профспілок Григорій Лях, голова обласного комітету по фізкультурі й спорту Віктор Роговинський та інші виступаючі наголошували на необхідності зміцнення матеріальної бази спортивних організацій, створення побутових умов їх працівникам, посиленні контролю за діяльністю спортивних колективів і товариств.

Уміло використовують і бережно ставляться до спортивного обладнання та споруд в багатотисячному колективі фізкультури чернігівського об'єднання «Хімволокно». Як зазначав голова ради фізкультури об'єднання Яків Федченко, відкривається тут дитяча спортивна школа, завершується спорудження плавального басейну, існують інші спортивні споруди.

На зборах активу виступив голова обласної ради профспілок Микола Олексійович Аксьон. Він говорив про підвищення відповідальності профспілкових комітетів за розвиток фізкультури і спорту у виробничих колективах.

Збираючись на такі зустрічі, я завжди готувався до виступу з аналізом стану справ в тій чи іншій галузі. Звичайно, як було прийнято, відповідні працівники у відділі готували тези для секретаря. Як і кожен виступаючий на таких зборах чи нарадах, я творчо опрацьовував ці тези, насичував їх позитивними і негативними прикладами. Уважно вислухавши доповідь і виступи, я зупинився на тому, що чимало в області ще господарських керівників, комітетів і добровільних спортивних товариств, які недооцінюють роль оздоровчого значення та економічної ефективності фізкультури й спорту. Вони слабо дбають про добір кадрів, не пред'являють належної наполегливості та вимогливості до керівників підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів про створення необхідних умов для розвитку фізичної культури. Звертаючись до секретарів райкомів і міськкомів партії, я зосередив їх ува-

гу на цілковитій особистій відповідальності за стан справ у розвитку фізкультури в кожному місті чи районі.

Спорт – це уділ особливо здібних фізкультурників, а в кожному трудовому колективі мають бути відповідно обладнані споруди для заняття фізкультурою, достатній спортивний інвентар та одяг. Партійні комітети повинні допомогти добровільним спортивним товариствам і комітетам фізкультури в кожному трудовому колективі в організації цієї важливої і корисної справи. Приводив я і негативні приклади з розвитком фізкультури в Носівському, Коропському, Корюківському та Ріпкинському районах.

Учасники зборів визначили заходи щодо поліпшення розвитку фізичної культури і спорту в області. Було прийнято відповідну постанову профспілкового активу області.

Після активу я зібрав усіх причетних до фізкультури і спорту – працівників обласного комітету по фізкультури і спорту, керівників фізкультурних товариств, профспілкових і комсомольських керівників, відповідальних за фізкультуру і провів з ними нараду, попросивши подати свої пропозиції по поліпшенню становища з розвитком фізкультури і спорту в області. Звичайно, враховуючи постанову профспілкового активу. Отримавши такі дані, я склав загальний план – календар по поліпшенню всієї фізкультурно-масової роботи. У ньому передбачалася в наступному році зустріч провідних спортсменів області з членами бюро обкому, з широким висвітленням цієї зустрічі в засобах масової інформації.

Минув рік. Я нагадав відділу про цей захід.

У лютому 1979 р. в обкомі партії відбулася зустріч провідних спортсменів і тренерів з членами бюро обкому. Мова йшла про завдання по розширенню масовості фізкультурно-спортивного руху в області. На зустрічі виступили:

Олександр Риков, майстер спорту міжнародного класу, тренер збірної команди області з важкої атлетики. Він зазначив, що дев'ята п'ятирічка стала помітним кроком вперед в розвитку фізкультури і спорту в області. Підготовлено одного майстра спорту міжнародного класу, 60 майстрів спорту СРСР. 258 кандидатів у майстри спорту, тисячі юнаків в дівчат виконали нормативи першого і масових роз-

рядів, стали значкистами ГПО. О. Риков розповів про плани, які ставить в найближчий час спортивна організація області, про підготовку спортсменів до збірної республіки й Союзу, які б могли успішно виступити на всесоюзних і міжнародних змаганнях.

Анатолій Антоніо, майстер спорту СРСР, чемпіон країни з важкої атлетики. У минулому році, сказав він, в Челябінську на розіграші Кубка СРСР з важкої атлетики завоював почесне звання чемпіона Радянського Союзу. Зараз посилено готується до чемпіонату СРСР, щоб успішно виступити і претендувати на майстра спорту міжнародного класу.

Олександр Прокоф'єв, майстер спорту СРСР, рекордсмен України з стендової стрільби. Захоплюється цим видом спорту багато років. Зазначив, що в області мало уваги приділяється цьому виду спорту. Свого часу стендова стрільба була під опікою ДСТ «Колос», але згодом її стали культивувати лише мисливці. Причина – відсутні належні умови, зокрема стенди. Стрільці повинні перебувати в одному спортивному товаристві. Слід подбати про будівництво нового стенду.

Руслан Волощук, кандидат в майстри спорту СРСР з спортивної ходьби. На VI літній спартакіаді УРСР зайняв четверте місце. Результат міг би бути значно кращим, якби були сприятливі умови для тренування. Потрібні спортивні споруди з сучасним обладнанням. Не вистачає бігових доріжок з синтетичним покриттям.

Віктор Шевцов, тренер збірної області з веслування на байдарках і каное. Звернув увагу на перспективи цього виду спорту. Обласна рада «Авангард» організовує будівництво триповерхового спортивного корпусу, в якому буде один з кращих веслувальних центрів України. Це дасть змогу спортсменам тренуватися упродовж всього року.

Віктор Роговинський, голова обласного комітету по фізичній культурі і спорту. Зупинився на окремих питаннях розвитку спортивно-масової роботи на селі. Усе залежить від районного керівництва. У Менському районі, наприклад, лише в минулому році на кошти колгоспів у чотирьох населених пунктах (Макошині, Блистові, Жовтневому й Гусавці) збудовані спортивні зали, в районі їх 16. У розпорядженні спортсменів три стадіони, 41 футбольне поле, сотні спортивних майданчиків, бо цією справою особисто займається перший секретар райкому Павло Кирилович Сич.

У своєму виступі я говорив про масовість фізкультури і спорту. Критикував окремих керівників підприємств і організацій за негативне відношення до цієї справи. Так, спортивні організації м. Ніжина та педагогічного інституту імені М.В. Гоголя, де для заняття спортом є всі умови, не підготовлено жодного майстра спорту, жоден спортсмен не брав участі в VI літній спартакіаді України.

Микола Аксьон – голова облпрофради зупинився на будівництві спортивних споруд, які сприяють підвищенню спортивних досягнень, поліпшенню навчально-тренувальної роботи.

Микола Уманець, перший секретар обкому партії. Відзначивши здобутки спортсменів і тренерів області, він вказав на недоліки, які стоять на перешкоді подальшого розвитку фізкультури і спорту, звернув увагу на невикористані резерви і можливості, поліпшення стилю і методів роботи спортивних організацій, зміцнення дисципліни й організованості. Фізкультура і спорт є важливим соціально-економічним фактором у житті суспільства, відіграють велику роль у зміцненні здоров'я людей, підвищують їх трудову активність. Треба збільшувати ряди фізкультурників, залучати до заняття фізкультурою і спортом все більше людей, особливо молодь.

Учасники зустрічі прийняли Звернення до всіх фізкультурників, спортсменів і тренерів області, в якому зазначалося, що 1980 р. – рік Олімпійських ігор. І в цьому році спортсмени Чернігівщини прагнуть виступити якнайкраще, добитися високих результатів. Впевнені, що спортсмени і тренери, ретельно проаналізувавши свої можливості, зроблять все від них залежне, щоб фізкультуру і спорт у нашій області поставити на вищий рівень, примножать трудову славу Чернігівщини високими спортивними результатами.

Обласні партконференції. Уперше на обласну партконференцію мене обрали в 1976 р. Як правило, конференції проводилися через 2 роки, на початку Нового року і у вихідні дні (це значило, що розпочиналася вона о 10⁰⁰ ранку в суботу і закінчувалася під вечір у неділю). На конференцію, окрім делегатів, запрошувалися журналісти, гості з сусідніх областей з таким розрахунком, щоб актовий зал обласного театру імені Т.Г. Шевченка був майже заповнений. Конференція (згідно квоти) обирала членів і кандидатів у члени об-

кому і ревізійну комісію (101 + 45 + 15). Кожна конференція закінчувалася організаційним пленумом, на якому обрані члени і кандидати в члени обкому визначалися з обранням партійного керівництва області – членів бюро й секретаріату обкому. До складу бюро входили секретарі (їх п'ять: перший, другий і три секретарі по відповідних галузях – промисловості, сільському господарству, гуманітарному профілю). Голова обласної ради, його перший заступник, начальник обласного управління КДБ, голова обласного комітету народного контролю, перший секретар Чернігівського міськкому партії. Обов'язково представник від робітників або селян. Обиралися також кандидати в члени бюро обкому – зав. відділом організаційно-партійної роботи, голова обласної ради профспілок, перший секретар обкому комсомолу.

Щодо членів і кандидатів у члени обкому партії, то до них обиралися кращі представники промисловості, сільського господарства, інтелігенції, керівники підприємств та організацій, передовики виробництва, керівники районних та міських партійних організацій, командування першої гвардійської армії, дислокованої в Чернігові. На конференції обов'язково був присутній член політбюро ЦК компартії України. Пленум обкому затверджував редактора обласної газети «Деснянська правда» і голову партійної комісії при обкомі партії, яка розглядала і готувала до бюро обкому питання про порушення партійцями статуту КПРС. До складу ревізійної комісії в складі 10-15 членів партії обирали, як правило, керівників фінансових установ області, які визначалися з кандидатурою, а пленум затверджував голову новообраної ревізійної комісії.

На конференції з доповіддю за звітний період виступав перший секретар обкому партії. У випадках, коли конференція відбувалася перед з'їздом партії, з доповіддю по основних напрямках розвитку народного господарства виступав голова облвиконкому. Так, з доповіддю «Про проект директив ЦК КПРС до XXV з'їзду комуністичної партії СРСР на 1976–1980 рр і завдання обласної партійної організації» виступав В. Філоненко, голова обласної ради депутатів трудящих. З'їзди партії проходили один раз у п'ять років, тому і доповідь носила перспективний характер. Ставилося завдання розвитку народного

господарства області на п'ять років. Перед кожним з'їздом у пресі публікувався проект директив ЦК КПРС до чергового з'їзду партії.

Патріотичне виховання. У травні 1978 р. у Чернігів прибув кореспондент всесоюзної газети «Советская культура» з метою опублікувати мою статтю на тему «Цветы у вечного огня (патриотическое воспитание, опыт, проблемы)». Спочатку він попросив розповісти про те, як поставлена справа патріотичного виховання в області. Я почав розповідати: як у сучасних умовах займаємося патріотичним вихованням, який досвід має Чернігівщина і які тут виникають проблеми. Ось про що конкретно. Стародавня чернігівська земля багата патріотичними традиціями. Серед різних форм і методів виховної роботи чернігівці першочергово орієнтуються на монументальне мистецтво. Це не тільки інтерес до старовини, але й один із засобів використання його у вихованні мас, адже в мармурі, бронзі, камені утілений шлях історичного розвитку суспільства, прогресивні традиції народу, закладена велика сила любові кожного громадянина до своєї рідної землі. Пам'ятники перш за все бойової і трудової слави, події й люди, пов'язані з ними, – велика, почесна, невичерпна й благодатна тема діяльності музеїв, лекторіїв, народних університетів, кінолекторіїв, Будинків і Палаців культури, творчих і краєзнавчих організацій.

На Чернігівщині всього 144 державних і народних музеїв. В їх експозиціях представлені твори мистецтва, цінні документи й речі, священні реліквії народу, які активно використовуються у виховній і культурно-масовій роботі. Істинними центрами пропаганди патріотизму стали музеї солідарності народів братніх республік. Велика увага приділяється експозиціям, в яких розповідалося про братерські зв'язки трудящих Чернігівської і Східно-Чеської областей.

Унікальний комплекс пам'ятників створений в Чернігові. До нього входять будівлі архітектурно-історичного заповідника, величавий обеліск на Болдиних горах з Вічним вогнем на могилі Невідомого солдата, монументи на честь визволителів міста, пам'ятники на братерських могилах воїнів на древньому валу і в скверах міста, меморіальні комплекси жертвам фашизму. Доброю традицією стали: масові театралізовані дії, церемонії, мітинги, урочисті марші до пам'ятників бойової і трудової слави. При цьому ми дбаємо про те, щоб такі свят-

кування були яскравими, запам'ятовувалися. Цікаво проходять місячники, тижні пропаганди й охорони пам'ятників.

Стала більш ефективною і глибокою робота університетів пропаганди пам'ятників історії й культури. Використовуються й більш уміло і засоби наглядної агітації. На підприємствах, в школах, навчальних закладах організуються музеї бойової і трудової слави. Так, учні Чернігівського профтехучилища № 5 справедливо пишаються своїм чудовим музеєм. Тут проходять уроки мужності, зустрічі з цікавими людьми. Важко переоцінити виховну роль музею Слави, який відкрився в колишньому районному центрі Холми і присвячений подвигу юних підпільників в роки Другої світової війни.

Пам'ятники слави і народного подвигу – місця активного військово-патріотичного виховання як з молодими воїнами, так і з допризовниками. Постійно зміцнюються шефські зв'язки з військовими частинами, які звільняли Чернігівщину від фашистських окупантів і нині носять найменування різних міст області. Кращі призовники служать в цих частинах, а також на прикордонних заставах імені героїв-чернігівців Я. Мозгового, М. Щербини, М. Кононенка. Та й самі проводили в армію, як правило, носять характер нових обрядових свят, пов'язаних з зустріччю з майбутніми воїнами біля пам'ятників героям Другої світової війни, наказами від трудових колективів та материнських настанов.

Заслуговує на увагу робота місцевої влади обласного центру, Ніжина, Прилук, сільських районів по вихованню молоді на прикладі тих, чий імена носять вулиці, підприємства, школи. Яскраво проходили в Чернігові свята вулиць Героїв Радянського Союзу. З великим піднесенням здійснювалися походи молоді по місцях бойової і трудової слави. Як правило, вони розпочиналися від вічного вогню на могилі Невідомого солдата та Монументів дружби. Молодь відвідує місця битв, зустрічається з ветеранами, збирає матеріали про місця битв за звільнення Чернігівщини. Унікальні фотографії, документи, щоденники, листи, особисті речі, священна земля з місць бойової слави.

Так, багатолітні пошуки слідопитів Березнянської СШ Менського району дали можливість відродити героїчний рейд бувшої 16-ї гвардійської Чернігівської орденів Червоного Прапора, Суворова й Кутузова кавалерійської дивізії. У її рядах воювали представники понад

двадцяти національностей нашої країни. На честь героїв минулої війни в містах і селах споруджені монументи й монументальні комплекси, стели й обеліски. На високій річній кручі поблизу с. Радуль Ріпкинського району гордо височить монумент на честь воїнів, які форсували р. Дніпро. У центрі села на братській могилі, де поховані сім героїв Радянського Союзу споруджений пам'ятник. Навколо піднявся парк Слави. Експонати, присвячені героям, їх подвигу, зберігаються в музеї «Героїв Дніпра» Радульської школи, а носить вона ім'я одного з тих героїв Миколи Новіка. У Радуль часто приїздять гості з усіх кінців країни, щоб земним поклоном звернутися до тих, хто форсував Дніпро. Побували тут – командири частин і об'єднань, які звільняли Чернігівщину від окупантів, та інші гості області.

У Єлінських і Рейментарівських лісах відновлені партизанські стоянки – місця формування загонів партизанських месників. У населених пунктах споруджені пам'ятники на честь односельчан – воїнів і партизан, які загинули в боях, замучені гітлерівцями мирні жителі. Тут проходять мітинги, покладання квітів, діти стоять в почесних караулах. Жителі с. Яхнівка Ніжинського району глибоко шанують пам'ять славних синів Чехословацького корпусу на чолі з Л. Свободою, які на чернігівській землі віддали своє життя в спільній боротьбі проти фашистів. У селі створений музей радянсько-чехословацької дружби.

Героїка минулих вогняних років нерозривно переплітається нині з трудовим подвигом чернігівців. Традиційними стали трудові вахти на честь знаменних дат і подій, які відзначені знову ж таки монументами й експонатами музеїв.

Разом з тим нема необхідності доказувати, що пам'ятник стає лише тоді засобом емоційного впливу й естетичного виховання, коли він виконаний на високому ідейно-художньому рівні. Однак якість наших деяких монументальних споруд ще далеко не на належному рівні: вузькість тематики, нема в монументальній пропаганді пафосу сьогодення, духовного багатства сучасної людини. Вирішення цих проблем буде сприяти більш цілеспрямованому здійсненню завдань патріотичного й естетичного виховання трудящих, подальшому розвитку соціально-економічної і трудової активності мас.

Робота з журналістами області. Форми були різні: науково-практичні конференції, круглі столи, наради, дні преси і радіо тощо. Намагалися робити так, щоб кожного разу наші заходи проходили на базі одного з районів, де б виступали перші секретарі райкомів партії і робили доповіді про те, як вони допомагають колективам редакції у їх повсякденній діяльності. Так, згадується одна з науково-практичних конференцій, яка була проведена на базі Чернігівського райкому партії у квітні 1978 р. На конференцію були запрошені редактори обласних, районних, багатотиражних, міськрайонних газет, працівники місцевого радіомовлення.

Відкривши конференцію, я привітав редактора Чернігівської районної газети І. Оліферовського з присвоєнням йому почесного звання Заслуженого працівника культури і від імені президії Верховної Ради вручив посвідчення і нагрудний знак. Потім виступив з доповіддю «Про завдання преси в сучасних умовах». Далі перший секретар Чернігівського райкому партії, Герой Соціалістичної Праці Л. Палажченко розповів про керівництво партійним комітетом діяльністю редакції районної газети. З рефератами виступили редактори ряду районних газет: І. Оліферовський, який поділився досвідом планування роботи редакційного колективу. Редактор Ніжинської міськрайонної газети Г. Зорка ґрунтовно розповів про ефективність творчої роботи журналістів.

Про інформаційну службу в редакції Городнянської газети говорив її редактор І. Коновал. З рефератами також виступили редактори районних газет: Коропської – О. Гурин, Бобровицької – В. Немченко, Менської – М. Северинов, Прилуцької – О. Кліміша. В обговоренні рефератів взяли участь редактори: Бахмацької – М. Шевченко, Новгород-Сіверської І.Половець, Щорської – Г. Желій, Ічнянської – П. Багмут, від бобровицького радіомовлення – П. Шаманський. З повідомленнями – голова бюро обласної Спілки журналістів, редактор «Деснянської правди» І. Музиченко, начальник Обласного управління у справах видавництва В. Панченко, зав. відділом обкому партії А. Близнюк. На конференції виступив заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК партії України В. Возіанов. Конференція прийняла відповідне рішення.

Науко-практична конференція. Присвячена вона була важливим проблемам підвищення ефективності виховної роботи на сучасному етапі і проведена газетою «Деснянська правда». За тривалий час на її сторінках виступили керівники підприємств і організацій, ветерани Другої світової війни, пропагандисти, лектори, передовики виробництва, про кращий досвід висловлено ряд цінних думок і пропозицій про поєднання господарської, організаційної і виховної роботи в боротьбі за виконання накреслених планів, формування всебічно розвинутої особистості. Підвести підсумки цієї конференції на сторінках газети запропонували мені.

Я уважно читав майже все, що друкувалося і навіть для себе завів окрему теку. Тепер переді мною стояла задача, як виділити її основні проблеми, на яких потрібно зупинитися. З великим задоволенням звернув увагу на те, що серед опублікованого матеріалу виділялися статті керівників чернігівських підприємств «Хімволокно» – Радченка В., Камвольно-суконного комбінату – Бакеєва О., Радіоприладного заводу – Безверного Л., Будівельно-монтажного тресту № 4 – Бизянова А. Вони писали про те, як приклад передовиків виробництва, таких, як Паламарчук А. і Вікторова Ж. – з «Хімволокна», Томилко К. – з Камвольно-суконного, Горбачов А. – з Радіоприладного, Д жола І. – з Будівельно-монтажного тресту № 4 та інших, хто писав про те, як впливає на виховну роботу в колективі особистий приклад, як він спонукає молодь рівняється на них.

Цікавими думками про виховання поділилися й ветерани війни та праці. Вони писали про те, як в складних умовах воєнного та післявоєнного часу, мріяли про щасливе майбутнє, про статки, про мир. Серед них Коротков Ф., Суворов В., Анісімов А., Першин П., Водоп'янов О. Про ціну четвєркинки хліба в окупованому Ленінграді писав генеральний директор хлібопекарських заводів Чернігова Бондарєв Ф. Про розвиток будівництва на селі і його роль в зміцненні сільської економіки – Неборак М., директор Облміжколгоспбуду. Секретарі парткомів «Хімволокна» – Усенко П., Камвольно-суконного – Кириченко В., Первинного обробітку вовни – Чижикова Р. наголошували на шляхах підвищення ефективності виховного процесу в трудових колективах.

Перечитавши усі пропозиції, я у своїй статті звернув увагу на наступне:

Подякував усім учасникам конференції, які прийняли участь в розмові і висловили свою думку по визначеній проблемі, чим допомогли обласному керівництву на основі залучених даних скласти конкретні заходи по поліпшенню виховання жителів області.

Спектр ідейно-виховної роботи, що проводиться в області, різноманітний, зазначав я. Стало більше уваги приділятися теорії виховання, підвищенню ідейного рівня цієї роботи, системності, посилювся зв'язок пропаганди з життям. У Чернігові, Менському та Ічнянському районах набуто певного досвіду комплексного розв'язання ідейно-виховних завдань. У Прилуках, Ніжині, Чернігівському, Борзнянському районах, як свідчать виступи на конференції їх представників, чимало робиться для піднесення трудової активності мас. Усі райони області мають певний досвід ведення окремих напрямків виховної роботи.

Великою заслугою ідеологічного активу області стала планомірна робота трудящих по здійсненню планів і соціалістичних зобов'язань дев'ятої п'ятирічки, створення атмосфери всенародної боротьби за якість і ефективність роботи. Трудівники області завоювали вже в першому році десятої п'ятирічки важливі рубежі. Понад план реалізовано промислової продукції на 90 млн. крб. Здійснена широка будівельна програма. Хлібороби одержали по 50 ц зернових, по 400 ц картоплі, по 500 ц буяків з гектара. В державні засіки засипано 850 тис. т. зерна, продано 600 тис. т. картоплі. Разом з тим, відзначаючи позитивне, не можна не бачити, що нерідко ідеологічні заходи проходять на низькому рівні, не справляють відчутного впливу на морально-психологічний клімат колективів, нерідко носять інформаційний, поверховий характер, не завжди відповідають на запитання, що хвилюють людей.

Відзначу, що проблема ефективності виховної роботи складна й багатомірна. Виходячи з того, що фундамент її складають мета й завдання, ефективність виховного впливу правомірно розглядати як ступінь досягнутого, як відношення отриманих результатів до поставленої мети й завдань. Ефективність виховної роботи залежить від того, як вона властивими їй засобами забезпечує успіх практичної ді-

яльності людини, в процесі якої вона змінює навколишнє середовище і змінюється сама, і виражається в максимально повному досягненні поставлених цілей при найбільш доцільному використанні усіх наявних можливостей.

Практика свідчить, що найбільш ефективного ідейного впливу можна досягти за умов комплексного підходу до справи, тобто гармонійного поєднання організаторської, господарської і виховної діяльності. Таке комплексне поєднання завдань цієї роботи гармонійно розвинутою людиною, як ключове завдання в сфері виховання, передбачає тісний зв'язок усіх складових частин виховання, єдності мети і напрямків цілеспрямованої діяльності, охоплює усі верстви і групи населення єдиним впливом як за місцем роботи, так і за місцем проживання, масовістю і глибоким проникненням як основного— виховного впливу.

Комплексний підхід неможливий без ефективного виконання усіх засобів, усіх форм і методів виховання, без чіткої їх спеціалізації координованого управління з урахуванням їх специфіки, додержання послідовності й наступності в досягненні виховної мети, без широкого послідовного поєднання освіти, без навчання і залучення людей до соціальної практики, участі трудящих в управлінні громадськими справами, без високої відповідальності керівних кадрів за моральний стан своїх колективів.

Позаяк наша конференція науково-практична, то декілька слів про організацію виховної роботи. Комплексний підхід передбачає постійну перевірку виховних зусиль, коректування на цій основі самого процесу виховання, удосконалення контролю за знаннями, за формуванням переконань. Завдання ставиться таким чином, щоб комплексний підхід був зрозумілий, засвоєний і взятий на озброєння кожним трудовим колективом. При розгляді проблеми комплексності слід зробити особливий акцент на тому, що ще не всюди належним чином оцінюється значення господарської практики у вихованні людей. Ще не всюди ми домоглися, щоб кожен трудовий колектив відзначався організованістю, став центром виховання найбільш цінних рис особистості. Деякі керівники колективів ще миряться з порушенням трудової дисципліни, пияцтвом та іншими антигромадськими явищами, не цікавляться моральними аспектами життя окремих громадян.

Підводячи підсумки нашої заочної науково-практичної конференції, я зазначив, що вона внесла значний вклад в розуміння керівниками трудових колективів підприємств і організацій області значення комплексного виховання наших громадян. Практика стверджує, що піднесення ефективності виховної роботи може здійснюватися по окремих зв'язаних між собою напрямках. Найважливіший з них – організаторська робота, від неї залежать як господарська, так і виховна спрямованість діяльності кожного трудового колективу, у здійсненні усіх зусиль по посиленню зв'язку запропонованих заходів з життям і практичними завданнями.

Подальші роки на посаді секретаря запам'яталися мені двома важливими загальнообласними заходами – урочистим відкриттям 11 Всесоюзного музичного фестивалю й Підсумками республіканського огляду-конкурсу «Виховна робота серед тваринників». Щодо першого, то він розпочався 22 вересня 1979 року. З трудовим вереснем, коли земля віддячує багатими врожайми людям за сумлінну працю, прийшло на Чернігівщину осіннє свято мистецтв.

II Всесоюзний музичний фестиваль «Золота осінь». Уперше його позивні прозвучали в шевченківському краї на Черкащині, в Кам'янці, з якою пов'язані імена геніїв всесвітньої культури. Цього року акорди «Золотої осені» проводилися в славнозвісній Качанівці – чарівному куточку Чернігівщини, де сходилися стежки видатних діячів культури – В. Забіли, Марко Вовчок, М. Гоголя, Т. Шевченка та ін. У стародавньому парку, в затишній альтанці над широким озером, де родоначальник класичної музики писав свою знамениту оперу «Руслан і Людмила». Друг Т. Шевченка художник В. Штернберг намалював картину «Глінка в Качанівці». Живий зв'язок з діячами української культури, з народом українським благодійно вплинув на творчість композиторів, де тут, у Качанівці, на вірші В. Забіли писалася музика на дві українські пісні – «Не щербечи, соловейку» і «Гуде вітер вельми в полі».

Бував у Качанівці С. Гулак-Артемівський, писалися фрагменти знаменитих «Запорожців». В 70-х роках XIX ст. Качанівку відвідала група художників-передвижників. Нинішній мистецький фестиваль, урочисте відкриття якого стало заспівом свята дружби народів. Тра-

диційним хлібом-сіллям, букетами квітів, золотистими яблуками зустріли трудящі Ічнянського району гостей – членів республіканського оргкомітету фестивалю і його учасників. Вітаючи митців, перший секретар райкому партії Б. Павленко розповів про успіхи району в досягненні економіки й культури:

– До мистецтва нині причетні тисячі й тисячі наших земляків. У районі діють 55 клубів і Будинків культури. Більше 6 тисяч трудівників беруть участь у самодіяльній художній творчості. Близько 500 дітей хліборобів і робітників вчать музиці у двох музичних школах. Пісня, музика додають сили трудівникам району у виконанні народно-господарських завдань. На полях вирощений рекордний урожай. У засіки Батьківщини засипано понад 60 тисяч тонн ічнянського зерна.

Зі словами вдячності до земляків Івана Мартоса і Левка Ревуцького, Степана Васильченка і Василя Чумака від імені учасників фестивалю звернувся Заслужений діяч мистецтв України, художній керівник і диригент Київського камерного оркестру В. Іконник. Радісно привітали жителі Монастирища свою землячку, випускницю місцевої школи, Заслужену артистку республіки бандуристку Валентину Пархоменко. З Монастирища колона машин вирушила на Ічню. Тут на центральній площі, біля монумента Вічної слави, учасники фестивалю вшанували пам'ять героїв Другої світової війни.

Вітальними гаслами, квітами зустріла гостей Качанівка. З хвилюванням крокували майстри мистецтв алеєю стародавнього парку, де колись ходили люди, які стали гордістю вітчизняної культури. Є у парку місце, біля якого у глибокій шані зупиняється кожен, хто сюди прибував. Це пам'ятник пілоту-випробувачу, Герою Радянського Союзу М. Граму, одному з чотирьох братів-пілотів, якими по праву пишуться ічнянці. У 1944 р. Михайло Грам повторив подвиг Миколи Гастелло. Учасники фестивалю поклали квіти до підніжжя пам'ятника.

На просторій галявині, що амфітеатром спускається до озера, зібралися люди з навколишніх сіл. Звучить музика. Перед очима численних прихильників її – затишна альтанка, в якій, за переказами, народилися акорди «Руслана і Людмили», де підслухав композитор солов'їне щебетання і пісню вітру в полі. П'ятнадцята година. Лунуть позивні фестивалю. Учасників Республіканського музичного

свята й гостей вітає міністр культури республіки С. Безклубенко. Він говорить, що фестиваль «Золота осінь» присвячується дружбі наших народів, наших культур. Відкрити його доручається Київському камерному хору, який виконує шедеври, створені тут великими композиторами. Над парком лунає пісня «Гуде вітер вельми в полі» та інші.

Далі до присутніх звернувся Народний артист СРСР, композитор Г. Майборода. Він говорив про значення для виховання трудящих нинішнього музичного фестивалю, який сприятиме дальшому розвитку багатонаціонального мистецтва. І знову музика. У виконанні Київського камерного оркестру звучить «Скерцо» А. Штогаренка. Зі словами подяки митцям від імені трудящих району виступила трактористка, Герой Соціалістичної Праці Г. Левченко, яка вже 39 років водить свого сталевого коня.

Тріо бандуристок Київської державної філармонії у складі Е. МIRONЮК, В. Пархоменко, Ю. Гомової виконало пісню Г. Майбороди «Стежина». Артист Павло Громовенко читав вірші Т. Шевченка. Заслужена артистка республіки О. Басиста виконала пісню «Соловей» Е. Гріга. Про велику програму фестивальных концертів, які зберуть кращих виконавців країни, розповів присутнім ректор Київської державної консерваторії імені П. Чайковського Народний артист СРСР Д. Кондратюк. Його виступ завершив заслужений колектив України, лауреат міжнародного конкурсу струнний квартет імені М. Лисенка. Лунали звуки «Адажіо» М. Лисенка. Концерт продовжили молоді виконавці. Студент Київської державної консерваторії М. Шопиляк виконав пісню С. Гулака-Артемовського «Стоїть явір над водою». Дуєт баяністок Київської державної філармонії А. Гаценко і Т. Мерзіної продовжили концерт. На імпровізованій сцені далі виступали соліст Київського театру опери і балету С. Фіщич, лауреат міжнародного конкурсу імені П.І. Чайковського В. Пивоваров та ін.

Після закінчення концерту до присутніх зі словами вдячності виступав я, як представник обласної влади. Довелося, як прийнято, говорити про досягнення області в галузі економіки й культури, про великі зміни, які відбулися в області. Свято продовжилося в Ічнянському районному Будинку культури, де відбувся великий концерт майстрів республіки. «Золота осінь» стартувала. В рамках фестивалю

вперше було проведено республіканський конкурс камерних музичних ансамблів України. У ньому взяв участь і струнний квартет Чернігівської обласної філармонії.

Всеукраїнський огляд-конкурс «Виховна робота серед тваринників». Цей конкурс проводився три роки поспіль. Він передбачав не тільки проведення виховних заходів, але й перевірку якості медичного, побутового і торгового обслуговування тваринників. Як показала перевірка, він став хорошою підмогою в організації змагання за успішне проведення зимівлі громадської худоби, підвищення ефективності культурно-масової діяльності. В ході огляду-конкурсу було нагромаджено багато повчального в організації роботи з тваринниками в зимовий період. Повсюдно на базі кращих господарств були проведені семінари-практикуми по культурно-просвітній роботі серед тваринників та участі в них працівників медичних, торговельних та побутових закладів.

В області працювало понад 2000 будинків і кімнат тваринників. Вони стали основними центрами культурно-масової роботи. Упродовж року до послуг тваринників у період огляду-конкурсу діяло 350 агіткультбригад і агітпоїздів, головним у роботі яких було роз'яснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виступи лекторів і доповідачів тісно пов'язувалися з життям трудових колективів колгоспів і радгоспів, практичними ділами тваринників. Там, де керівництво районів і колгоспів по-діловому організували цю роботу, там і досягли вагомих результатів.

Так, керівники Менського району постійно дбали про підвищення дієвості змагання тваринників, новою школою якого стало колективне шефство і наставництво кращих дільниць по виробництву тваринницької продукції, окремих передовиків над тими, хто не справляється з виконанням своїх планів і зобов'язань, а також укладання колективних договорів на змагання між адміністраціями господарств, спеціалістами сільського господарства і дільницями та окремими трудівниками. У 1978 р. 31 дільниця мала такі договори з правліннями колгоспів, 60 майстрів тваринництва уклали договори на творчу співдружність зі спеціалістами. Створений районний штаб по керівництву і гласності змагання. У районі велася книга Трудової слави,

куди заносилися імена і фотографії передовиків (на сторінках районної газети). Переможцям вручалися дипломи «Знатний тваринник Менщини». У 1978р. такі дипломи отримали 62 тваринники району.

Значно поширилися форми і методи роботи серед тваринників Бахмацького, Носівського, Талалаївського, Ніжинського та інших районів. Так, у Бахмацькому традиційними стали зустрічі майстрів по виробництву молока, які одержували в рік по три -чотири тисячі кілограмів від кожної корови. Тут проведено перший зліт майстрів по виробництву м'яса, які добилися добового приросту на відгодівлі свинини більш як 600 грамів і великої рогатої худоби – більше 900 грамів. Право участі у зльоті завоювали 116 осіб. Вони прийняли звернення до всіх тваринників району. Кожен зобов'язувався взяти шефство над одним із товаришів по роботі, допомогти йому добитися кращих показників.

У кожному будинку і кімнаті тваринника Козелецького району були оформлені куточки передового досвіду й економічного навчання. У них – і графіки виступів агіткульбригад, виїздів працівників торгівлі, побуту, медичних установ, і плани роботи депутатських груп та щомісячних виступів лекторів товариства «Знання». У редакції Варвинської районної газети відбулася зустріч з передовими майстрами по виробництву молока – п'ятитисячницями. Їх звернення до працівників тваринництва району обговорено в усіх колективах тваринників. У відповідь на звернення, 130 доярок району зобов'язалися добитися в 1980 р. чотирьохтисячного надою молока від кожної корови.

Активна роль у запровадженні передових методів роботи в тваринництві належала районним школам передового досвіду. Передовики виробництва виїздили у сусідні колгоспи для передачі досвіду. Так, Герой Соціалістичної Праці Г. Федорчатенко – оператор машинного доїння радгоспу «Журавський» часто бувала на фермах сусідніх колгоспів та надавала всебічну допомогу як порадами, так і власним прикладом. Переможцями обласного огляду-конкурсу визнані колективи тваринників колгоспів імені Калініна Варвинського, Шевченка – Куликівського, Ілліча – Городнянського, Родіна – Менського, 10-річчя Жовтня – Прилуцького, Димитрова – Срібнянського районів.

Значний вклад у творчу, натхненну працю внесли працівники культосвітніх закладів. Вони брали шефство над Будинками і кімнатами тваринників, надавали допомогу керівництву колгоспів, дирекціям радгоспів у забезпеченні гласності змагання, пропаганді передового досвіду, вшануванні передовиків. Поліпшилось медичне, торговельне й побутове обслуговування тваринників.

Підбиваючи підсумки огляду-конкурсу, я наголошував, що слід звертати увагу не тільки на позитивний досвід, але й на недоліки, які мали місце. Ще не всі керівники районів і колгоспів подбали про активну участь у проведенні роботи серед тваринників усіх працівників та установ. Не скрізь створені належні культурно-побутові умови для працівників дільниць по виробництву тваринницької продукції. Далеко не всюди в Будинках і кімнатах тваринників були технічні засоби пропаганди, відсутні медичні профілакторії та гаряче харчування. Усе це має неабиякий вплив на настрої людей, їх трудову активність. В окремих господарствах мали місце недоліки в організації змагання, слабо вивчався і впроваджувався досвід кращих тваринників області. Недостатньо використовувалися форми морального й матеріального заохочення.

У майбутньому, наголошував я, нам слід взяти на озброєння усе нове, що народилося в ході огляду-конкурсу, повсюди його застосовувати. Необхідно розгорнути дійове змагання, добитися, щоб кожен тваринник взяв конкретні зобов'язання на літній період з тим, щоб контролювати їх щомісяця, щодаки, щодня. Обов'язок керівників колгоспів і радгоспів – допомогти спеціалістам, тваринникам налагодити ефективне використання набутого досвіду, посилити гласність, дієвість змагання, сконцентрувати увагу на вмілому використанні досвіду передовиків. Постійної турботи вимагало поліпшення умов праці і побуту тваринників. Поза увагою не повинна лишатися жодна людина, праця кожного має бути на виду. Успіх дальшого розвитку громадського тваринництва вирішуватиметься на фермах, полях і луках. Запасти вдосталь кормів – значить закласти міцну основу піднесення цієї важливої галузі – таким був загальний лозунг по всій республіці.

Віддалені села і хутори. В області їх нараховувалося понад 240. Віддалені села – це в 20-30-х рр. окремі невеликі колгоспи, а хутір-

ська система – це ще наслідок столипінської реформи. Із 900 шкіл, третина була середніх, у віддалених селах далеко не всюди були восьмирічки, а всюди були, як правило, початкові школи. Значна частина з них – це земські школи, розраховані на дві класні кімнати. У таких школах були так звані комбіновані учнівські класи – перший клас в одній кімнаті з третім, а другий – з четвертим. Учителю у такій кімнаті половину уроку проводив з одними учнями, а другу половину – з іншим класом, хоча урок продовжувався 45 хвилин. Якщо в одному з класів була арифметика, то в іншому – письмова, і навпаки. Майстерність учителя полягала в тому, щоб він передбачив такі завдання, які б учні виконували самостійно, поки вчитель працював з учнями іншого класу. У такому комбінованому класі, як я уже писав, розпочинав своє навчання і я в 1944 р., потім була Олександрівська семирічка з 1948 по 1951 рр. і, нарешті, Вороньківська середня школа з 1951 по 1954 рік.

Так ось, про віддалені села і хутори. У 70-х рр. ХХ ст. дійшла справа у нас і до віддалених сіл і хуторів. Почали звертати увагу на організацію роботи з людьми, які там проживали. Те, що усі вони були охоплені колгоспною системою, трудилися на полі і на фермах, усі добре знали, що діти їх охоплені шкільним навчанням – теж зрозуміло. А що після роботи? Хто і як працює з цим населенням? Ця проблема гостро постала перед нами і бюро обкому доручило мені вивчити її і внести пропозиції. Дійсно, Чернігівщина була однією з перших, якщо не першою в Україні, по кількості віддалених сіл і хуторів. А дороги до них?!

Велике село – це центр економічного й суспільного життя населення. Однак стрімкі зміни, що відбувалися в країні, висували нові проблеми і нові завдання. Розгорнулася боротьба за концентрацію й спеціалізацію виробництва. Передбачалося, що це призведе до якісних змін в соціальному розвитку села, в поліпшенні життя його трудівників. У великих селах були кращі школи, Будинки культури, магазини, підприємства побутового обслуговування.

І поряд з центральними садибами продовжувала існувати частина населених пунктів, де проживала значна кількість сільського населення, яке працювало в колгоспі так, як і населення в центральних садибах, а користування благами цивілізації тут було значно гірше.

В області понад 200 населених пунктів не мали закладів культури, 147 – стаціонарних магазинів, не кажучи вже про заклади побутового обслуговування, про дорогу до колгоспної контори. У віддалених селах і хуторах одиниці місцевої інтелігенції, сюди рідко приїжджали кваліфіковані лектори, привозили новий кінофільм, тим більше виступали артисти театрів чи кіно.

Для вивчення дорученого мені питання я створив 6 бригад, кожна на чолі з працівником обкому. До них у кожную групу були залучені по одному працівнику обласних організацій – охорони здоров'я, освіти, культури, торгівлі й побутового обслуговування. Окремим питанням стояло – дороги до центральної садиби. Вивчивши географію районів з віддаленими селами й хуторами, визначили на півночі області – Новгород-Сіверський, Семенівський і Корюківський райони. На півдні – Бобровицький, Борзнянський і Бахмацький. У кожен з цих районів виїхала бригада з 6 чоловік, забезпечених транспортом. Працювали вони там тиждень і повернулися з підготовленими довідками. Цілий тиждень ще ми з ними працювали в обкомі над спільною довідкою і пропозиціями на бюро обкому.

Пропозиції на бюро обкому.

1. Формувати у трудівників віддалених сіл і хуторів почуття причетності до суспільної справи, до того, що робиться в господарстві – одна з головних рис морального виховання.

2. Звернути увагу на невідповідність між матеріальними і моральними запитами жителів центральних і віддалених сіл, і хуторів та можливостями їх задоволення.

3. Перетворити там тваринницькі й бригадні кімнати та початкові школи в центри духовного життя. Зосередити у них інформаційно-довідкову службу.

4. Поновити таку форму роботи, як «десятихатки», особливо в літній період, популярну серед людей поважного віку.

5. Використати в роботі з людьми цієї категорії їх потяг до лекцій з міжнародного і внутрішнього становища країни.

6. Активно залучити до роботи у віддалених селах і хуторах керівників усіх рівнів: обласного, районного, голів колгоспів і директорів радгоспів. У кожному райкомі партії скласти графіки такого відвідування.

7. Широко запроваджувати таку форму масово-політичної роботи у віддалених селах, як пересувні суспільно-політичні клуби.

8. З метою ефективного використання працівників установ культури запровадити контроль і централізацію управління, з таким розрахунком, щоб вони рівномірно були зацікавлені в обслуговуванні малих і великих сіл.

9. Окрему увагу звернути керівництву театру, філармонії і кінофікації на їх місце у цій справі.

10. Запросити до участі в роботі серед населення малих сіл і віддалених хуторів обласні організації Спілки письменників і Спілки художників.

11. Відділам обкому партії внести пропозиції в бюро обкому по будівництву доріг між малими селами й хуторами і центральними садибами (за рахунок колгоспів – приклад Менського району, де побудовані дороги до всіх віддалених сіл; Бобровицького району, с.Олександрівка, колгосп Карла Маркса та ін.).

Ці пропозиції були розглянуті й затверджені на бюро обкому. На жаль, пленум обкому на цю тему, на якому я наполягав, так і не вдалося провести, але на кожному засіданні бюро обкому я нагадував керівникам про дороги з віддаленими селами і хуторами.

Всесоюзні науково-практичні конференції. Мій щоденник за 1979 р. розпочинається з науково-практичних конференцій. Їх започаткував Євген Тяжельников після приходу з посади першого секретаря ЦК ВЛКСМ на посаду зав. відділом пропаганди ЦК КПРС. Як колишній секретар обкому і ректор Челябінського педінституту, він надавав їм особливого значення. Тому в 1977 р. (у перший рік на посаді зав. відділом) він провів таку конференцію в Москві на тему: «**Про комплексний підхід в ідеологій роботі**». Термін «комплексний підхід» з'явився раніше в ЗМІ, але той, хто його запропонував і що це значило, розуміли по-різному. Тому вся тематика конференції була складена так, щоб після конференції усім стало зрозуміло. Це значило: уміле поєднання організаторської, господарської і виховної роботи. Тепер, після конференції, ним стали активно користуватися й партійні функціонери.

Через два роки, в 1979 р., в Баку була проведена всесоюзна науково-практична конференція на тему: «Формування активної житте-

вої позиції: досвід, актуальні проблеми морального виховання». На конференцію запрошувалися секретарі обкомів партії країни, місцеві секретарі райкомів і вчені, причетні до цієї тематики. Тривала конференція, як правило, три дні – пленарне і секційні заняття, а в цілому (з приїздом і від'їздом) – тиждень. Розповідь про цю конференцію більше, вона мені сподобалася своєю організованістю і змістовністю. А можливо й тому, що в Баку я був уперше і мене вразила чистота й порядок у місті.

Учасники конференції з вдячністю сприйняли пропозицію господарів провести екскурсію по місту напередодні заняття. Під час екскурсії ми дізналися про історію міста та його роль в об'єднанні азербайджанців в одну-єдину країну. Взагалі, Баку – це найбільший промисловий, економічний і науковий центр Північного Кавказу, а також найбільший порт на Каспійському морі і найбільше місто взагалі на Кавказі. Площа міста становить 2140 км². Населення – понад 2.236 тис. чол. Відомості про Баку з'явилися в ранньому середньовіччі. Перша письмова згадка в VI ст. У багатьох історичних джерелах місто згадувалося завдяки нафті. Баку був одним з торгових центрів регіону, сюди приїздили слов'янські, хазарські, китайські, сирійські, вірменські та іранські купці.

З другої половини IX ст. Баку потрапив під володіння Ширваншахів і став одним з основних міст Ширвану. У 1191 р. ширваншах Ахтисан переніс столицю держави з Шемахи в Баку, а в XII ст. місто було оточене кріпосною стіною і ровом. XIII ст. – це був відомий усім нам період нашестя монголів. Місто занепало. У наступному столітті економічне життя погравало. Розпочалися торгові зв'язки з російськими князівствами, Іраном і Середньою Азією. З 1806 р. Баку – під владою Російської імперії. За радянських часів Баку стало столицею Азербайджанської РСР. У роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Баку був основним стратегічним центром забезпечення паливом військової авіації і бронетехніки. У післявоєнні роки Баку – значний нафтоносний регіон СРСР. Архітектура. Старе місто, Велика вежа, Палац Ширваншахів, Янар Даг (природний вічний вогонь). Дівоча вежа – давня кріпосна споруда Старого міста. Приморський фасад Баку. Фортеця XII ст., кам'яна 30-метрова стіна. Музей.

Переписав так, як записано у моєму щоденнику.

Тепер щодо самої конференції. Розпочалася вона 25.04.1979 р. в залі засідань ЦК Азербайджану. Відкрив конференцію вступним словом Є. Тяжелников – зав. відділом пропаганди ЦК КПРС і надав слово **Г. Алієву** – першому секретареві ЦК партії Азербайджану. Тема доповіді: «**Формування активної життєвої позиції: досвід й актуальні проблеми морального виховання**». Після привітання учасників конференції і вдячності ЦК за те, що обрали Азербайджан для вивчення цієї проблеми. У квітні 1980 р., сказав він, республіка буде відзначати своє 60-річчя. До цієї дати спрямований ріст економічного потенціалу і розвиток наукових доробок, які здійснюють переворот в гігантському прискоренні суспільного прогресу. Нашим досягненням став розвиток суспільної моралі, підкреслив він. Важлива роль приділяється вихованню почуття особистості, співпричетності до сучасного. Боротьба з пережитками. Єдність теорії й практики. Зловживання службовим становищем, сімейщина, кумівство, земляцтво – приховане проявлення аморальності. Світ користолюбства веде до байдужості, яку називають душевною підлістю. Боротьба з байдужістю – боротьба за сучасну людину. Боротьба з антиподами.

Досвід правового виховання.

Досягнення в промисловості. Азербайджан дає 20 % загальносоюзної нафти. Праця нафтовиків моря. Вона більша, ніж героїзм.

Моральне виховання в колгоспах і радгоспах. Піднімаємо авторитет суспільної праці.

Охорона здоров'я. Здирництво й боротьба з ним. Бездушність.

Побутове обслуговування. Мають місце черствість і грубість.

Роль сім'ї у формуванні особистості. Дбати про сферу особистого життя людей. Виховання за місцем проживання.

Молодь взагалі. Її активна життєва позиція, особливо студентська і учнівська молодь.

Короткі висновки.

На пленарному засіданні з доповідями також виступили:

1. В. Макеев – другий секретар Московського міськкому КПРС. «Ідейність – основа життєвої позиції особистості».

2. А. Кузьмін – секретар ЦК компартії Білорусії. «Про систему морального виховання трудящих».

3. Ю. Барабаш – перший заступник міністра культури СРСР. «Роль літератури і мистецтва у формуванні світогляду особи, її моральних переконань та духовної культури».

4. Г. Марчук – віце-президент АН СРСР. «Наука і формування активної життєвої позиції».

5. Р. Косолапов – головний редактор ж. «Комуніст». «Шляхи підвищення ефективності засобів інформації і пропаганди у формуванні активної життєвої позиції».

6. Д. Галкін – директор Магнітогорського металургійного комбінату. «Моральні аспекти господарської діяльності».

Після пленарних занять розпочалася робота секцій.

Я приймав участь у роботі II секції «Теоретичні, психологічні й педагогічні аспекти морального виховання трудящих». Секцію вів Яновський Р. – зам. зав. відділом науки й навчальних закладів ЦК КПРС.

Виступили:

1. Г. Квасов – консультант відділу науки і навчальних закладів ЦК КПРС. «Про інституційні основи морального виховання».

2. О. Уледов – зав. кафедри АСН, д.ф.н., професор. «Особливості процесу морального виховання».

3. О. Вишняков – гол. редактор ж. «Политическое самообразование». «Моральний потенціал виховання трудящих».

4. В. Яшин – зав. відділом Ульяновського обкому КПРС. «Роль партійного прикладу в моральному виховання».

5. М. Степанюк – зав. відділом Брестського обкому компартії Білорусії. «Моральне виховання на прикладі героїзму народу у Другій світовій війні».

6. В. Зенін – секретар Новоросійського обкому КПРС. «Роль бойових, трудових і революційних традицій в системі морального виховання».

7. Л. Архангельський – зав. сектором етики Інституту філософії АН СРСР, д.ф.н., професор. «Роль комплексних наукових досліджень в системі морального виховання».

8. А. Бадальов – декан психологічного факультету МДУ, академік АПН СРСР. «Психолого-педагогічні аспекти теорії і практики морального виховання».

9. В. Половець – секретар Чернігівського обкому компартії України «Моральні проблеми життя віддалених сіл».

10. В. Шердаков – ст. науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР, д.ф.н., професор. «Соціально-психологічні фактори морального виховання»..

11. В. Шеляг – віце-президент філософського товариства СРСР, д.ф.н., професор. «Діалектика взаємозв'язку ідейно-політичних і моральних рис особистості».

12. В. Фанаджан – віце-президент АН Вірменської РСР. «Моральна відповідальність вченого».

13. Л. Рувинський – зав. відділом лабораторії морального виховання МДУ, д.п.н, професор. «Педагогічні основи самовиховання».

14. І. Кічанова – викладач АСН, д.ф.н., професор. «Моральні конфлікти і виховання діяльності трудових колективів».

15. Л. Дубова – лектор Краснодарського крайкому партії. «Дані до соціально-моральної характеристики особистості».

16. А. Байрамов – викладач Азербайджанського університету, д.ф.н., професор. «Самооцінка, самокритика й моральне виховання особи».

17. І. Балтагулов – секретар Алма-Атинського обкому партії. «Роль світогляду в формуванні особистості».

18. М. Кіуру – секретар Карельського обкому партії. «Виховання політичної свідомості як основа формування всебічно розвинутої особи».

19. К. Джумаєв-секретар Горно-Бадахшанського обкому Таджикистану. «Роль політичного навчання у моральному вихованні».

20. В. Сергеєнков – другий секретар Саранського міськкому КПРС. «Участь в управлінні – формування активної життєвої позиції особистості».

21. Б. Антошин – секретар Іркутського обкому КПРС. «Деякі моральні аспекти охорони природи».

22. Я. Пористис – професор Латвійського університету, д.е.н. «Моральні проблеми використання особистого приватного господарства у сучасних умовах».

23. А. Даждаміров – зав. кафедри Бакинської ВПШ, д.ф. н., професор. «Моральний потенціал соціалістичного інтернаціоналізму».

24. А. Жиліна – старший науковий співробітник АСН. «Активна життєва позиція: соціологія проблеми».

Наступним був виступ Рудольфа Яновського, керівника секції, який дав оцінку усім, хто і як розкрив тему своєї доповіді й сказав, що цей опублікований матеріал допоможе кожному керівникові на місцях у практичній роботі.

Після секційних занять на четвертий день роботи семінару всі учасники конференції знову зібрались на пленарне засідання. На ньому виступили керівники усіх трьох секцій. З ґрунтовною доповіддю про наслідки роботи секцій й узагальненими підсумками діяльності конференції підвів своїм виступом Є. Тяжельников, сказавши, що така практика роботи з секретарями буде продовжена.

1981 року конференція була проведена у Тбілісі. Як і обіцяв Є. Тяжельников, закриваючи попередню науково-практичну конференцію в Баку, темою її була: «**Актуальні проблеми естетичного виховання трудящих**». Проводилася вона, як і всі попередні, з пленарним і секційними заняттями, з запрошенням усіх секретарів обкомів партії і вчених, причетних до цієї проблеми. На пленарному занятті виступав перший секретар ЦК компартії Грузії **Е. Шеварднадзе** і низка вчених як московських, так і з інших республік. Перед початком конференції відбулася екскурсія по місту та музеях. Значна частина секретарів, і я серед них, були в Тбілісі вперше і тому з великим задоволенням і вдячністю ознайомилися зі столицею Грузії.

Зі щоденника:

«Тбілісі – найбільше місто в республіці, розташоване на річці Мктварі. Уперше згадується в IV ст. Його пов'язують з наявністю в місті теплих сірчаних джерел. Населення 2750 тис. До 1936 р. – Тіфліс. Площа – 720 км². Старе місто, в ньому за останні 200 р. нічого не змінилося. У центрі церква Масхеті, пам'ятник царю Горчесалі, засновнику Тбілісі (тепле місто). Фортеця Нарікала, рік її заснування невідомий. У IV ст. вже згадується. З її веж відкривається прекрасний вид на місто. Добратися до неї — тільки по канатній дорозі. Від фортеці до пам'ятника Матері Грузії 10 хв. ходу. У правій руці Мати дер-

жить меч, у лівій – чашу з вином. Меч – тому, хто прийшов з війною, вино – для гостей. Серед вартих уваги – Ботанічний сад, Сірні бані, Сухий міст, гора Мтацмінда.

Грузинська кухня – шаурма, чебуреки, фоламія (пюре шариками), кахетинський шашлик, кубдарі (пиріг з м'ясом), хумус (пюре з гороху), сациві (соус до м'яса), чкмерулі (курка з грузинським соусом).

Наш екскурсовод виявився великим цінителем грузинської кухні, тому ми все це записували з перекладом на російську мову. Цього разу на секційному занятті темою мого виступу була: «Формування естетичної культури особистості».

Грузини відзначилися своєю гостинністю й сувенірними подарунками – чача (грузинська горілка); солодощі – хурма, пастила, чурчеха (на основі горіхів – фундук і грецький горіх); сир сулугуні; хмелі-сунелі (приправа по-грузинськи); хачапурі (корж з сиром); ріг для вина (різного розміру); магнітики, брелоки, листівки, декоративні тарілки, чашки тощо.

Усе це після конференції було виставлено в окремому місці (залі), де кожен учасник міг собі придбати сувенір на свій смак. Я вибрав чачу, окремі солодощі і декілька рогів для вина. За час перебування в Грузії нам дали можливість ознайомитися з грузинськими винами. Господарі стверджували, що вино зародилося саме в Грузії біля 8000 р. назад. У Грузії культивується до 500 видів винограду. Грузини – великі цінителі вина, хранителі традицій, застілля з тостами, легендами й ритуалами.

У Грузії виготовляють біле й червоне вино.

I. Біле – ркацителі, мцвані, кісі, хіхві, кахетинське зелене, чінурі, полікаурі, цицка, карахуна, цинандалі, рачинська тетра, сакміна, авасірхва (види винограду).

II. Червоне – сапераві, тавквері, оцханурі сапере, шавкапіто, александрулі, муджеретцлі, дзвелтаві, усахелоурі, оджалеші, чкавері (види винограду).

Я привіз в Чернігів: біле – ркацителі й цинандалі, червоне – сапераві і чкавері.

Грузини наголошували, що улюбленим вином Сталіна було цинандалі.

Московські джерела повідомляли, що ідея Є. Тяжельникова – проводити науково-практичні конференції на базі союзних республік по певній тематиці не сподобалася М.А. Суслову (1902–1982) – секретарю ЦК, який мав великий вплив, як я уже писав, на Л.І. Брежнєва. Чому вплив? Справа в тому, що Суслов М.А. був ще при Сталіну першим секретарем Ставропольського крайкому, а потім секретарем ЦК КПРС. В епоху правління Л. Брежнєва М. Суслов залишався другою людиною в державно-партійній ієрархії СРСР. Як політик, він дотримувався вкрай консервативних та сталінських позицій. Завдяки йому в країні розквітала політична цензура, тиск КДБ на творчу інтелігенцію та переслідування дисидентів (інакодумців).

І тим не менш, авторитет і популярність Є. Тяжельникова, як сучасного керівника, не могла не турбувати М. Суслова, як похилу на той час людину і як «сірого кардинала» КПРС. У 1982 р. Є. Тяжельников був відправлений послом в Румунію, а після нього проведення науково-практичних конференцій припинилося

Всесоюзна нарада. Слідом за цим у жовтні 1982 року в Москві була проведена всесоюзна нарада ідеологічних працівників. Наряду відкрив секретар ЦК КПРС М.В. Зимянін, колишній редактор газети «Правда».

З доповіддю виступив **М.А. Сулов.**

«Про ідеологічну роботу партійних комітетів»

Короткий зміст зі щоденника:

«І. Наше завдання не тільки роз'яснювати події в світі, але й змінювати їх, сказав він. Особливу увагу потрібно звернути на вплив ідеологічних факторів на суспільно-політичне і економічне життя країни. У нашому житті важливу роль відіграють зовнішньополітичні відносини. Окремі країни, завдяки нам, стають на шлях соціалістичної орієнтації. Не можна не враховувати і політику країн, які не приєднуються.

Далі доповідач зупинився на своїй улюбленій темі – ідеологічне протистояння двох світових систем. Як у таких умовах виховувати нову людину суспільства. Роль матеріального становища в цьому процесі. Значна роль науки, особливо в патріотичному й інтернаціональному вихованні. Необхідність глибокого знання Конституції. Добиватися того, щоб знання перетворювалися в переконання.

II. Доповідач зупинився на ролі теорії і практики в політичній освіті партії. Розглянувши усе позитивне й негативне, говорив про особливу роль наукового атеїзму. Церковний екстремізм. Мусульманство. Його боротьба з християнством.

III. Масово-політична робота партії. Її форми і зміст. Виховання активності мас. Слово і діло. Ефективність виховної роботи. На всіх ділянках партія мусить очолювати цю роботу. Усе зазначене позначається на результатах господарської діяльності. Великі втрати від недоліків у виховній роботі.

IV. Господарська діяльність. Особливості року. Сувора зима. Самовіддана праця радянських людей. Преса і радіо, TV. Журналістам активно втручатися в життя. Багато недоліків. Знати проблеми. Поверхове висвітлення їх не вирішує проблеми. Повертатися до надрукованого. Якщо не сповіщається про прийняті заходи – це людей розхолоджує.

V. Художня творчість. Кіно, література, мистецтво. Активна життєва позиція – це єдиний критерій їх достоїнства. Проглядається тенденція дрібнотем'я, дивовижна небезсторонність до фігур авангардистів. Важливо віддавати собі звіт, до чого це призведе. Звернути увагу, як дивляться на це ідеологічні комісії при партійних комітетах, їх робота взагалі.

VI. Навчальні заклади, наука. Роль російської мови й літератури. Виховання не тільки в часи виховання, а й на лекціях, семінарах, уроках. Кожна лекція чи урок з будь-якого предмету має носити патріотичний та інтернаціональний характер. Робота з викладачами вузів та вчителями шкіл. Система конкурсу та підбору кадрів, їх грамотність, особливо в вузах; вихованість, компетентність. Тільки тоді і студенти будуть грамотні й компетентні. Про якість викладацької роботи свідчать студенти – учасники олімпіад, конкурсів та міжнародних конференцій. Це ж стосується і вчителів.

Висновки. Ми велика держава. Нам є чим пишатися. У нас героїчне минуле і наше завдання, щоб таке героїчне було і в майбутньому, а це залежить тільки від нас. У протистоянні двох систем – перемога має бути за нами. Для цього є усі підстави. Наша доблесна армія, наша промисловість, сільське господарство і висока культура. З та-

ким натхненням і оптимізмом працює наше політбюро ЦК, на чолі з Л.І. Брежнєвим, наш уряд і Верховна Рада».

Далі головуєчий секретар ЦК Зимянін оголосив перерву і порядок роботи після доповіді.

Після оголошеної на 20 хвилин перерви розпочалося обговорення доповіді М. А. Сулова.

Першим, як завжди, слово надалося В. Макеєву – другому секретарю Московського міськкому партії. Він розповів про те, як вони борються за місто зразкового порядку й культури.

Другим виступав О. Капто – секретар ЦК компартії України. Він зупинився на формах ефективності виховної роботи в трудових колективах.

У виступі В. Афанас'єва – головного редактора газети «Правда» мова йшла про поліпшення роботи засобів масової інформації.

В. Захаров – секретар Ленінградського обкому партії розповів про роботу ради економічного й соціального розвитку при обкомі КПРС та залучення до неї вчених міста.

Секретар ЦК компартії Білорусії А. Кузьмін у своєму виступі зосередився на системі підготовки кадрів.

А. Єпішев – начальник головного політичного управління радянської армії і військово-морського флоту привернув увагу присутніх на ролі в житті молодого людини виховної роботи в армії.

В. Конотоп – перший секретар Московського обкому партії. Вирішують питання про перетворення Підмосков'я в область високо розвинутого сільськогосподарського виробництва.

В. Федосєєв – академік АН СРСР. Працює відділ академії над розробкою нових теоретичних проблем суспільного життя.

В. Імашев – секретар ЦК компартії Казахстану. Про підготовку до святкування 25-річчя освоєння цілинних земель.

А. Салімов – секретар ЦК компартії Узбекистану. Зупинився на ролі і значенні вивчення російської мови для населення республіки.

О. Булгаков – голова Держпрофосвіти. Підготовка робітничої зміни у навчальних закладах. Органічне поєднання навчального і виховного процесу. Підготовка майстрів виробничого навчання і вчителів.

П. Демічев – міністр культури СРСР. Всесоюзна проблема – будівництво клубів і бібліотек. Масовий відпочинок трудящих. Туризм. Підготовка кадрів культури.

Ф. Єрмаш – голова Держкіно СРСР. Створювати кіно, яке б відповідало духовним запитам народу. Висока вимогливість аматорів до своєї творчості.

М. Щолоков – міністр внутрішніх справ СРСР. Про високу державну і суспільну дисципліну, активне подолання пережитків минулого. Правопорядок і законність. Висока культура людських взаємовідносин.

Після чергової перерви виступали: К. Лавров – народний артист СРСР, С. Лосев – генеральний директор ТАРС; Л. Шепетів – секретар ЦК Литви; Б. Стукалін – голова Держкомвидаву СРСР; К. Багіров – секретар ЦК компартії Азербайджану; М. Малаєв – секретар ЦК компартії Туркменістану; В. Толкунов – голова агентства «Новости» (АПН) та ін.

Підсумки наради підвів М. Зимянін, секретар ЦК КПРС. Він сказав, що записалися на виступи 51 учасник наради, виступило 31. Поступають пропозиції припинити виступи. Є думка підтримати і тексти виступів додати до стенограми наради. Поступила також пропозиція – видати всю нараду окремою книгою. В цілому, зазначив він, нарада пройшла активно, змістовно і принципово. Обговорено всі проблемні питання ідейно-виховної роботи. Виступи озброїли нас новими знаннями. Усі учасники наради готові під керівництвом ЦК партії зміцнювати позиції миру в усьому світі. Це перший крок у вирішенні складної проблеми по вихованню народних мас в плані дружби народів, інтернаціональному і патріотичному вихованні.

Наступним кроком має бути велика робота на місцях. У кожній республіці, обкомі, райкомі повинні пройти відповідні наради чи конференції, на яких будуть обговорені питання ідейно-виховної роботи з населенням. Крім того, мають бути поставлені конкретні завдання, пов'язані з вимогами ЦК КПРС по здійсненню комплексного підходу у виховній роботі з населенням нашої країни.

Цією нарадою було покінчено з науково-практичними конференціями, запропонованими Є. Тяжельниковим. Так, на думку моїх колег,

М.А. Суслов розправлявся зі своїми претендентами на його посаду. З того часу, за пропозицією М.А. Сулова, розпочалося місячне навчання (курси) секретарів обкомів через кожні три-чотири роки. Що собою представляли ці курси? Розповім про курси, які відбулися у 1983 р.(16 лютого – 16 березня місяців). Ці курси вже проводилися в новому приміщенні Академії суспільних наук на Воробйових горах в Москві. У цю пору вже й академія була не такою, в яку поступав я, на Садово-Кудринській вулиці. Тепер тут об'єднали вищу партійну школу, в якій готували партійні кадри для практичної роботи і аспірантуру, де готували теоретичні кадри (з захистом кандидатських і докторських дисертацій). Тепер в академію направляли працівників партійних комітетів (крайкомів і обкомів партії), які не мали партійної освіти (як правило, це були спеціалісти сільського господарства: агрономи, інженери-механіки, ветеринари й зоотехніки). Якщо в аспірантурі навчалися три роки, то в академії такі працівники – два. За час моєї роботи в обкомі нову академію закінчили Желіба В. – секретар обкому та Близнюк А. – зав. відділом обкому.

Курси. Та повернемося до курсів. 16 лютого 1983 р. курси секретарів обкомів партії, як я зазначав, відкрив зав. відділом ЦК КПРС Б. Стукалін. Він коротко наголосив на меті проведення таких курсів та їх ролі в практично-політичній роботі партії. Першу доповідь зробив ректор Академії суспільних наук **В. Медведєв**, тема: **«Удосконалення соціально-економічного і культурного розвитку держави – головний зміст діяльності партії й народу на сучасному етапі»**. Вадима Андрійовича Медведєва я добре знав ще по навчанню в Академії суспільних наук. Він, як заступник завідуючого відділом ЦК КПРС, часто виступав у нас перед аспірантами. Так сталося, що після ректорства він працював зав. відділом науки ЦК КПРС, а з 1986 р. – секретар ЦК КПРС. Я читав його книги «Закон вартості», «У команді Горбачова: погляд зсередини», «Розпад. Як він назрівав», «Прозріння: міф чи зрада». Та це вже було після, частину з цих книг – ще в Афганістані (куди привозили москвичі), а решту – вже значно пізніше, на викладацькій роботі.

Доповідь В. Медведєва – ректора АСН для нас, секретарів обкомів, на той час прозвучала по-новому. Він зупинився на визначен-

ні соціалізму як суспільної організації життя людей. Дав характеристику визначення соціалізму югославськими, китайськими, італійськими і польськими теоретиками. Показав різницю розумінням соціалістичного розвитку суспільства між Ленінінм, Плехановим і Троцьким. Наші теоретики, сказав він, б'ються над концепцією «розвинутого соціалізму». Тут теж багато проблем. Неможна забігати вперед. Треба уважно все проаналізувати. Взяти все, що не викликає сумніву. Ю. Андропов пропонує зосередитись на вирішенні практичної сторони питання. Серед теоретиків багато розмов про соціалізм як окрему суспільну формацію. Частина теоретиків наполягає на тому, що потрібно будувати розвинуте соціалістичне суспільство, після якого вести мову про комуністичне, що розвинутий соціалізм – це необхідний закономірний і історичний процес в будівництві нового суспільства. Це фаза в розвинутому суспільстві в рамках певної суспільно-економічної формації. Яка тривалість цього періоду, ніхто не знає. Належить вирішити гігантські проблеми – якість продукції, ручна праця, темпи росту соціально-економічного розвитку і т.д.

Виникає ряд методологічних проблем. «Система в ході історичного розвитку перетворюється в цілість» (Маркс). Цілість становлення соціалізму – високий ступінь його розвитку. Ступінь його розвитку носить діалектичний характер. Системний досвід вимагає розглядати організацію суспільства як єдність економічної, соціальної і духовної сфери. Їх тісна єдність – це єдність базису і надбудови. Соціальна система розвинутого суспільства – це єдність класів, націй, етнічних груп і окремих етносів, рівність і нерівність між фізичною і розумовою працею, ліквідація наслідків гендерної нерівності, стереотипи, які склалися у зв'язку з фізіологічними сімейними й іншими особливостями. Багато розмов ведеться про злиття націй. Усі розуміють його в етнічному плані. А розглядати його потрібно в політичному аспекті, як об'єднання трудящих проти їх непомірної праці, що має віддалену перспективу. Суспільство, з його системами й підсистемами – це певний організм, що постійно розвивається, причому одна підсистема швидко розвивається, інша відмирає – в цьому суть його розвитку, суть протиріч. Протиріччя поділяються на декілька груп:

- протиріччя процесу розвитку суспільства,
- протиріччя, усядковані з минулого,
- протиріччя, пов'язані з конкретними недоліками суб'єктивної діяльності.

Далі доповідач зупинився на характеристиці кожної групи протиріч окремо. Завершуючи, В. Медведєв наголосив на важливості цілісності суспільства взагалі. Потрібно пам'ятати про роль приватного господарства, яке дає понад 30 % сільськогосподарської продукції. Цілісність розвитку суспільства посилюється взаємодією і взаємовпливом різних його сторін. Актуальність комплексного підходу в сучасному управлінні суспільством. Переваги адміністративних методів завжди приведуть до адміністрування.

Після такої доповіді секретарям обкому прийшлося задуматися над змістом теми своїх рефератів. Зазначу, що умовою курсів була підготовка кожним слухачем заздалегідь обраної теми реферату, який залишався у відділі ЦК для аналізу і пропозицій. Тематика курсів, в залежності від слухачів, заздалегідь затверджувалася секретаріатом ЦК. До визначення тематики залучалися провідні вчені, керівники кафедр МДУ та АСН. Передбачався також обмін досвідом роботи на семінарах, що відбувалися після лекцій. Тематика як лекцій, так і семінарів супроводжувалася відповідними джерелами та літературою. Ось така форма навчання керівних кадрів була запропонована після науково-практичних конференцій.

З того часу Академія суспільних наук втратила свій статус як навчально-науковий заклад, який мав аспірантуру і докторантуру по підготовці наукових, підкреслюю, тільки наукових кадрів, де передбачалася протягом трьох років обов'язкова підготовка дисертації, і в першу чергу кандидатської. Хоча кожна кафедра академії приймала на розгляд і захист докторські дисертації, а це значило, що науковий потенціал (кількість докторів наук – членів кафедри) розглядався Вищою атестаційною комісією як цілком компетентним для цього. Пам'ятаю як одного разу зустрів у читальному залі академії керівника лекторської групи ЦК компартії України Вілена Микитовича Мазура і дізнався, що він привіз на розгляд кафедри політичної економії свою докторську дисертацію.

Про стиль роботи. Кожного разу після приїзду з Москви мене запрошував перший секретар і уважно вислуховував, про що мова йшла на курсах, семінарах чи науково-практичних конференціях. Ця практика склалася з перших днів моєї роботи на посаді. Він завжди детально розпитував, хто виступав, які нові форми роботи з'явилися в інших регіонах, що і як ми будемо робити для поліпшення ефективності і стилю роботи. Знаючи його причетність до удосконалення стилю, я на всіх нарадах в обкомі ретельно записував усе, що стосувалося стилю і його вдосконалення. Одного разу перед обговоренням плану чергової наради, я сказав, що у моєму щоденнику записані усі плани наших нарад чи то з апаратом обкому, чи з секретарями райкомів і міськкомів, і кожного разу вони починалися з удосконалення стилю роботи.

– Ти свій щоденник сховай і нікому більше не показуй, – сказав Микола Васильович.

На його зауваження ніколи ніхто не ображався. Незважаючи на те, що він був усього на дванадцять років старший за мене, але я відносився до нього як до батька. Він особисто також багато зробив доброго у моєму житті. Усе почалося з того, як я повернувся після академії з Москви. Дізнавшись, що я захистив кандидатську дисертацію, він сказав, що віднині у мене буде хороша перспектива. І ще він розповів, що після закінчення навчання в Одеському сільськогосподарському інституті в 1950 р. мріяв поступити в аспірантуру, але усіх агрономів готували на посади голів колгоспів. Він був направлений в Чернівецьку область, де працював головою колгоспу (двох колгоспів). Потім був головою районної ради депутатів трудящих – п'ять років і три роки – зав. сільськогосподарським відділом Чернівецького обкому партії. Пропрацювавши деякий час в апараті ЦК компартії України, він сім років працював секретарем Житомирського обкому партії. Після Житомира, М.В. Уманець два роки був заступником міністра сільського господарства республіки, а у квітні 1970 р. був обраний першим секретарем Чернігівського обкому партії.

З перших днів обрання Микола Васильович, на відміну від М.М. Борисенка, почав їздити у міському транспорті, ходити пішки по Чернігову, вніс зміни в розклад відвідувачів і взагалі намагався

вести себе так, щоб про нього швидше заговорило населення як про керівника нового типу. Звичайно, це не подобалося М.М. Борисенку, якому про це доносили чернігівські прихильники колишнього першого секретаря, тим більше, що він тепер був секретарем ЦК компартії України, який відав сільськогосподарською галуззю республіки. Та М.В. Уманець не звертав на це уваги. При цьому зазначає, що поведінка його попередника відрізнялася суттєво. Той був таким регіональним «князьком, який знав собі ціну».

Хоча М.М. Борисенко теж пройшов велику школу кар'єрного росту. Він був на сім років старший за М.В. Уманця. До Другої світової війни закінчив Харківський зоотехнічний інститут, був учасником війни з 1941 по 1945. Закінчив шестимісячні курси Томського артилерійського училища, які не давали офіцерського звання, чому у Вікіпедії про нього проти рядка «військове звання» стоїть знак запитання. Я так думаю, що він був десь на рівні сержанта, який після навчання командував артилерійською батареєю. Таких випадків було багато і я про них немало читав. В іншому разі він мав би звання не менше полковника, це військове звання першого секретаря обкому, якщо він колись мав початкове звання – лейтенант. Військкомати за цим стежили уважно. Так, я з молодшого лейтенанта доріс до підполковника на посаді секретаря обкому.

Швидко розвивалася кар'єра Миколи Михайловича після війни. Вона розпочалася зі старшого зоотехніка, а потім директора радгоспу, керуючого трестом, голови виконкому районної ради депутатів трудящих, начальника обласного управління сільського господарства, голови Чернігівської обласної ради депутатів трудящих, а з січня 1963 р. – першого секретаря Чернігівського обласного комітету компартії України. На цій посаді Микола Михайлович пропрацював до квітня 1970 року, а потім був обраний секретарем ЦК компартії України.

Коли в 1966 р. постало питання про кандидатуру на першого секретаря Чернігівського райкому партії, М.М. Борисенко запропонував Л. І.Палажченка. На той час Леонід Іванович Палажченко пропрацював шість років першим секретарем обкому комсомолу, мав відповідну освіту, був енергійним, веселим, дотепним, що подобалося М.М. Борисенку. Леонід Іванович активно взявся

за роботу і, за підтримки першого секретаря обкому справи пішли вгору. Правда, не всі голови колгоспів стали прихильниками першого секретаря. Були й такі, які й себе мріяли бачити на цій посаді, але всі знали, хто стоїть за Л.І. Палажченком. Йшов час. Настало 29 квітня 1970 р. і на обласній конференції М.В. Уманець був обраний першим секретарем обкому партії, а М.М. Борисенко тоді був уже секретарем ЦК компартії України.

На той час Л.І. Палажченко вже чотири роки був першим секретарем Чернігівського райкому партії. Це був найбільший район в області по території та й по економічному внеску. З часом М.В. Уманець дізнався, що всі обласні проблеми ставали відомі М.М. Борисенку, а від нього й В. В.Щербицькому. М.В. Уманець вважав, що ця інформація поступає від Л.І. Палажченка. Думаю, що не тільки від нього, але відносини між першими секретарями стали суцільно офіційними. М.В. Уманець старався. Було поставлено завдання зробити Чернігівщину областю високої культури землеробства. Цю ідею підтримав сільськогосподарський відділ ЦК КПРС і конкретно заступник завідуючого відділом Ю.І. Коваленко. На вирішення цього завдання були залучені всі сили апаратів обкому і облвиконкому, але ця ідея зустріла байдуже відношення у першу чергу самого М.М. Борисенка.

Тим більше, що він добре знав стан культури землеробства, ґрунти і можливості Чернігівщини, далекі від високої культури. Коли ж за підсумками п'ятирічки на секретаріаті ЦК партії мова зайшла про представлення до звання Героя Соціалістичної Праці одного з перших секретарів райкому партії, Микола Михайлович зробив усе, щоб ця нагорода була виділена на Чернігівщину, знаючи, що там вона дістанеться саме Леоніду Палажченку, бо показники виконання п'ятирічки в цьому районі були найкращі. Так за високе виконання плану Л.І. Палажченко став Героєм Соціалістичної Праці. Звичайно, ця нагорода окрилила першого секретаря райкому і він став мріяти про подальшу партійну кар'єру. На той час він уже був кандидатом економічних наук. І хоча у цьому відношенні було немало розмов, Л.І. Палажченко не звертав на них уваги.

У плані роботи секретаріату ЦК партії (1978) стояло питання про стан ідейно-виховної роботи в Чернігівській обласній партійній орга-

нізації. Запросили разом з першим секретарем і мене. Готуючись до секретаріату (а це всі секретарі ЦК і завідуючі профільними відділами) я використав матеріали, які ми отримали на початку року, провівши широкі соціологічні дослідження на тему: «Робота партійних і громадських організацій за місцем проживання». Це дослідження дало нам чітку картину структури населення, в тому числі працюючих і непрацюючих, ветеранів війни і праці, інвалідів, неповних сімей, дітей сиріт, підлітків, які стояли на обліку в міліції та інших.

Така форма звіту викликала зацікавленість у секретарів, а секретар ЦК О.С. Капто, після закінчення засідання, навіть сказав: – Ну, ти молодець! Хороший звіт. Задоволеним залишився й М.В. Уманець. Та не всі заслуховування проходили успішно і після кожного разу на апаратній нараді перший секретар робив аналіз нашої діяльності, гостро критикуючи секретарів і зав. відділами обкому партії. Доповідав він і про його звіти на політбюро і теж критикував апарат обкому за недоліки в роботі.

Педагогічний інститут. 1 квітня 1981 р. мені зателефонував проф. В.М. Костарчук і доповів, що з міністерства освіти прибула комісія з плановою перевіркою роботи педінституту. Очоловав комісію відповідальний працівник міністерства освіти В.І. Майборода і будуть вони працювати до 10 квітня. Було так прийнято – доповідати. Я поставив до відома першого секретаря і чекав закінчення роботи комісії, щоб за порадою М.В. Уманця взяти участь у підведенні підсумків, позаяк питанням перевірки було «Про стан підготовки учительських кадрів у Чернігівському педінституті». 10 квітня я брав участь в роботі вченої ради інституту і вислухав усі зауваження комісії. У виступі В.І. Майбороди зазначалося, що в цілому позитивно оцінена організація підготовки учительських кадрів, здійснено належне забезпечення навчального процесу науково-педагогічними кадрами та їх наукової діяльності, хороші зв'язки інституту зі школами. Але значне місце займали недоліки в роботі навчального закладу. Так, рівень методичної роботи не повною мірою відповідав сучасним вимогам, недостатньо використовувалися технічні засоби навчання, окремі лекційні курси на кафедрах історії СРСР, мови і літератури, математики та інших, вели асистенти, а в той же час доценти не завжди мали достатню

кількість лекційного навантаження. Кафедри суспільних дисциплін мало проводили спільних засідань з психолого-педагогічними, що не сприяло педагогізації викладання спеціальних дисциплін. Ряд викладачів кафедр керували педпрактикою студентів, хоча не працювали жодного дня в школі. Виявлена значна розбіжність між результатами контрольних робіт, запропонованих міністерством, і оцінками екзаменаційної сесії та інше.

Повернувшись з інституту, я доповів першому секретарю про перелік недоліків, визначених комісією міністерства, яка указала на основні напрямки поліпшення діяльності ректорату, факультетів і кафедр інституту. Тепер значні зусилля необхідно було докласти в посиленні навчально-методичного напрямку діяльності інституту. Перевірка показала, що не все гаразд було з якістю і дієвістю внутрішнього контролю. У кінці своєї доповіді я сказав:

– Перевірка як перевірка. Комісія працювала принципово й об'єктивно. Над недоліками потрібно працювати. Такою була і думка керівництва інституту. На цьому з проблемами педінституту було для нас вичерпано. Здавалося, ніщо не передвіщало несподіванок.

А.М.Діченко і В.І.Марфут. На одному з секретаріатів обкому партії М.В. Уманець розповів, що в області складаються ненормальні відносини між обласним управлінням МВС і обласним управлінням КДБ, а вірніше між їх керівниками. Справа йшла про Діченка Альберта Миколайовича – начальника КДБ України по Чернігівській області і Марфута Василя Івановича – начальника МВС України по Чернігівській області. Діченко з'явився в області в 1975 р. У 1978 р. він отримав звання генерала. Я пам'ятаю Альберта Миколайовича ще по міськкому партії. Одного разу секретар приймальні, зайшовши до кабінету, сказала:

– До Вас полковник Діченко А.М.

Це була наша перша зустріч. Взагалі, він завжди з повагою відносився до партійних працівників. У 1978 р. на посаду начальника обласного управління Міністерства внутрішніх справ України був затверджений полковник Марфут Василь Іванович. Не відомо, що вони не поділили, але співробітництво між цими силовими структурами не склалося. Діченко А.М. доповідав обкому і КДБ України на Марфу-

та В.І., а той обкому і МВС України на Діченка А.М. До приїзду в Чернігів В. Марфут займав посаду заступника начальника Дніпропетровського обласного управління МВС України.

Шостак М.С. і Палажченко Л.І. У 1978 р. секретар обкому партії В.І. Желіба, який відав питаннями сільського господарства, поступив на навчання до Академії суспільних наук. Звільнилася посада секретаря обкому партії і всі вирішили, що це місце для Л.І. Палажченка. Та перший секретар обкому партії так не думав. Чим він керувався, ніхто тепер не знає, але більшість вважала, що М.В. Уманцю такий секретар обкому був непотрібний. За його наполяганням на цю посаду з ЦК компартії України приїхав інструктор сільськогосподарського відділу Шостак Михайло Степанович. Це дещо порушило плани М.М. Борисенка, який бачив уже Л.І. Палажченка першим секретарем Чернігівського обкому партії. Так поступово хмари почалися все більше згущатися над М.В. Уманцем.

Тим часом Л.І. Палажченка в тому ж 1978 р. кооптували (обрали за рекомендацією ЦК партії) секретарем Волинського обкому партії, який відав питаннями сільського господарства. Як говорили знайомі працівники Волинського обкому партії, після обрання секретарем Л.І. Палажченка, взувши гумові чоботи, майже рік провів у колгоспах і радгоспах області. Такою, мабуть, була установка ЦК партії. У квітні 1979 р. Леоніда Івановича обрали першим секретарем Волинського обкому партії.

З того часу й розпочалися проблеми у Миколи Васильовича. Минуло 10 років його перебування на посаді першого секретаря обкому партії. Нашу область тепер де справедливо, а де й несправедливо почали критикувати на різних нарадах і семінарах. Болісно переживав це М.В. Уманець, а з ним і все керівництво області. Тим більше, що до цього ми не звикли. Область по всіх показниках займала міцну середину, а то й виривалася у першу десятку. Особливо по сільському господарству, яке М.В. Уманець добре знав. Він годинами під час поїздок в райони сидів з кожним головою колгоспу, розбираючи форму 24, яку вважав дзеркалом колгоспної діяльності. Молодих навчав, а досвідчених контролював. І тим не менш ЦК партії став прискіпливо відноситися до нашої роботи.

Відділи обкому почали заслуховувати на секретаріаті ЦК, а Микола Васильовича – на політбюро ЦК партії. Десь у липні 1980 р. я знову звітував на секретаріаті ЦК. Для усіх нас з незрозумілих причин Микола Васильович став на бік В.І. Марфута. Думаю, що основною причиною було те, що той був із Дніпропетровська, коли при владі були усі дніпропетровські. Тепер проти М.В. Уманця виступило й обласне управління КДБ. А.М. Діченко у довідках про стан політичної ситуації в області став усе частіше давати негативний матеріал. Звичайно, цей негатив поступав у республіканський комітет КДБ, а звідти і в ЦК партії.

Тепер М.В. Уманець зрозумів свою помилку, але вже зробити нічого не міг. Біда прийшла, звідки її ніхто не чекав. Думаю, що це не без відповідної організації А.М. Діченка. Несподівано в міністерство освіти й ЦК партії пішли анонімки про недоліки, зловживання, хабарництво та аморальні вчинки окремих викладачів педінституту. Незважаючи на те, що у квітні цього ж року в інституті була перевірка комісії міністерства, ЦК партії створив нову комісію по перевірці усіх скарг. Очолив комісію зав. відділом науки Рудич Ф.М. До складу комісії включили і зав. сектором силових структур ЦК, бувшого співробітника КДБ. Він працював у відділі адміністративних органів ЦК і видав роботою комітету. Перевірка відбувалася в жовтні 1981 р.

Під час перевірки управління Комітету державної безпеки України у Чернігівській області розпочало оперативно-слідчі дії у навчальному закладі, в основному це відбувалося на фізкультурному факультеті, від заочників якого в основному були скарги. Як повідомляв В.М. Костарчук, до нього приходили окремі студенти і говорили, що члени комісії закликали їх писати про аморальність певних викладачів та про різні пільги при здачі екзаменів, організацію збору грошей, вручення подарунків та випивки після складання екзаменів. Багато нарікань було на І.П. Левченка, першого проректора інституту. Це була ще одна помилка М.В. Уманця, який рекомендував його ректору на роботу. І.П. Левченко у свій час працював з Миколою Васильовичем у Чернівцях. Він по приїзду в Чернігів був уже доцентом, кандидатом педагогічних наук. А ректор, радий виконувати прохання першого секретаря, сприяв призначенню його першим проректором.

І.П. Левченко був учасником війни, працював зав. обласним відділом народної освіти, у партійних органах, взагалі, був підготовлений викладач, але, як з'ясувалося, мав один недолік – пристрась до жінок. І це стало відомо під час перевірки. Для М. В.Уманця це був «грим серед ясного неба». Зазначимо, що під час роботи комісії скарг на керівництво інститутом значно побільшало.

Складалося таке враження, що їх організувала сторона, зацікавлена в негативних наслідках перевірки. Члени комісії ходили на лекції й семінари, особливо цікавилися станом справ серед заочників. З ними вони проводили індивідуальні й колективні зустрічі, просили підписувати заяви на ім'я членів комісії, повідомляти про те, як проходили екзаменаційні сесії і особливо, якими заходами вони закінчувалися, і хто був ініціатором збору грошей, і врученням подарунків членам державних екзаменаційних комісій.

Здавалося, що при підготовці загальної довідки перевірки, в неї, під керівництвом працівників управління КДБ, вписувалися усі форми недоліків, які мали місце у вишах України. Як стверджувало керівництво ректорату, усією роботою комісії більше керував А.М. Діченко, ніж Ф.М. Рудич. Я особисто знав Фелікса Михайловича як секретаря Київського обласного комітету партії. У свій час він закінчив Академію суспільних наук (Москва), був доктором філософських наук, професором, працював тривалий час зав. відділом науки і навчальних закладів ЦК компартії України. До мене він відносився як до колеги. Його батько був родом з Чернігівщини, де у свій час працював директором школи в Ніжинському районі.

Я пишу про це тому, що його керівництво комісією по перевірці нашого педінституту було нелегкою справою. З одного боку, був наказ зібрати матеріал, по якому можна було б дати оцінку першому секретарю обкому М.В. Уманцю, а з другого, як делікатна й об'єктивна людина, він (не без моєї допомоги) знав, що лежить в основі цієї перевірки і, взагалі, чим вона викликана. Тому у процесі роботи комісії зайняв нейтральну позицію, віддавши перевагу А.М. Діченку. Микола Васильович зрозумів це з самого початку, а тому на підведення підсумків роботи комісії в обкомі партії не з'явився, посилаючись на хворобу.

Відбулося засідання політбюро ЦК партії, на якому було розглянуто питання: «О серьёзных недостатках и упущениях в учебном и воспитательном процессе, злоупотреблениях, взяточничестве и поборах в Черниговском педагогическом институте». На засіданні була дана оцінка роботі обкому партії і його першому секретарю. Якщо усі інші питання в області вирішувалися, то тут йому дали зрозуміти, що прийшов час залишати цю посаду. До наступної обласної партійної конференції (січень 1984 р.) залишалось небагато часу. В області він пропрацював (на той час виповнювалося) 14 років і зробив немало для її піднесення, але на 59 році життя йому дали зрозуміти, що потрібно готуватися до пенсії.

Усі питання, пов'язані з недоліками в роботі педінституту, доручили вирішувати на бюро обкому. Під час обговорення цього питання розглядалися кілька документів. Постанова з цього питання ЦК компартії України, довідка, підготовлена відділом науки і навчальних закладів обкому партії, та доповідна записка начальника управління КДБ по Чернігівській області А.М. Діченка. На засідання бюро обкому, крім членів бюро, були запрошені ректор педінституту В.М. Костарчук, секретар партійного комітету інституту М.М. Острячко, проректори з навчальної роботи і заочної форми навчання та трьох викладачів – членів партії, звинувачених у хабарництві та поборах.

Члени бюро взяли активну участь в обговоренні постанови ЦК партії та зазначених довідок. Мова йшла про те, що окремі лекції у навчальному закладі проводяться на низькому професійному і теоретичному рівні. Зафіксовано багато пропусків занять студентами без поважних причин. Як зазначалося в постанові ЦК партії, успішність студентів нижча, ніж в середньому по педагогічних вузах України. За останні роки збільшилася плінність кадрів. Відзначалася кількість викладачів, на думку працівників КДБ, які поширювали «пасквілі» на радянську дійсність, допускали образливі вислови на адресу одного з керівників КППРС і радянської держави.

Бюро обкому партії, розглянувши зазначене питання, за серйозні недоліки в роботі інституту, неприйняття своєчасних заходів з наведенням порядку, некритичну оцінку стану справ у колективі ректору Чернігівського педагогічного інституту, члену КППРС В.М. Костарчу-

ку була оголошена сувора догана із занесенням до особової справи і вважали недоцільним його подальше перебування на посаді ректора. Сувору догану із занесенням до особової справи було оголошено секретарю парткому педінституту М.М. Острянку. Таке ж партійне стягнення отримав проректор заочного відділення І.І. Редька, проректора з навчальної роботи І.П. Левченка за прорахунки в роботі та «недостойну поведінку в побуті» виключили із членів партії та визнали недоцільним його перебування на посаді першого проректора (до речі, Комісія партійного контролю ЦК КППС його, як учасника війни, відновила в членах партії та обмежилась суворою доганою в особову справу).

Партійні стягнення отримали також працівники обкому, в тому числі і я, міськкому та Деснянського райкому компартії України, які безпосередньо відповідали за роботу інституту. Дісталось також і обласному прокурору за допущений поверховий підхід та некваліфікований розгляд документів про стан справ у педінституті. Наказом Міністерства освіти і науки 12 січня 1982 р. В.М. Костарчук був звільнений з посади ректора Чернігівського педінституту, але продовжував працювати на посаді професора кафедри математичного аналізу до 31 серпня 2000 р. 27 років він був ректором і 45 років пропрацював у Чернігівському педінституті. Помер В.М. Костарчук 19 липня 2001 р. Похований у м. Чернігові.

В.М. Костарчук був шанованою в області людиною. Неодноразово обирався депутатом обласної ради і членом обкому партії. З 1955 по 1982 рік незмінно очолював обласну організацію товариства «Знання». Підготував і опублікував понад 70 наукових праць, у тому числі підручники і навчальні посібники з математичного аналізу й вищої алгебри. Доклав немало зусиль, знань і умінь для подальшого розвитку навчального закладу, зміцнення навчально-матеріальної бази, створення творчого колективу викладачів і студентів. При ньому був добудований основний корпус інституту, з'явилися перші студентські гуртожитки і навіть підготовлена документація та визначено місце для будівництва нового корпусу педінституту, про який давно усі мріяли.

Після заслуховування педінституту на бюро обкому партії та інформації в ЦК партії України, події в Чернігові розгорталися таким

чином. Ректором Чернігівського педінституту Міністерство освіти і науки призначило професора Явоненка Олександра Федотовича, який до цього вісім років працював ректором Тернопільського педінституту. Міністерством було призначено нових проректорів. На посаду проректора з навчальної роботи переводом з посади декана історичного факультету Полтавського педагогічного інституту призначено кандидата економічних наук, доцента С.Н. Кадетова. Проректором з наукової роботи був призначений кандидат фізико-математичних наук А.П.Середній. Проректором заочної форми навчання став кандидат фізико-математичних наук, доцент М.Ф. Бурляй. З 1 лютого 1982 р. старшого викладача, кандидата історичних наук О.Б. Коваленка призначено наказом ректора педінституту проректором з ідейно-виховної роботи на громадських засадах. Так було укомплектовано нове керівництво педінституту.

Тепер на місце 64-річного професора В.М. Костарчука в педінституті з'явився 45-річний ректор О.Ф. Явоненко. Згадую, як перший раз з'явився в обкомі партії О.Ф. Явоненко. З Тернополя він прибув на власному авто з інститутським водієм. На моє запитання, чому на власному, відповів, що мало їздить своїм автомобілем. Своїм зовнішнім виглядом він дуже відрізнявся від чернігівського оточення. Сірий з чорними крапelinками піджак, біла сорочка з чорною гладенькою краваткою, чорні брюки й чорні з модними гострими носами туфлі. У такій непом'ятій, наглаженій одежі з Тернополя не доїдеш. Значить, вирішив я, намагається створити про себе найкраще враження, навіть зовнішнім виглядом. Ми розговорилися, він розповів про себе, свою роботу, сім'ю і навіть про те, що його дід з Чернігівщини. Доручивши господарникам влаштувати його з водієм в готелі, я запропонував ознайомитися з містом. Викликавши Дмитренка В.М., інструктора відділу, я попросив його провести коротку екскурсію по Чернігову, а на 20 годину вечора привезти гостя до мене додому.

За вечерею гість висловив побажання про чотирикімнатну квартиру, бо він має троє дітей, одна з них дівчинка. Вранці я розповів першому секретарю про нашу зустріч і попросив В.М. Костарчука ознайомити О.Ф. Явоненка з інститутом. Такою запам'яталася наша перша зустріч. Під час вечері О.Ф. Явоненко багато розповідав мені

про будівництво нового приміщення педінституту в Тернополі та про його складнощі, які прийшлося йому пережити під час будівництва. Тоді він наче відчував, що у мене з ним буде не одна розмова про будівництво в Чернігові нового приміщення навчального закладу, проектна документація на який уже була виготовлена.

Щодо начальника управління КДБ по Чернігівській області А.М. Діченка, то його у 1983 році призначили начальником управління КДБ по Луганській. На цій посаді його замінив В. В.Тарновецький, переведений до нас з Волині, думаю, що на прохання Л.І. Палажченка. Замість начальника МВС по Чернігівській області В.І. Марфута згодом в область на цю посаду прибув Ю.В. Вошкін, який до цього працював в Міністерстві внутрішніх справ України. Як вплинула постановова ЦК компартії України «О серьезных недостатках и злоупотреблениях, взяточничестве и поборах в Черниговском педагогическом институте» від 14 грудня 1981 р. на М. Уманця – першого секретаря обкому? Звичайно, він добре знав, що все це робилося проти нього особисто, але виду до наступної звітно-виборної конференції не подавав.

Ми, члени бюро обкому, теж все це добре знали і дивувалися його витримці і мужності. Знали, що основною причиною був не педінститут, а взаємовідносини між обласними силовими структурами. У напружених турботах про економічний розвиток області і повсякденних поточних справах швидко минув час. Наступила підготовка до чергової звітно-виборної партійної конференції. Перед початком конференції перший секретар збирав апарат обкому для перевірки, що зроблено і на що треба звернути увагу. У коридорі, перед початком наради, він звертаючись до секретарів, як би між іншим, сказав: «Останній раз збираю апарат». Ми усі промовчали. На нараді він був, як завжди, зосереджений і спокійний.

Конференція розпочалася 9 січня (субота) 1984 р. Це була XXIV обласна партійна конференція, на яку було обрано 705 делегатів, з них, зазначалося в доповіді мандатної комісії – 614 українців, 77 росіян, 14 – представників інших національностей. Серед делегатів 203 робітники, 260 працівників сільського господарства, 254 жінки. У складі делегатів 412 депутатів місцевих рад народних депутатів, 15

депутатів – Героїв Соціалістичної Праці, 313 делегатів з вищою і середньою освітою, 11 кандидатів і докторів наук, 40 делегатів – учасників перших п'ятирічок і Другої світової війни. За останні три роки обласна партійна організація зросла на 4 тисячі членів і налічувала 91400 комуністів на 1300 тисяч населення Чернігівщини /Деснянська правда, 8 січня 1984/.

У роботі конференції взяли участь член Політбюро, секретар ЦК Компартії України Мозговий Іван Олексійович, перший секретар Волинського обкому партії, Герой Соціалістичної Праці Палажченко Леонід Іванович. Делегати обрали керівний склад конференції: президію, секретаріат, мандатну комісію. Затверджений порядок денний.

1. Звіт обкому компартії України і завдання на наступний період діяльності.

2. Звіт ревізійної комісії.

3. Вибори:

а) обласного комітету компартії України;

б) ревізійної комісії обласної партійної організації.

З доповіддю по першому питанню порядку денного виступив перший секретар обкому партії М.В. Уманець. Вона складалася з таких розділів – «Боротьба за високу ефективність виробництва – головний напрямок діяльності парторганізацій»; «Розвиток агропромислового комплексу»; «Турбота про дальше підвищення добробуту трудящих»; «Виховання – передній план партійної роботи»; «Удосконалювати стиль і методи керівництва». В обговоренні доповіді взяли участь 23 делегати. Учасники конференції заслухали і затвердили доповідь голови мандатної комісії М.О.Коросташовця. Делегати конференції уважно вислухали промову секретаря ЦК компартії України І.О. Мозгового. Із заключним словом виступив перший секретар обкому партії М.В. Уманець. У кожному з визначених розділів доповіді ставилися завдання на наступний звітний період.

У першому розділі доповіді відзначалося, що промисловість області не вийшла на рубежі п'ятирічки по зростанню обсягів виробництва і продуктивності праці. Відстали від темпів, визначених п'ятирічним планом, об'єднання м'ясної, спиртової промисловості, Кам-

вольно-суконний комбінат, Бахмацький комбінат молочних консервів та інші підприємства. Обком партії не вжив дійових заходів до того, щоб труднощі, викликані нестачею сировинних ресурсів, зривом введення в дію ряду потужностей, були компенсовані максимальним використанням промислового потенціалу, всіх резервів виробництва.

Щодо завдань по аграрно-промислому комплексу, то в доповіді зазначалося, що область не досягла визначених рубежів по виробництву і заготівлі сільськогосподарської продукції, а по ряду позицій навіть знизила показники порівняно з попередньою п'ятирічкою. Обком партії, зазначалося в доповіді, не добився мобілізації зусиль по ефективному використанню створеного потенціалу, високої віддачі ресурсів, які направлялися на розвиток агропромислового комплексу, а також внутрішніх резервів колгоспів і радгоспів.

У розділі про дальше підвищення добробуту трудящих зазначалося, що значного удосконалення потребує побутове обслуговування, наближення послуг до замовника, скорочення строків і підвищення якості виконаних робіт, житлово-комунальних послуг, перебоїв у водопостачанні, ремонті житлового фонду.

Велика увага в доповіді зверталася на стиль і методи керівництва, на їх удосконалення. У той же час корінного поліпшення стилю і методів роботи обкому і його відділів, зазначалося, не відбулося. Допускалися випадки, коли приймалися неконкретні постанови, підмінялися господарські органи. Це стосується діяльності й інших ланок обласної парторганізації. В окремих районах області мали місце серйозні недоліки в роботі, про що недавно писала газета «Правда». Тут захоплювалися засідательством, паперотворчістю. Це в Ріпкинському, Козелецькому та інших районах.

Усі делегати конференції, особливо обласний актив, з нетерпінням чекали на виступ секретаря ЦК компартії України І. Мозгового. На той час уже було відомо, що між рядками промови, як і передової в газетах, говорилося більше, аніж в самих реченнях. Так було і на цей раз. Розповівши про успіхи республіки в промисловості, сільському господарстві та в подальшому підвищенні добробуту трудящих, Іван Олексійович перейшов до аналізу стану справ у Чернігівській області. Усі недоліки було поділено на дві групи. До першої були віднесені

промислово-фінансові проблеми, до другої – становище в сільському господарстві.

Щодо першої. Не виконувалися плани по зростанню обсягів виробництва і продуктивності праці. Порушувалися договірні соцзобов'язання. На кожному підприємстві темпи зростання середньомісячної заробітної плати випереджали зростання продуктивності праці. Через втрати робочого часу промисловість не випустила продукції на мільйони карбованців. Не виконувалися завдання по економії матеріальних, трудових, фінансових і паливно-енергетичних ресурсів, а також товарів народного споживання. Великі втрати від браку. Слабо освоювалися проектні потужності підприємств.

По другій групі. Середньорічна заготівля зерна, цукрових буряків, овочів, льону, м'яса, молока і вовни навіть нижчі, ніж у попередній п'ятирічці, що створює серйозні труднощі у виконанні завдань Продовольчої програми. В області нема жодного району, який би виконав за три роки усі плани продажу державі основних видів продукції землеробства і тваринництва. На конкретних прикладах проаналізовано стан справ у рослинництві й тваринництві. Урожайність зернових у минулому році була найнижчою в республіці. Погіршилися показники по відгодівлі худоби. Вихід м'яса на голову великої рогатої худоби і свиней не тільки не збільшився, а, навпаки, знизився.

За минулі три роки в народному господарстві області не використано 50 мільйонів державних капітальних вкладень, в тому числі 10 мільйонів карбованців на будівництво житла. Допущено скорочення обсягів житлового й культурно-побутового будівництва на селі. Потрібні активні дії, щоб суттєво поправити становище, забезпечити безумовне виконання планів одинадцятої п'ятирічки. По кожному виду продукції, по кожному показнику, в кожному трудовому колективу необхідно мати ясність, яким шляхом, засобами й методами буде досягнуто виконання планових завдань. Стоїть питання – добитися надпланового підвищення продуктивності праці на один процент, а зниження собівартості – на 0.5 процента.

Про все це, як ми зрозуміли, йшла мова на політбюро ЦК Компартії України. І все це стало наслідком того, що М.В.Уманець не був рекомендований першим секретарем Чернігівського обкому партії на

наступний звітний період, а все те, що пропонувалося зробити, вже відносилось до присутнього на конференції Л.І. Палажченка. Якщо всі недоліки, зазначені раніше, накласти на події в педінституті і взаємодносини між А.М. Діченком і В.І. Марфутом, які закінчилися звільненням з посади останнього і переведенням в іншу область першого з них, то стає зрозумілим, чому прийняте саме таке рішення.

А далі вже ставилося конкретне завдання новообраному партійному керівництву – рішучого підвищення рівня політичної й організаторської роботи. Від колгоспу й радгоспу до обкому партії слід рішуче покласти край несамокритичності, яка іноді межує з самозаспокоєністю і котра є однією з головних причин зниження показників на найважливіших ділянках економіки. Мова йде про такий стиль і методи роботи, щоб кінцеві результати стали головним критерієм оцінки діяльності керівника, спеціаліста чи будь-якої людини. Не все в порядку в області з дотриманням правопорядку й законності. Допускаються випадки злочинності, крадіжки соціалістичної власності, спекуляції, факти хабарництва, взагалі правопорушень і всіляких зловживань.

Масово-політичній роботі не вистачає конкретності й діловитості, націленості на вирішення найважливіших господарсько-політичних завдань. Зараз дуже важливо, зазначалося у виступі, всіма формами виховання і масово-політичної роботи серед трудящих забезпечити безумовне виконання і перевиконання поставлених планів. У центрі всієї роботи повинно бути впровадження нових ефективних форм управління виробництвом; зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції; проведення економічного експерименту; поліпшення системи планування; дотримання суворого режиму економії; зміцнення дисципліни праці. Ось такі завдання були поставлені перед бюро обкому партії і його першим секретарем Л.І. Палажченком.

Організаційний пленум. Закінчилася звітно-виборна конференція. Проїшов організаційний пленум. Обрали усі обласні партійні органи. Секретарями стали: Л.І. Палажченко, М.І. Агеєнко, В.М. Половець, М.С. Шостак, В.А. Харченко. Редактором газети «Деснянська правда» затвердили І.І. Музиченка. Затверджені на пленумі були завідувачі відділами. Організаційно-партійної роботи – М.О. Короста-

шовець; Пропаганди й агітації – А.Н. Близнюк; Науки і навчальних закладів – Ю.І. Гирман; Легкої промисловості і товарів народного споживання – І.І. Заєць; Торгово-фінансових органів – В.А. Солошенко; Будівництва – А.П. Кудим; Сільського господарства і харчової промисловості – О.С. Лисенко; Адміністративних органів – В.О. Ковальов; Загальний відділ – М.М. Руденко; Фінансово-господарський – П.О. Ткаченко; Партийна комісія – І.В. Триголов; зав. Будинком політосвіти – Б.О. Сакур; директор університету марксизму-ленінізму (був на той час і такий) – В.І. Рябко; Партиїний архів – Г.Г. Шокотько; Курси підвищення кваліфікації партійних і радянських працівників – М.І. Маняко. Ось такі питання розглядалися на пленумі.

На другий день після пленуму відбулося засідання секретаріату обкому. На нього, крім секретарів, запрошувалися завідувачі відділами. Л.І. Палажченко, як новий перший секретар, уважно вислухав кожного із нас на предмет, як ми розуміємо завдання, які поставила обласна партійна конференція. Зробив майже кожному свої зауваження і підвів загальні підсумки розмови. На цій нараді Л.І. Палажченко, усією своєю поведінкою, зовнішнім видом, манерою спілкуватися, давав нам зрозуміти, що це не той Леонід Іванович, якого ми знаємо дуже давно. У своєму підсумку засідання він сказав, що буде переглянута кадрова політика обкому, що немало працівників, які не відповідають своїм посадам.

Знаючи відносини між Л.І. Палажченко і М.В. Уманцем, я розумів, що без цього не обійдеться, але як швидко це відбулося потім, я навіть не уявляв. Звичайно, він пройшов на Волині велику школу. Працював майже рік секретарем і п'ять років першим секретарем обкому. У ті часи не було такого поняття, як «команда лідера», яка приходить до влади. Тоді була «номенклатура». До неї належали особи, призначені чи затверджені вищими органами влади на певну посаду. Наприклад, усі секретарі обкому були номенклатурою ЦК КПРС (Москва), завідувачі відділами і перші секретарі райкомів і міськкомів партії були номенклатурою ЦК компартії України, інші працівники обкому, міськкомів і райкомів партії – номенклатура бюро обкому партії. Працівники радянських органів обиралися на відповідних сесіях, але голови міськ- і райвиконкомів були номенклатурою бюро обкому,

у той же час голова облвиконкому був номенклатурою ЦК компартії України. Керівники обласних організацій теж були відповідною номенклатурою, в залежності від підприємства чи організації. Так, директори «Хімволокна», Радіоприладного заводу, Камвольно-суконного комбінату були номенклатурою ЦК компартії України, інших підприємств і організацій області – номенклатура бюро міськкомів, райкомів чи обкому партії.

Навіть кожен відділ партійного комітету мав свою номенклатуру, з якої відомо було, хто якій посаді відповідає і ким може бути замінений чи замінена. Як перший секретар обкому партії, Леонід Іванович розпочав свою діяльність на Чернігівщині з кадрів. З одного боку, в його розумінні це були кадри М.В. Уманця, а, з другого, на це його спонукали знайомі та друзі по попередній чернігівській роботі. Тоді це здавалося дивним і неправильним. Це зараз ми вже звикли, що з приходом нового президента міняється майже увесь апарат управління. Згадайте В.А. Юценка, коли відразу звільнили 18 тисяч чиновників, коли райони очолювали випадкові люди (хто більше з прапором бігав). У Носівському районі, наприклад, головою адміністрації став бувший прапорщик з середньою освітою, правда не надовго. Тоді було не так, бо звільнення кожного обласного чи районного керівника супроводжувалося погодженням з відповідною інстанцією і громадською думкою. Так ось, через деякий час після обрання Л.І. Палажченка першим секретарем обкому партії у тому ж році був звільнений з посади голова Чернігівської обласної ради депутатів трудящих В.М. Нікуліщев. Він пропрацював на цій посаді близько трьох років, а було йому 56 років. На цю посаду Леонід Іванович планував запропонувати кандидатуру першого секретаря райкому сусіднього з Чернігівським районом. Коли справа дійшла до ЦК партії, з'ясувалося, що ця кандидатура не має відповідного цій посаді досвіду роботи. Тоді обком партії в авральному порядку почав підбирати іншу кандидатуру. Зупинилися на першому секретарі Семенівського райкому Михайлу Васильовичу Гришку. На відміну від попередньої кандидатури, він мав відповідний досвід роботи, був головним інженером, директором радгоспу, депутатом обласної ради, другим і першим секретарем

райкому партії упродовж 8 років. Ця кандидатура була погоджена в ЦК Компартії України і М.В. Гришка обрали головою обласної ради депутатів трудящих.

Наступним був перший заступник голови обласної ради депутатів трудящих – Кудін Григорій Федорович. Будівельник за освітою, він пройшов складний виробничий шлях від майстра до керівника заводу залізобетонних виробів, голови Чернігівської міської ради депутатів трудящих – і до першого заступника. Його несподівано запросив Л. І.Палажченко і запропонував написати заяву за власним бажанням. Я добре знав Григорія Федоровича, ми жили в одному будинку, разом бували в командировках по області, по-сусідству часто збиралися разом і він завжди з гордістю підкреслював, що пишається своєю посадою.

Невдовзі була звільнена з посади заступниця голови Чернігівської обласної ради депутатів трудящих з гуманітарних питань Пронікова Валентина Данилівна. З нею теж відбулась розмова першого секретаря обкому, після якої була написана заява за власним бажанням. Я теж добре знав В.Д. Пронікову, вона тривалий час перебувала на посаді заступниці голови Чернігівської міської ради, працювала в педінституті, захистила кандидатську дисертацію і була заступницею голови Чернігівської обласної ради. На моє запитання, що трапилося, відповіла, що він сказав:

- Далі ми разом працювати не будемо.
- Чому?
- Тому, що Ви поширюєте про мене всілякі вигадки і негативи.
- Які і звідки Ви взяли?
- Мені це відомо з достовірних джерел.

На цьому наша розмова, сказала В.Д. Пронікова, закінчилася і вона написала заяву за власним бажанням. Таку ж заяву написав ще один заступник голови обласної ради (прізвище якого він просив не називати в книзі). Усім їм висувалося звинувачення в негативному відношенні до Л.І. Палажченка. Про «достовірні джерела» пізніше мені розповідав В.І. Желіба, який на той час уже працював головою Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих, з яким у мене склалися дружні відносини ще з часів його роботи секретарем Черні-

гівського обкому партії. На мої сумніви щодо «достовірних джерел» він відповів:

– Хлопці балувались «прослушками», які встановлювалися в салонах автомобілів, закріплених за посадовими особами.

– Але ж це скандальна справа, – засумнівався я.

– Це здійснювалося, як мені відомо, на рівні обласного начальника управління КДБ, – відповів Володимир Іванович.

Я знав, що Володимир Іванович людина поінформована, що у нього були знайомі працівники в республіканському КДБ і на цьому ми припинили дискусію. На другий день я вирішив перевірити почуту інформацію на собі.

– Як справи в гаражі? – запитав я у свого водія, з яким уже працював декілька років.

– Нормально. Леонід Іванович і у нас міняє кадри, – відповів він.

– Які?

– Призначено новим зав. гаражем пенсіонера Нікітченка, який в Чернігівському районі працював у міліції.

– Це справа його. А чим він вас не влаштує? – запитав я.

– Та він у машинах нічого не розуміє.

– А йому потрібно не з авто, а з вами працювати.

– Так то так, але я йому говорю, що потрібно замінити карбюратор, а він каже: «їзди на старому».

– Коли б це тільки гаражем кінчилося, – задумливо промовив я.

На другий день при зустрічі Леонід Іванович мені сказав:

– Ти поменше з шофером обговорюй Леоніда Івановича і перевір розмову на інші питання. Так я зрозумів, що «прослушка» ставилася і в салоні «мого» автомобіля.

Відбувалися зміни й серед обласних керівників. Найбільше дісталось обласній медицині. Обструкції піддалися відразу два керівники: головний лікар обласної лікарні Груша Анатолій Микитович і завідуючий обласним відділом охорони здоров'я Зуб Василь Сергійович. Проти них виступив головний лікар обласного лікувально-санаторного управління Рубець Анатолій Васильович. Щось вони там не поділили. Як казав мені Анатолій Микитович, А.В.Рубець дуже хотів бути головним лікарем обласної лікарні. Крім того, він був людиною,

наближеною до Л.І. Палажченка і, спілкуючись з обласними керівниками, передавав тому все, що вони говорили про нього під час роботи Леоніда Івановича на Волині і не тільки.

Так, А.М. Груша без достатніх підстав був звільнений з роботи. Звільнений написав скаргу в парткомісію ЦК компартії України. Звідти приїхала комісія, розібралася, внесла пропозицію відновити усіх звільнених на посадах. Тоді бюро обкому змушене було виконати рішення парткомісії. Звільнений був зав. відділом науки і навчальних закладів обкому Гірман Юрій Іванович, відділ якого відповідав за роботу цього медичного закладу і особи облздороввідділу, які підтримували звільнення А.М.Груші. Звільнялися за ініціативою першого секретаря обкому й інші обласні керівники; особливо діставалося першим секретарям райкомів партії. Не залишалися осторонь навіть голови колгоспів.

За пропозицією відділів обкому в районах, на базі одного з кращих колгоспів, проводилися обласні семінари перших секретарів райкомів партії. Нерідко відповідні семінари перших секретарів райкомів партії проводилися разом з головами колгоспів і директорами радгоспів. Тематика семінарів була злободенною – від питань виробництва до культурно-масової роботи. У залежності від пори року ця тематика мінялася. Взимку це – зимівля тваринництва, влітку – збирання врожаю. Було заведено, що члени бюро обкому партії виїжджали в райони і контролювали, як проводилася ця робота. Тому приходилося брати участь в організації збирання врожаю, чи вранішнього доїння на тваринницьких фермах. Як правило, тривалість командировок була тиждень, після чого кожного разу збиралися у першого секретаря обкому й підводили підсумки. Наради носили характер звітності й пропозицій. Розпочалася ця практика ще за М.В. Уманця, а особливо «розквітла» при Л.І. Палажченку. Щодо семінарів, то в них, як правило, брали участь усі керівники обласних організацій. Згадую, як на семінарі, що проводився в одному з передових колгоспів Чернігівського району, і голова якого чомусь не подобався Л.І. Палажченку, але в колгоспі завжди був порядок. При усіх присутніх Л.І. Палажченко почав його перевіряти по формі 24 (загальна), а потім попросив розкрити сейф. Голова розгубився, потім сказав, що ключі забув дома.

– Посилай водія за ключами. Ми почекаємо, – сказав Л.І. Палажченко.

Незабаром з'явилися ключі.

– Відкривай.

Голова слухняно відкрив сейф. Перший секретар оглянув його і дістав пляшку коньяку.

– Це у тебе для цього сейф? – запитав грізно Л. Палажченко і, звернувшись до всіх присутніх, сказав:

– Робіть висновки.

Далі семінар пішов по плану. Поїздка на ферму, відвідання кімнати відпочинку тваринників, механізаторського стану і підведення підсумків з виступами керівництва колгоспу, обговорення стану справ з зимівлею громадського тваринництва. Проїшов час, багато відбулося семінарів, а мені до сих пір згадується обличчя розгубленого голови колгоспу після відкриття сейфу. Таким був Леонід Іванович. Він умів показати немічність свого супротивника і підвищити свого прихильника. З перших днів перебування на посаді першого секретаря обкому партії він негативно відносився до секретаря обкому Михайла Степановича Шостака, вважаючи його особою, яка у свій час «перейшла йому дорогу» в секретарі обкому партії на Чернігівщині.

Незважаючи на те, що М.С. Шостак прийшов в обком із посади інструктора сільгоспвідділу ЦК компартії України, він на всіх нарадах, де потрібно було називати прізвище секретаря обкому, називав його Шестак, що неймовірно дратувало й принижувало Михайла Степановича, який тут же сидів у президії. Можна тільки уявити, як вони розмовляли між собою. М.С. Шостак добре знав сільське господарство, пройшов шлях від агронома й голови колгоспу, секретаря райкому та інструктора ЦК компартії України.

Звичайно, М.С. Шостак, на мою думку, знав сільське господарство краще за Л.І. Палажченка. Він був «людиною від плуга» (як про партійних чиновників говорили тоді голови колгоспів). У той час, як Леонід Іванович після технікуму механізації сільського господарства навчався заочно в Українській сільськогосподарській академії, одночасно перебуваючи на комсомольській, а потім і партійній роботі. Правда, на цих посадах він став кандидатом економічних наук, але оточенням

цей ступінь серйозно до уваги не брався. Звичайно, роки на посаді першого секретаря Чернігівського райкому компартії України (з легкої руки М.М. Борисенка) були вагомим внеском в додаток до отриманої освіти, але це не безпосереднє сільськогосподарське виробництво.

Про складні відносини між першим секретарем і М.С. Шостаком знали в апараті обкому і навіть за його межами, але діяло стабільне – «номенклатура». Зняти з роботи секретаря обкому було, навіть при бажанні першого секретаря обкому, непросто. Потрібна була причина. Такої причини не було. М.С. Шостака знали як бувшого працівника ЦК партії України, знали і в сільськогосподарському відділі ЦК КПРС. Це розумів Леонід Іванович і знизив тон критики на адресу М.С. Шостака. Розпочалося тимчасове мирне співіснування, але ми, секретарі обкому, розуміли, що це тимчасове накопичення фактів як з одного, так і з іншого боку.

«Вибух» стався у 1986 р. Ним став лист М.С. Шостака в ЦК КПРС про діяльність першого секретаря, його кадрову політику, неправильні прерогативи в сільському господарстві та економіці області, інші недоліки. Лист повернули в ЦК компартії України. Розпочалася його перевірка. ЦК компартії України підтримав першого секретаря. М.С. Шостака було звільнено з посади секретаря обкому партії. Після цього він увесь час працював заступником директора Українського науково-дослідного інституту сільськогосподарської мікробіології, підпорядкованого Українській сільськогосподарській академії наук. Його очолював на той час Романенко Володимир Пилипович, науковець, розумна і поміркована людина. М.С. Шостак, як він мені розповідав, визначився з темою кандидатської дисертації і успішно працював на посаді заступника директора.

А тим часом апарат обкому партії продовжував працювати. Проводилися навчання керівного складу області, активи, семінари, науково-практичні конференції, пленуми, звітно-виборні збори, зустрічі з передовиками виробництва та визначними постатями країни й Чернігівщини. Перший секретар обкому, посилаючись на рішення обласної партконференції і виступ секретаря ЦК Компартії І.О. Мозгового, постійно наголошував, особливо на бюро обкому й секретаріаті, про недоліки в роботі і завданні по їх усуненню, «бо так, як було, не буде»,

На кожній такій нараді я уважно слухав Леоніда Івановича, а перед моїми очима пропливали картини з минулого, першого з ним знайомства і, співставляючи минуле з сучасним, я продовжував порівнювати його з Миколою Васильовичем, який був переконаним дійсно партійним діячем. Тоді на перших посадах такими вони були всі – учасники Другої світової війни, розумні, вимогливі до себе і до оточення, конкретні, дисципліновані, глибокі. Їм і в голову не могла прийти думка, що для майбутньої кар'єри потрібно стати кандидатом наук, що це можна зробити, не працюючи над дисертацією, а залучити для цього інших людей, звичайно, за відповідну винагороду.

Моя перша зустріч з Л.І.Палажченком. Розглядаючи тогочасне з давно минулим, я згадав свою першу зустріч з Леонідом Івановичем в Новгороді-Сіверському. Такі порівняння особливо яскраво проявляються в умовах, коли фактично закінчуєш проживати «відпущене тобі Всевишнім», коли твій вік «звернув» уже на дев'ятий десяток літ, то все частіше згадуються попередні, вагомні сторінки життя, що закарбувалися в пам'яті, і вільно чи невільно, не тільки постають перед очима, але й з'являються уві сні. За понад 30 років викладацької роботи відбулися, здавалося б, надто важливі події в особистому житті – захист докторської дисертації, вручення атестата професора, керівництво кафедрою університету близько 20 років, а мені й досі сняться комсомольські і партійні конференції, в яких довелося брати участь, запам'яталася їхня урочистість, духовність, впевненість у необхідності участі у вирішенні суспільно-політичних і культурних завдань, здавалося тоді, так важливих для розвитку твоєї держави.

До таких сторінок свого життя я відношу і 10 років, які мені довелося працювати з Л.І. Палажченком, з них 4 роки – в комсомолі і 6 років – на партійній роботі, з них, правда, майже два роки в Афганістані. Це була свого роду школа гарту, школа надбання організаторських здібностей і господарсько-виробничих знань.

Згадую, як взимку 1962 р. Леонід Іванович вперше приїхав до Новгорода-Сіверського. Я тоді працював першим секретарем райкому комсомолу, добре знав його попередню біографію і те, що він був рекомендований у Чернігів з відповідальної посади ЦК комсомолу. Два дні провів він тоді у нашому районі, але за цей час переді мною

відкрився новий стиль роботи з молоддю. Спочатку була бесіда-знайомство з працівниками райкому комсомолу, а потім тривала розмова зі мною про справи комсомольської організації району.

– Скільки в районі голів колгоспів – комсомольців, а скільки директорів шкіл? – запитав він.

– Директорів шкіл один – Петрик Микола Павлович, випускник Ніжинського пединституту, у Поповській СШ, а голів колгоспу немає, – відповідаю.

– Та я не про вік, а по духу, по відношенню до молоді, до комсомолу, – каже.

Далі розмова пішла про молодіжні колективи доярок, ланкових, шкільні комсомольські організації, про комсомольський актив та відношення секретарів партійних організацій до комсомолу, про те, як висвітлюються ці питання в районній та обласній молодіжній газеті.

Після зустрічі з першим секретарем райкому партії Краснобаєм О.С. ми відправилися в поїздку по району. Особисто для мене то була повчальна поїздка. Розмови Леоніда Івановича з головою колгоспу «Жовтень» села Дігтярівка Героєм Соціалістичної Праці Н.І. Школьним, секретарем партійної організації колгоспу «Ленінський шлях» Гордою О.І., директором Поповської середньої школи Петриком М.П., участь у комсомольських зборах колгоспу «Червоний партизан» села Вороб'ївка, найстарішої комсомольської організації району (1928 р.), в якій на обліку було на той час близько ста комсомольців – такою напруженою була програма перебування першого секретаря обкому комсомолу в районі. Таким вимогливим і послідовним був Леонід Іванович упродовж усіх чотирьох років моєї комсомольської діяльності.

Наступними яскравими сторінками моєї пам'яті стала робота в апараті обкому партії після 1984 р., коли Леонід Іванович повернувся на Чернігівщину з Волині. Як перший секретар обкому партії він немало сил прикладав у питаннях підвищення продуктивності поліських ґрунтів, розвитку картоплярства, зернового господарства та росту продуктивності худоби. Мені особисто, як секретарю, що відповідав за гуманітарну сферу діяльності області, Леонід Іванович ставив завдання поліпшення соціально-культурного рівня трудящих області.

То в першу чергу була діяльність закладів освіти, медицини, культури і конкретно їх розвиток в обласному центрі. Особливу увагу він приділяв художній самодіяльності та фізкультурно-масовій роботі. Стало нагальною традицією, що кожна урочиста подія в області закінчувалася великим святковим концертом, за який була моя персональна відповідальність перед бюро обкому партії. Помітивши одноманітний характер наших концертів, він особисто взяв участь в утворенні при обласній філармонії Чернігівського народного хору під керівництвом Народного артиста України, композитора Анатолія Максимовича Пашкевича (хорової групи – 38 співаків, балетної – 22 танцюристи і 14 музикантів). І з того часу хор Чернігівської філармонії заспівав на всю Україну.

На всіх апаратних нарадах обкому партії він закликав відмовитися від кабінетного стилю роботи і сам особисто подавав у цьому приклад. У робочі дні, як правило, Леонід Іванович перебував у роз'їздах по області, а в суботу і неділю забирав мене і заступницю голови обласної ради Тамару Михайлівну Литвин, щоб відвідати обласні заклади культури, освіти та медицини. Ці поїздки кожного разу закінчувалися відповідними дорученнями, пов'язаними з поїздками в Київ – у міністерства чи в ЦК партії, а то й в Держплан до Віталія Андрійовича Масола, після попереднього дзвінка Леоніда Івановича. Він завжди підкреслював, що ми повинні допомагати міському партії і міськвиконкому піднімати культурний рівень обласного центру.

Так, завдяки йому була добудована Чернігівська дитяча спортивна школа № 1 та відкритий при ній стадіон, що нині називається Чернігівською обласною спеціалізованою ДЮСШ олімпійського резерву «Юність», що на проспекті Перемоги, 110. Побудована Чернігівська СШ № 19 з басейном, здійснені добудови СШ № 1, СШ № 3, ряду інших міських шкіл, Палац одруження, Дім мисливців та інші будівлі в місті.

До речі, про Палац одруження. Одного разу мова зайшла про Чернігівський ЗАГС. Леонід Іванович розповів, що в Луцьку за проектом архітектора В'ячеслава Павлюкова побудований чудовий Палац одруження і що він веде переговори з архітектором про будівництво такого ж і в Чернігові. Пройшов час і 4 липня 1988 року в центрі мі-

ста була відкрита прекрасна 3-х поверхова споруда площею 2700 м², в якій передбачені усі необхідні приміщення для роботи такої важливої в житті кожної людини установи.

Якось під час однієї з поїздок по місту він мене запитав, чому в Чернігові досі немає Меморіалу Слави. Я розказав, що до 40-річчя перемоги у Другій світовій війні готується меморіальний комплекс, що буде встановлений в пониззі Болдіної гори. До комплексу меморіалу входить пам'ятник з фігурами давньоруського воїна, солдата Другої світової війни, народного месника та жінки-трудівниці. А поряд на п'яти гранітних стелах бронзові барельєфи відобразатимуть ключові моменти з історії чернігівського краю. Тут будуть і похід князя Ігоря Святославовича та інші епізоди з історії нашої області.

– А хто виконує? – запитав Леонід Іванович.

– Ленінградці. Скульптор Лоховінін Юрій Миколайович та архітектор Чернов Микола Васильович, – відповідаю.

– І в якому стані?

– На даний час не знаю, але обіцяють зробити вчасно.

– Це не годиться. Бери Меженного О.Г. (головного архітектора області) і негайно їдьте в Ленінград.

Цілий тиждень ми з Олександром Герасимовичем провели в Ленінграді, зустрічалися з виконавцями вдома і в їхніх майстернях, і переконалися, що вчасно робота виконана не буде. Повернувшись, доповіли Леоніду Івановичу про стан справ. На що у відповідь почули, що він так і думав. Тільки з його втручанням меморіал було відкрито через рік – 8 травня 1986 р.

Л.І. Палажченко любив на урочисті концерти запрошувати відомих артистів, а потім зустрічатися з ними після концертів у ресторані. На такі зустрічі запрошувалося обмежене коло керівництва області, серед яких був і я. Ця звичка залишилася у Леоніда Івановича ще з комсомолу. Вона продовжувалася під час його роботи в Чернігівському райкомі партії і особливо – під час роботи першим секретарем обкому.

На запрошення Л.І. Палажченка на Чернігівській сцені неодноразово побували Таїсія Повалій, Алла Кудлай, Павло Зібров, подружжя Білоножків, Раїса Недашківська, Микола Мозговий, Софія Ротару,

композитор-баяніст Григорій Пономаренко зі співачкою Веронікою Журавльовою-Пономаренко, а особливо мені запам'яталися Андрій Миронов і Лариса Голубкіна. Останні виступали в Чернігові кілька днів у приміщенні обласного музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка. Обоє вони уже були Заслужені артисти.

Лариса Голубкіна талановито виконувала романси та пісні з музичних фільмів і вистав. Працювала вона в Московському театрі радянської армії. На правах господаря столу Леонід Іванович тактовно задавав питання й уважно вислуховував відповіді. Уважно слухали гостей і всі присутні за столом. Лариса Іванівна розповідала, що їй доводиться працювати і в кіно, і на естраді, але це не заважає працювати в театрі.

– Де ви навчалися і хто ваш улюблений режисер? – вражав мене своїми питаннями до артистки Леонід Іванович.

– Я закінчила Московський державний інститут театрального мистецтва. Творчому росту своєму завдячую Андрію Попову, чудовому режисеру і педагогу, – відповідала актриса.

– Тепер, здається, моя черга, – втрутився в розмову Андрій Миронов. – Я закінчив у 1962 р. Вахтангівське театральне училище і з того часу працюю в театрі Сатири. Мій улюблений режисер – художній керівник нашого театру – Валентин Плучек. Нас з ним об'єднує немало спільних інтересів і творчих планів. Ми вдячні чернігівцям за теплі зустрічі і бажаємо вам успіхів у праці.

У моїй пам'яті збереглися зустрічі з нашим земляком (народився в Остерщині) Григорієм Пономаренком, Народним артистом, який працював тоді у Краснодарській філармонії. Він не розлучався зі своїм концертним баяном і був автором музики до пісень «Тополя», «Я назову тебе зоренькою», «Сыпь, тальянка», «Шаганэ ты моя, Шаганэ» та інших. Його дружина Вероніка Журавльова, теж Народна артистка, зачаровувала всіх чернігівців своїм чудовим ліричним сопрано.

Збори господарського активу. На Чернігівщині кожного року в кінці січня місяця, ну, майже кожного, традиційно проводилися збори господарського активу, на яких підводилися підсумки минулого року і ставилися завдання на наступний. Цю традицію започаткував ще Микола Васильович Уманець і продовжив Леонід Іванович. Згадую нара-

ду господарського активу січня 1985 р. З доповіддю «*Підвищувати ефективність і якість роботи*» виступив перший секретар обкому. Доповідь була розлогою й охоплювала всі напрямки господарської діяльності.

У ній наголошувалося, що минулий рік був роком ударної праці робітників і селян, багатими патріотичними починаннями, новими успіхами в розвитку всіх галузей економіки. Річний план реалізації промислової продукції *підприємства області* завершили достроково, 27 грудня, і реалізували надпланових виробів на 56 мільйонів карбованців. Трудові колективи вели наполегливу роботу по прискоренню технічного прогресу, швидшому освоєнню і кращому використанню виробничих потужностей, підвищенню ефективності виробництва. В області свого часу зародилося чудове патріотичне починання – рух за найповніше використання резервів виробництва на кожному робочому місці.

Ініціатором цього руху, відомого далеко за межами Чернігівщини, виступила пресувальниця прилуцького заводу «Пластмас» Тетяна Аполонова. Її почин був широко підтриманий на підприємствах області. Тепер тисячі трудівників працювали з випередженням часу. Разом з тим в минулому році 10 підприємств не виконали встановлених планів реалізації продукції, а 38 – завдань по зростанню продуктивності праці. Необхідно наполегливо добиватися, щоб кожний трудовий колектив забезпечив виконання установлених планів, підвищував ефективність і якість роботи. У нинішньому році, зазначалося в доповіді, високими темпами мають розвиватися галузі, що визначатимуть технічний прогрес – машинобудування і металообробка. Зростають завдання перед харчовою промисловістю і галузями, що переробляють сільськогосподарську продукцію. На чотири мільйони карбованців більше, ніж у минулому році, треба виготовити сільськогосподарських машин, провести значну роботу по збільшенню випуску товарів народного споживання.

Важливим фактором підвищення ефективності виробництва має стати боротьба за суворий режим економії і бережливості на всіх підприємствах, на кожному робочому місці. Керівникам підприємств треба навчитися так вести справу, щоб жоден грам сировини і палива,

жодна хвилина людської праці не була втрачена через марнотратство, формальне ставлення до роботи.

Про капітальне будівництво. Відзначивши певні здобутки будівельників, доповідач сказав, що в минулому році по області не забезпечене введення в дію основних фондів, не виконано плану капітальних вкладень. Незадовільно займаються питаннями капітального будівництва керівники Прилуцького нафтогазодобувного управління. Допускають значне недовиконання планів введення в дію основних фондів і капітальних вкладень трест «Чернігівводбуд», Обласне управління сільських електромереж. Не виконаний по області план будівельно-монтажних робіт. Не виконують плани «Чернігівпромбуд», його трести «Чернігівпромжитлобуд», «Ніжинпромжитлобуд». У будівельних організаціях ще низька продуктивність праці.

Одним з найбільш нагальних завдань є подальше **піднесення сільського господарства**. Першочерговим і найбільш відповідальним завданням стала боротьба за дальше піднесення цієї галузі. Потреба в постійному виробництві зерна – нашого основного багатства. Ставилося завдання збирати в цілому по області не менше одного мільйона 800 тисяч тонн зерна. Продавати державі понад 900 тисяч тонн. Область у минулому році продала державі 600 тисяч тонн картоплі. Наші досягнення в картоплярстві беззаперечні. Однак на фоні їх особливо рельєфно виділяються недоліки. Не можна вважати нормальним, що навіть у минулому році, коли в області в середньому вирощено по 200 центнерів бульб з гектара, близько 40 колгоспів і радгоспів не змогли подолати 100 центнерного рубежу. Особливо низька врожайність в Новгород–Сіверському, Ічнянському, Козелецькому, Коропському та інших районах.

Посиленої уваги вимагає виробництво цукрових буряків. Необхідно добитися стабільних урожаїв в усіх бурякосіючих господарствах, принаймні по 450-550 центнерів з гектара. Слід використати наявні можливості для дальшого вирощування льону та інших технічних культур, ягід і фруктів.

Велику організаторську і масово-політичну роботу належить провести по зміцненню кормової бази для тваринництва. Це диктується гострою необхідністю значного збільшення виробництва і заготівлі м'яса, молока та іншої продукції для поліпшення забезпечення насе-

лення продуктами харчування. У нинішньому році умови для стійлого утримання худоби складаються більш сприятливо, ніж у попередні. Кормів заготовлено більше, підвищився рівень механізації на фермах, поліпилася забезпеченість худоби сучасними приміщеннями, виросла кваліфікація кадрів тваринників.

Важливим завданням є поліпшення відтвореного стада. Це основа не тільки для зростання поголів'я і виробництва продукції в нинішньому році, а й для динамічного розвитку галузі в майбутньому. Великим резервом додаткового одержання м'яса є широке впровадження інтенсивних методів відгодівлі і нагулу худоби, збільшення ваги тварин, які реалізуються на забій. Між тим, торік в Носівському районі, який має великі можливості для розвитку м'ясного скотарства і свинарства, одержано середньодобові прирости великої рогатої худоби – 700 і свиней – 400 грамів на голову, або менше, ніж в поліських районах. У цьому році нам слід забезпечити середньодобові прирости ваги рогатої худоби відгодівельного поголів'я – 900–1000 грамів, а свиней – 600–700 грамів.

Далі у своїй доповіді Л.І. Палажченко наголосив на необхідності поліпшення **торговельного і побутового обслуговування населення** області, особливо трудівників сільського господарства, прискоренні темпів науково-технічного прогресу, широкого впровадження наукових розробок у народне господарство. Велику увагу приділив доповідач питанням **удосконалення стилю і методів роботи, добору і розстановки кадрів**, організаторській і виховній роботі, які належить спрямовувати на те, щоб досягти наміченої мети, з найбільшим ефектом забезпечити високопродуктивну працю на кожному робочому місці, виконання кожним своїх прямих обов'язків.

В обговоренні доповіді взяли участь 13 учасників зборів. Усі вони підтримали пропозицію про подальше підвищенню ефективності і якості роботи промислових і сільськогосподарських підприємств у поточному році, від імені своїх трудових колективів зобов'язувалися удосконалювати стиль і методи роботи, успішно виконувати взяті зобов'язання, дбати про поліпшення торгового і побутового обслуговування населення, забезпечувати високо продуктивну працю на кожному робочому місці.

Як зазначалося, такі збори господарського активу проводилися щорічно в кінці січня. На них бралися обласні соціалістичні зобов'язання, накреслювалися шляхи здійснення спеціалізації і концентрації виробництва, вдосконалення управління сільськогосподарським виробництвом. Учасники зборів ділилися досвідом вискоєфективного використання землі, техніки, кормів. Керівники передових господарств доповідали про те, де вони беруть і як вкладають кошти у підготовку висококваліфікованих спеціалістів, на будівництво культурно-побутових об'єктів і житла, благоустрій населених пунктів.

У ході розмови вказувалося на необхідність умілого використання й удосконалення техніки для механізації трудомістких процесів у тваринництві, буряківництві, садівництві, повсюдного всемірного поліпшення умов праці й побуту колгоспників, працівників радгоспів, що сприятиме закріпленню кадрів на селі. Успіх справи, підкреслювали виступаючі на зборах, вирішує організованість, чіткий ритм роботи з перших днів року, висока відповідальність кожного трудівника за здійснення поставлених завдань.

Рішення таких господарських зборів активу були Програмою роботи всіх обласних організацій. У відповідності з ними склалися щомісячні плани роботи кожної обласної структури і її підрозділів. У таких планах, окрім виробничих питань, передбачалися розділи політико-виховної роботи, вказувалися терміни, відповідальні за виконання. Як правило, такі плани затверджувалися відповідною організацією, а контролювалися вищестоящою інстанцією на предмет їх обов'язкового виконання. Ось так було з організацією виробничих програм.

Громадська думка. Навчаючись в аспірантурі і досліджуючи економічні взаємозв'язки союзних республік, я несподівано захопився вивченням *громадської думки*. Було це на початку 70-х років ХХ ст. На той час чітко виділялися дві групи вчених по цій проблемі – лєнінградська, на чолі з професором університету М. Горшковим і московська, на чолі з професором О. Уледовим. Згодом першу групу поповнили професори М. Кейзеров, В. Коробейніков, В. Падьорін, Б. Алексєєв, а другу – М. Бокарєв, Т. Джафаров, В. Вялая, Є. Корєган та інші науковці. Вони підкреслювали, що громадська думка

– не арифметична сума міркувань і оцінок окремих людей, а погляд соціальної спільноти як цілого. Чи не найхарактернішою рисою громадської думки була поширеність суджень і оцінок, які визначали ту чи іншу ступінь панування їх серед членів суспільства. У суспільстві була завжди підвищена увага до формування громадської думки.

Оскільки виховання є цілеспрямований вплив на погляди, поведінку й думки людей, то матеріальні напрямки виховної роботи є водночас і визначальними у формуванні громадської думки. Під інтенсивністю громадської думки розуміється міра уваги людей до того чи іншого питання, його гострота і масштабність. А стабільність громадської думки визначається корінними життєвими інтересами, ідейними переконаннями, які не зазнають істотних коливань.

Крім того, громадська думка, як явище духовного життя, має певні умови свого функціонування – політичні, економічні, психологічні, моральні, юридичні, культурні та інші. У розвинутому суспільстві, коли досягнутий високий ступінь соціальної однорідності, система цих умов складається сприятливо й постійно вдосконалюється. Громадську думку, наголошували вчені, потрібно постійно вивчати, щоб успішно управляти соціальними процесами, в яких беруть участь маси, щоб добре знати їх відношення до суспільного розвитку, кола інтересів, потреб, уявлень та настроїв.

Практика повсякденної роботи переконує в тому, що громадська думка – значна творча сила. Результати пошуку нових форм удосконалення методів, збагачення змісту виховної роботи спонукали мене до організації вивчення, формування й використання громадської думки. З цією метою я вніс пропозицію на бюро обкому партії створити обласну раду по вивченню громадської думки. Такі ж ради пропонувалося створити при міськкомках і райкомках партії. При їх створенні я ретельно ознайомився з досвідом роботи міст Москви, Ленінграда та Тбілісі.

До складу *обласної ради* входило 35 чоловік – представників громадських організацій (викладачів вишів та технікумів, журналістів, юристів, учителів, економістів, інженерів, агрономів тощо). Їх об'єднали в шість секцій: партійно-політичній, морально-правовій, соціально-побутовій, загальної інформації, а також соціологічних дослі-

джень та по вивченню настроїв окремих груп населення (пенсіонерів, домогосподарок, самотніх матерів та ін.). Перед обласною радою стояло завдання глибокого вивчення проблем сьогодення, що виносилися на розгляд бюро обкому партії, а також розробляти рекомендації для активу щодо поліпшення виховної роботи. Відповідала рада і за координацію діяльності міських і районних рад по вивченню громадської думки. Періодичність засідання ради – раз у квартал.

Кожна секція мала своє коло дослідження. Так, секція партійно-політичної інформації аналізувала відгуки трудящих на найважливіші політичні події, питання, які порушували слухачі на лекціях, політінформаціях, у ході політичного навчання, бесідах. При проведенні пленумів та бюро обкому та райкомів партії враховувалися рекомендації цієї секції.

Секція морально-правової інформації вивчала й аналізувала правову обстановку, стан громадського порядку. У полі зору цієї секції перебувало вивчення відгуків трудящих про службу побуту, медичне, комунальне й культурне обслуговування. Листи та заяви трудящих аналізувала секція загальної інформації. Систематично рада приділяла увагу вивченню настроїв окремих груп населення – молоді, пенсіонерів та ін. Саме такий комплексний підхід гарантував цілісність і глибину у вивченні громадської думки. Очолював обласну раду секретар обкому партії, а конкретну роботу проводила лекторська група обкому. За роботу кожної секції відповідав штатний лектор лекторської групи.

Листи та заяви трудящих аналізувала **секція загальної інформації**. Рада систематично приділяла особливу увагу вивченню настроїв окремих груп населення – молоді, пенсіонерів, домогосподарок та ін. Секції ради підтримували постійний зв'язок з різними організаціями й установами, які забезпечували їх перевіреними й оперативними даними. Значний матеріал давали житлово-експлуатаційні дільниці, органи соціального забезпечення, ради ветеранів, відділи реєстрації актів цивільного стану, народні суди та ін. Важливим за обсягом джерелом інформації були засоби масової інформації й пропаганди – преса, телебачення і радіо.

Науковий рівень керівництва виховним процесом потребує певної системи вивчення громадської думки. Така система включає в

себе вивчення, формування й використання громадської думки в школах і семінарах партійної і комсомольської політосвіти; масових формах пропаганди; різноманітних формах масово-політичної роботи; масово-політичної інформації; шляхом аналізу листів, заяв та запитань трудящих; при особистому спілкуванні керівників з людьми. Особливу увагу ми приділяли добору і вихованню кадрів, здатних проводити дослідження громадської думки. Для створених при міськкомах і райкомах рад проводились семінари, практичні заняття, випускалися методичні бюлетені, складалися анотовані списки літератури.

Ми взяли на облік та залучили до роботи усіх викладачів вишів, які мали відношення до визначеної проблеми. Такий підхід дав можливість виділити серед ідеологічних працівників спеціалізовану ланку, що й займалася обробкою соціальної інформації й підготовкою рекомендацій на основі соціологічних досліджень. У справі професійної підготовки наших кадрів активну допомогу надавав нам інститут філософії АН України на чолі з академіком Шинкаруком В.І. та соціологічне відділення цього інституту.

Його співробітники провели декілька соціологічних досліджень на базі заводів «Ніжинсільмаш», «Автозапчастин» (Чернігів), Ріпкинського та Новгород-Сіверського районів. Вони на основі конкретних соціологічних досліджень підготували практичні рекомендації по поліпшенню виховної роботи в трудових колективах. Як правило, матеріали, підготовлені на основі опиту громадської думки, розсилалися в газети, журнали, передавалися по радіо, широко використовувалися в бесідах, лекціях і доповідях з населенням області. Одного разу, пам'ятається, бюро обкому партії заслухало питання про роботу керівного активу Прилуцького району по вдосконаленню інформації та вивченню громадської думки серед населення регіону. Постанова, що була прийнята, стала конкретною програмою дій по вивченню громадської думки в усіх райкомах і міськкомах партії.

Перспективним планом обласної ради по вивченню громадської думки передбачалося подальше відпрацювання районними і міськими радами питання впливу каналів збору і вивчення інформації про морально-політичну обстановку в трудових колективах і за місцем

проживання населення. Громадська думка широко використовувалася при вивченні різних аспектів виховної роботи. Як автор цієї ідеї, я глибоко усвідомлював, що в такій роботі накреслювалися лише контури великої і складної проблеми щодо вивчення, формування і використання громадської думки для поліпшення виховної діяльності в цілому.

Далі зупинюся на роботі окремих секцій обласної ради по вивченню громадської думки.

Секція партійно-політичної інформації. Члени секції, дбаючи про ефективність партійно-політичного навчання та економічної освіти трудящих ставили за мету підвищити ступінь політичної зрілості слухачів, їх переконаність, вплинути на їхню поведінку в побуті, сім'ї, простежити складові рівня політичних знань. Особлива роль у цьому процесі належала політичній освіті, в ході якої виділяли три аспекти навчання і формування громадської думки. По-перше, надання методичної допомоги організаторам навчання (пропагандистам). По-друге, робота самих пропагандистів по формуванню громадської думки і використання її для підвищення ефективності занять. По-третє, участь самих слухачів у формуванні громадської думки в трудових колективах.

З метою надання методичної допомоги у вивченні і формуванні громадської думки на курсах і семінарах першорядна увага приділялася активним формам навчання, інформуванню пропагандистів з найширшого кола питань. Перед слухачами виступали викладачі інститутів, технікумів, партійні, радянські й господарські керівники, ветерани й новатори виробництва. Велику допомогу у цій справі надавали члени методичної ради Будинку політичної освіти, викладачі кафедр суспільних дисциплін, партійні працівники. Отримані дані допомагали встановити, як перелічені фактори впливали на ставлення слухачів до занять, на бажання ознайомитися з теоретичними основами знання. Ми намагалися поставити справу так, щоб дати слухачам найширше уявлення про громадську думку як складне, динамічне явище духовного життя.

В області був нагромаджений багатий арсенал засобів, форм і методів виховної роботи, який спрямований на формування передо-

вого світогляду, високого почуття безмежної відданості своїй сім'ї й суспільству. На семінарах пропагандисти підвищували теоретичні знання, збагачувалися досвідом належної організації навчального процесу, оволодівали методикою проведення занять, вивченням громадської думки в трудових колективах. Подібний досвід нагромадили в школах і семінарах міст Чернігова, Ніжина, Прилук, в Бахмацькому, Козелецькому та Ічнянському районах. На нарадах і зустрічах «за круглим столом» пропагандистський актив одержував інформацію про життя країни, міжнародне становище, про справи в області, містах, районах – насамперед з питань господарського і культурного будівництва, про патріотичні почини трудящих.

Постійними стали зустрічі з керівниками обласних організацій і відомств, під час яких обговорювалися питання удосконалення торговельного, побутового, медичного обслуговування, охорони громадського порядку, розвитку фізкультури і спорту. Усе це було джерелом формування колективної думки з актуальних проблем економічного й соціального розвитку, життя й діяльності трудових колективів з тих назрілих завдань, які необхідно вирішувати при найактивнішій участі населення.

Важливим кроком у тому, щоб громадська думка з широкого кола актуальних питань стала реальною, творчою силою, стало обговорення на районних і обласних методичних конференціях проблем формування громадської і трудової активності, високих моральних якостей в ідеологічного активу, а через нього і всього населення. Конференції допомогли узагальнити цікавий досвід роботи по політичному, трудовому й моральному вихованню в трудових колективах, озброїли учасників необхідними рекомендаціями, у відповідності з якими проводилася уся наша виховна робота.

У процесі вивчення громадської думки широко використовувалися *вибіркові опитування, спостереження, аналіз статистичних даних, звіти та документи* партійних і громадських організацій. Члени цієї секції здійснили опитування учасників семінарів, які проводилися для ідеологічного активу області. Це дало можливість одержати характерні дані про теоретичний та методичний рівень лекцій та семінарів, які організовувалися для них. Так, 85 процентів слухачів

відзначали, що лекції в основному проходили на належному теоретичному й методичному рівні. Разом з тим 12 процентів висловилися за підвищення популярності лекцій; жвавості, емоційності викладу; 21 процент пропонували ширше використовувати проблемний метод навчання; 4 проценти пропонували підвищити їх методичний рівень.

Керівництво зазначеної секції проводило найпростіші дослідження, розповсюджуючи опитувальні листи та анкети. Зібрані пропозиції уважно вивчалися, визначалися заходи щодо вдосконалення самого процесу опитування. На основі дослідження був запропонований наступний зразок.

Опитувальний лист (вивчення громадської думки по проблемі виховання дисципліни праці на підприємстві).

Шановний товаришу! Просимо Вас відповісти на такі питання:

1. Які основні причини, на Вашу думку, породжують порушення трудової дисципліни і які шляхи їх усунення Ви пропонуєте?

2. Що треба зробити для зміцнення трудової дисципліни, скорочення втрат робочого часу?

3. Як Ви боретесь за економію і бережливість на своєму робочому місці?

Зібрані в ході масового опитування дані уважно розглядала адміністрація, громадські організації. Згодом вони виносилися на обговорення виробничої наради. У своїх повідомленнях робітники й майстри підняли багато питань, що стосуються добору й закріпленню молодих спеціалістів, управління виробництвом, створення на підприємстві нормальних умов праці й відпочинку, побуту робітників, виховної роботи в колективі. Наведу найхарактерніші відповіді, роздуми й пропозиції:

– Незадовільний підхід до добору і закріпленню кадрів.

– Недостатня вимогливість начальників цехів і майстрів до недбалих робітників. Необхідність підвищення ролі бригадирів на місцях.

– Усунення знеосібки тих, хто працює на устаткуванні. Давати завдання лише в рамках технології.

– Дбати про благоустрій території заводу, фабрики.

– Поліпшити житлово-побутові умови, приділяти більше уваги потребам робітників.

– Слабий контроль начальників цехів, бригадирів за додержанням трудової дисципліни.

– Майстри й бригадири повинні бути принциповими в роботі з людьми.

– Дбати про нормальні умови для роботи (освітлення, вентиляція, сигналізація, аварійне устаткування і т.д.).

– Поліпшення матеріальних й моральних умов заохочення.

– Поліпшити роз'яснювальну, виховну роботу серед робітників.

– Посилити боротьбу з вживанням спиртних напоїв у робочий час.

– Частіше проводити лекції й бесіди про економію й бережливість.

Після докладного й глибокого аналізу матеріалів опитування адміністрація, громадські організації мусили розробити конкретні плани по втіленню думок і пропозицій робітників у життя, мобілізувати колективи на їх виконання. Особливу цінність становили такі повідомлення, реферати, в яких продумано добирався матеріал і вміло використовувався. Це викликало посиленій інтерес, переконливо формувало погляди, міркування, оцінки щодо характеру належних перетворень в країні, кожному місті, районі чи селі. Поза сумнівом, що кожна лекція, консультація, семінар чи співбесіда, підготовка слухачами повідомлень з практичних завдань виконували функції формування громадської думки, її вивчення й використання у виховній роботі в колективі.

У своїй повсякденній діяльності я (як колишній лектор) особливу увагу звертав на підготовку лекторів, їх поінформованість, знання матеріалу, викладу його в аудиторії, зовнішній вигляд. Майстерність лектора, ефективність його впливу на думку людей повною мірою проявлялась лише тоді, коли він спонукав слухачів до спільних роздумів, аналізу, тоді, коли слухачі ставали співучасниками пошуку істини. Для ефективного впливу на процес формування світогляду слухачів від лектора вимагалось добре знати інтереси слухачів, їхні думки з поставленого питання, викликати інтерес до мас, забезпечити логічну послідовність, аргументованість, вміння створювати у слухачів позитивне емоційне ставлення до змісту лекції.

Ось чому у функції лектора входило обов'язкове інформування аудиторії про усунення тих причин, які викликали негативну громадську

думку, критично-оціночні судження людей з приводу неправильних дій окремих керівників, недоліків в організації праці, відпочинку, сфері торгівлі, побутовому, медичному та культурному обслуговуванні людей.

Громадська думка у процесі агітаційно-масової роботи. Агітаційно-масова робота була важливою і відповідальною сферою діяльності партії, одним з дієвих засобів інформування, переконання, підвищення політичної свідомості людей, мобілізація їх на успішне здійснення поставлених завдань. Складовою частиною агітаційно-масової роботи – усна політична інформація, як ефективна форма спілкування з людьми, надійний канал одержання довідок про настрої людей у трудових колективах та за місцем проживання.

Агітатори були найчисленнішим загоном ідеологічних працівників, які стояли біля фундаменту виникнення і формування оціночних суджень людей. В області їх налічувалося близько 30 тисяч. Це були члени партії, безпартійні, які мали вищу або незакінчену вищу освіту і постійно перебували серед товаришів по роботі, добре знали їх запити й настрої, своїм словом і особистим прикладом щоденно справляли виховний вплив на них, мобілізуючи на пошуки резервів підвищення ефективності виробництва і якості роботи, сприяли зміцненню дисципліни й організованості. У своїй повсякденній роботі я прагнув поставити справу так, щоб агітатори не обмежувалися лише інформуванням, а й організовували товаришів по роботі, спрямовуючи громадську думку на виконання конкретних завдань.

У процесі формування громадської думки активісти усної політичної агітації застосовували різні методи. Політінформатори, наприклад, окрім бесіди, часто користувалися розповіддю – монологічним способом викладу матеріалу. Його перевага полягала в тому, що він давав можливість послідовно й систематично, за порівняно короткий відрізок часу висвітлити ту чи іншу проблему, здійснити цілеспрямований вплив на думку людей. Огляд подій – це один із методів політичного інформування. Він застосовувався у тих випадках, коли слухачів потрібно коротко повідомити про кілька явищ і подій громадсько-політичного життя, всебічно їх прокоментувати. Огляд подій давав можливість і об'єктивно охопити певну проблему, і сконцентрувати на ній увагу слухачів.

Помітне місце у формуванні й узагальненні громадської думки займали мітинги. Вони проводилися в тих випадках, коли потрібно було оперативної й негайно привернути увагу трудящих до якоїсь важливої події, висловити оціночні судження колективу щодо певного явища. В основному мітинги проводилися у зв'язку з нагородженням трудового колективу чи області, привітання при достроковому виконанні планів п'ятирічки, у зв'язку з відкриттям нових цехів і підприємств тощо. На мітингах, як правило, дякували центральним органам влади та брали підвищені соціалістичні зобов'язання.

Вдалою формою вивчення й формування громадської думки були **вечори запитань і відповідей**, вечори політичного інформування трудящих. Їх особливістю було те, що вони давали можливість роз'яснювати населенню найрізноманітніші питання в галузі політики, економіки, культури, моралі, права, міжнародного життя. При підготовці таких вечорів ми попередньо з'ясовували проблеми, які найбільше хвилювали слухачів, добирали для відповідей таких людей, які б могли дати компетентні відповіді, проінформувати слухачів про те, що вже зроблено і що буде робитися. Це були, як правило, керівники обласних організацій та установ. Вони полюбили ці заходи, готувалися до них і завжди активно відгукувалися на наші прохання, а ми вже в засобах масової інформації розповідали про їх активну участь в суспільно-політичному житті області.

Організатори таких вечорів, а це були працівники партійних комітетів, усі питання, які заслуговували на увагу, збирали, узагальнювали і доводили до відома організацій, яких вони стосувалися. При цьому використовувалися контрольні картки, форму однієї з них наведу як зразок.

«У відповідності з постановою секретаріату обкому компартії України від 18 березня 1980 р. «Про питання, які ставляться трудящими лекторам, доповідачам, іншим працівникам партійних комітетів, ідеологічному активу» направляємо Вам на розгляд такі питання: (вказуються питання). Про результати просимо повідомити заявника (вказується організація) і відділу пропаганди і агітації обкому компартії України до ...

Зав. відділом пропаганди і агітації обкому компартії України (підпис).

Аналогічні зразки контрольної документації мали партійні комітети у містах і районах.

Великий виховний заряд несли такі заходи, як вечори, присвячені передовикам і новаторам виробництва, *вшанування трудових династій*. На них виступали, як правило, керівники, спеціалісти, товариші по праці. Передовиків поздоровляли, вручали подарунки, вітальні адреси, самодіяльні артисти давали концерти. Пригадується вечір вшанування солдатських вдів у селі Феськівка Менського району. Крім жителів села, на цей вечір запросили представників сусідніх сіл. Свято пройшло урочисто, піднесено й хвилююче. Виступали учасники Другої світової війни, керівники, солдатські вдови. Зваживши на думку учасників вечора, було прийнято рішення такі вечори провести в інших селах району.

В основі досягнутих успіхів лежала трудова активність широких мас. Саме тому одним з головних своїх завдань ми вважали формування позитивної громадської думки по відношенню до трудової діяльності. Дуже важливим було створити таку атмосферу, таку громадську думку, щоб на кожному підприємстві, у кожному колективі добре знали, хто і як працює, і кожному відплачували по заслугах. Усі повинні були бути впевненими, що добра праця і гідна поведінка в колективі завжди дістануть визнання й оцінку, принесуть повагу й вдячність товаришів по роботі.

Праця – справа честі, доблесті й героїства. Під таким гаслом проходили збори, мітинги, вшанування робітників і хліборобських династій, вечори-портрети, вітання з нагоди дострокового виконання річного чи п'ятирічного зобов'язання. На честь таких людей піднімалися прапори трудової слави, спалахували зірки, випускалися листки трудової слави і «блискавки». Про них розповідалося в засобах масової інформації, говорилося керівниками, доповідачами, лекторами, агітаторами, що додавало снаги, завзяття й устремління іншим трудівникам колективу.

Окремо хочу наголосити про важливість *джерел* громадської думки. Авторитетний інформатор дуже часто допомагає частині населення докорінно переглянути свої помилкові оцінки тих чи інших суспільних процесів і явищ, «вилікуватися», скажімо, від підвищеного

інтересу до окремих недоліків та упущень, від податливості чуткам та іншим ненадійним джерелам інформації. Враховуємо, що для молоді таким джерелом інформації були старші товариші, досвідчені кадрові робітники, ушавлені хлібороби, ветерани праці, передовики виробництва, які утврдили свій авторитет у громадській думці. Це були наставники молоді. Таке почесне й відповідальне доручення в області виконували близько 10 тисяч чоловік. Вони не тільки допомагали професійно-технічному зростанню робітничої зміни, але й прагнули виховувати високі ідейно-моральні якості, добивалися, щоб норми і принципи нового способу життя ставали міцними переконаннями кожної молодої людини.

Великою силою авторитету володіла думка *трудового колективу*. Для кожної людини колектив, у якому вона працювала – це свого роду і дім, і сім'я, і школа. Саме тут від одного покоління до іншого передавався професійний досвід, майстерність, звичка працювати на совість. У тих колективах, де намагалися повніше використовувати потенціал колективної думки в інтересах розвитку трудової активності мас – високі і стійкі виробничі показники. На формування контактів і думок в колективі немалий вплив справляли повсякденні контакти між людьми, які відігравали важливу роль в обміні інформацією і задоволенні розумних інтересів. Близько 45 процентів опитаних саме так шукали відповіді на незрозумілі питання, перевіряли правильність своїх міркувань про ті чи інші явища суспільного життя.

Вважалося, що у вільному спілкуванні з товаришами по роботі краще всього обговорюються новини – кожен може висловити свою думку, яку не завжди підтримають, але вислухають. Це все зобов'язувало нас дбати про поліпшення *усної політичної інформації* в колективах, підвищувати інтерес людей до зустрічей з доповідачами, політінформаторами та агітаторами. Роль громадської думки в сфері економіки настільки велика й очевидна, що її можна розглядати як один з елементів господарювання. Дієвість лозунгу «Працювати краще, підвищувати ефективність і якість» залежала від уміння формувати і використовувати громадську думку в інтересах виробництва. Тут важливим було конкретизувати загальні заклики. Це було надзвичайно важливо. Ми чули не раз нарікання на низьку якість товарів і

послуг. У засобах масової пропаганди намагалися переконливо показувати, що якість – загальна всеохоплююча вимога. Кожен, у якій би сфері виробництва він не був, відчував на собі якість продукції. Його недоробки у сфері якості завжди поверталися вдома якістю одержаних послуг чи товарів.

У процесі виховної роботи ми всіляко утверджували престижну значимість особистості в залежності від її вкладу в спільну справу.

Своїми статтями й виступами в колективах я намагався всіляко показувати *престиж особистості*, яка бачить і розуміє свою мету в суспільно значимій діяльності. У формуванні громадської думки головною ідеєю була загальність цілей і завдань, спільне їх вирішення. Звідси й найвищий ступінь престижності у тих людей, які вносять найбільший вклад в ім'я здійснення спільних ідей. Неодмінною умовою підвищення дієвості виховної роботи було врахування й облік інтересів і запитів людей, й використання отриманих даних у практичній діяльності. Йдеться насамперед про аналіз інформації, яка надходила «знизу» й характеризувала різні сторони життєдіяльності трудових колективів, розвиток інтересів, потреб і настроїв трудівників.

Так за останні роки у нас склалася система *вивчення і збору* інформації. Сюди входили дані про діяльність нашого пропагандистського активу, про стан наочної агітації, інформація про відвідування певним колективом культурних заходів, відомості про питання, які турбують колектив, характер листів, пропозицій і побажань трудящих. Одним з основних джерел інформації було особисте спілкування нашого ідеологічного активу з представниками трудових колективів. Під час невимушених бесід повніше розкривалася обстановка в колективі, розкривалися самі люди з їх світом почуттів, бажань, інтересів та прагнень. Така робота допомагала нам у поліпшенні поінформованості, обізнаності і навчанні кадрів виховної роботи.

Засоби масової інформації і громадська думка. В умовах широкого втілення в наше повсякденне життя преси, радіо й телебачення, усі розуміли, що вони відіграють дедалі зростаючу роль не тільки у вираженні, а й у формуванні громадської думки трудящих області. Тому, здійснюючи керівництво ними в цьому напрямку, ми враховували такі аспекти:

- посилення контактів між ЗМІ й читачами (слухачами) шляхом систематичного використання таких активних форм спілкування, як дні редакцій в трудових колективах, дні відкритого листа, система соціологічних досліджень (анкетування, опитування), робсількорівський рух тощо;

- підвищення дієвості публікацій шляхом певного цільового добору інформативного матеріалу, листів трудящих, використання масових ідеологічних акцій;

- поліпшення якості інформування читачів і слухачів;

- підвищення контролю преси та радіомовлення за рішенням певного кола господарських і соціальних проблем.

На той час в області діяла така мережа засобів масової інформації. Виходили, як уже зазначалося, дві обласні, дві міськрайонні, двадцять районних, дев'ять багатотиражних газет разовим тиражем півмільйона примірників, працювало двадцять дві районні радіоредакції з об'ємом часу сорок п'ять хвилин на тиждень й обласне радіомовлення – півтори години на добу. За даними статистичного аналізу, питома вага інформування населення області за допомогою місцевих ЗМІ становила в середньому 47 процентів (29 процентів – центральні, 24 – республіканські). Поза всяким сумнівом, місцева преса й місцеве радіомовлення стояли ближче до читача й мали першорядне значення не лише у вивченні, але й у формуванні громадської думки. Цей важливий фактор впливу ЗМІ на вирішення проблем господарського будівництва і виховання трудящих ми постійно враховували у своїй повсякденній роботі.

Я завжди не погоджувався з тим (хоча мене часто критикували мої колеги по роботі і особливо викладачі-філософи з педуніверситету), щоб у своїй діяльності ми виділяли три одночасно діючих способи формування громадської думки відповідно до трьох визначених на той час функцій засобів масової пропаганди й інформації:

- як колективний пропагандист вони активно діють на вибір людиною своєї лінії поведінки, допомагають сформувати громадську думку, яка співволідіючи з громадською, спонукає до певних дій;

- як колективний агітатор сприяє мобілізації зусиль трудящих, спрямованих на здійснення цілей, які витікають із уже сформованих переконань;

- як колективний організатор впливають на результати діяльності людини, ступінь її трудової і громадянської активності, на практичний вибір форм, методів і прийомів у виконанні своїх професійних і посадових обов'язків.

Усі три функції ЗМІ у справі формування громадської думки я називав ідеологічним штампом, зміст кожної з яких можна з успіхом поміняти місцями, без втрати загального розуміння поняття. При всьому цьому ми розглядали ЗМІ як механізм, здатний вивчати й формувати громадську думку.

Суть методики вивчення громадської думки. ЗМІ ґрунтуються у першу чергу на масовості і одночасно вибірковості впливу на читачів. Вони завжди мобільні й оперативні. Так, характерними особливостями методики вивчення громадської думки ЗМІ є, по-перше, можливість одночасного виходу на маси, чи на певну групу населення; по-друге, здатність охопити широкі прошарки населення, будучи одночасним каналом зворотного зв'язку; по-третє, право автора на обнародування своїх тверджень, роздумів, переконань. Отже сама методика вивчення громадської думки ЗМІ ґрунтується на тій платформі, яка забезпечує цьому процесові глибину, об'єктивність, правдивість і різноплановість.

Методи дослідження громадської думки ми розділяли на активні й пасивні. До активних відносили ті, що застосовувалися редакціями для одержання цілеспрямованої інформації. Вони найбільш ефективні, мобільні і масові. На практиці використовувалися такі активні методи, як опитування читачів, анкетування, спостереження, інтерв'ю, дні відкритого листа, дні редакції, бесіди «за круглим столом», читачькі конференції. Найпопулярнішим методом, яким користувалися часто, було опитування. **Опитування** охоплювало невелику кількість людей (до 100 чоловік), проводилося протягом одного-двох днів силами редакції. Так, Городнянська районна газета «Сільські новини» провела опитування своїх читачів з проблеми охорони природи.

Серед тих, хто відповів редакції, були колгоспники, робітники, інтелігенція, пенсіонери і домогосподарки – жителі 23 населених пунктів, всього понад 80 чоловік. Більшість із них виявили великий інтерес до питань охорони природи, обізнаність зі щомісячними публікаціями

сторінки «Вербиченька». Майже 70 процентів опитаних зробили свої зауваги і пропозиції. Серед них: газета повинна більш рішуче і конкретно викривати браконьєрів; частіше надавати слово тому, хто вболіває за природу; вихованню у підростаючого покоління бережливого ставлення до природи; послідовно й наполегливо домагатися дієвості своїх виступів; про недосконалість очисних споруд підприємств міста; про відтворення і збереження в лісах ягідників; грибних місць і т.д. За пропозицією читачів було створено своєрідну «Червону книгу» району, у зв'язку з чим проведено спеціальне засідання редакційного клубу ділових зустрічей. Тепер на сторінках газети з'являлися матеріали про той чи інший вид звірів, птахів, рослин, які, на думку читачів, слід взяти під охорону громадськості.

Анкетування теж набуло широкого застосування як метод вивчення громадської думки. Важливим моментом при цьому стала обробка одержаної інформації. Оскільки кількість анкет досягала іноді 2-3 тисячі, до їх аналізу залучалися спеціалісти з проблеми, яка вивчалася. У вересні – жовтні 1982 р. чернігівський Облтелерадіокомітет провів заочну конференцію слухачів на тему про кращий час мовлення. Було розіслано 3 тисячі анкет. Шляхи їх поширення – через кореспондентів-організаторів міськрайонного радіомовлення – в кількості 1 тисяча примірників, редакторів радіо, газети, позаштатних кореспондентів – 500, листонош – 1500. До комітету повернулося 1605 заповнених анкет. З їх відповіді було встановлено склад учасників заочної конференції. У ній взяли участь: робітники – 15.7 процента, колгоспники – 13.8, службовці – 47.7, студенти – 6.7, учні – 6, пенсіонери – 5.5 процента, не вказали професії – 4.6 процента. Більшість респондентів кращим для мовлення назвали час з 7 до 8 годин ранку – 77.3 процента, а з 18 до 19 годин – 10.7 процента, з 19 до 20 годин – 12 процентів.

На прохання вказати три кращі передачі, найбільшу кількість голосів зібрали: «Обласні вісті» – 33.9 процента, музичні передачі – 26.8, «Діла і люди» – 22.2; «Над Дніпром, Десною і Сожем» – 15.8 процента. Серед передач, на адресу яких було найбільше зауваг, названо: «Сільські горизонти» – 28 процентів, радіоклуб «Прогрес» – 25; «Як вас обслуговують» – 22; «Рідна природа» – 24 проценти. Результати заочної конференції слухачів обговорювалися не на одній редак-

ційній літучці. Думки слухачів враховувалися при підготовці нових радіопрограм. Після цієї заочної радіоконференції почали проводити анкетування обласні й районні газети. Перші, як правило, раз-два на рік, а другі – двічі-тричі.

Особливої популярності в області набули «Дні відкритого листа». Чималий досвід у цій справі мала обласна газета «Деснянська правда». Їх започаткували з метою поліпшення роботи з листами трудящих, вивченню громадської думки, запитів і пропозицій населення. Перший такий день редакція провела у Новозаводському районі м. Чернігова. Спочатку були проведені збори організаторів, на яких детально обговорили хід підготовки до проведення «Дня відкритого листа». На підприємствах району в приміщеннях найбільших цехів, в організаціях і установах вивісили скриньки для запитань. Про «День відкритого листа» повідомляли по радіо, сповіщала про це і велика яскрава афіша біля Палацу культури хіміків.

Всього до редакції надійшло 350 запитань. Глибоко вивчивши, проаналізувавши і розподіливши їх за темами й проблемами, запросили до редакції керівників міських й обласних організацій, установ і служб. День відкритого листа відбувся в Палаці культури хіміків. У ньому брало участь близько 700 трудівників міста. На їх запитання відповідали голова міськвиконкому, головний архітектор міста, начальник обласного об'єднання автостанцій та ін. Про проведення цього заходу повідомляла газета «Деснянська правда» під рубрикою «Уважно ставитися до людини, її потреб і запитів». На проведення цього заходу запрошувалися редактори районних і міськрайонних газет, секретарі райкомів партії. Згодом такі Дні відкритого листа проводилися в інших районах області.

До активних методів вивчення громадської думки можна було віднести й ряд інших організаційно-масових форм спілкування: дні газет і радіоредакцій, читацькі й робітлькорівські конференції, «круглі столи» редакцій тощо. З них чи не найдієвіша форма – «Дні редакцій». Головна їх мета – вивчення громадської думки про зміст, дієвість і якість публікації, радіопередач і телепередач у цілому чи за певною тематикою. Вони проводилися поквартально у трудових колективах і за місцем проживання трудящих у формі своєрідного звіту редакцій-

них працівників про проведену ними роботу. Зауваження, побажання і пропозиції трудящих враховувалися потім редакціями у планах роботи.

Отже, методи вивчення громадської думки, які відносяться до групи активних, є методи, застосовані самою редакцією шляхом впливу на трудящих цілеспрямованим інформаційним процесом чи певними проблемними установками. При цьому загальною метою було одержання максимуму інформації з питань і проблем, які цікавили редакцію, для вироблення цілеспрямованих установок по формуванню громадської думки.

До групи *пасивних* методів вивчення громадської думки засобами масової інформації і пропаганди належали методи, які забезпечували певну інформацію газеті чи радіомовленню без їх прямого втручання – шляхом листів, пропозицій, скарг трудящих. Важливість відомостей, одержаних таким чином, очевидна, оскільки вони мали конкретного адресата, який у тій чи іншій мірі відповідав за їх достовірність. Інформація про характер пошти за місяць, квартал, півріччя чи рік публікувалася на сторінках газет, передавалася по радіо. Лише до редакції газети «Деснянська правда» щороку надходило понад 16 тисяч листів, а на адресу редакцій міськрайонних і районних газет – близько 70 тисяч.

У вивченні та формуванні громадської думки обласними, міськрайонними, районними та багатотиражними газетами, а також радіомовленням ми спиралися на широкий рабсількорівський актив, тісно взаємодіяли зі спеціалістами різних галузей народного господарства та громадськими організаціями. Активно вростаючи в живу тканину суспільних відносин та інтересів у всій їх широчині й масштабності, ЗМІ у той же час діяли вибірково – по вивченню громадської думки відносно найактуальніших для району чи міста проблем. Диференційований підхід забезпечував глибину практичних рекомендацій та ефективність впливу.

Так, «Деснянська правда» вивчала громадську думку відносно поліпшення організації промислового і сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності праці. Городнянська районна газета – про культурне, побутове і торговельне обслуговування населених

пунктів. Бобровицька районна газета – поліпшення морально-психологічного клімату в трудових колективах. Новгород-Сіверська – удосконалення патріотичного й інтернаціонального виховання. Щорська – організація сільської торгівлі. Ріпкинська – питання культури і виховання трудящих. І так по кожній районній і міськрайонній газеті області. Намагаючись глибше і всебічно вивчати громадську думку, редакції газет і радіомовлення в середньому (як ми підраховували) щорічно проводили 86 анкетувань, 28 «Днів відкритого листа», 87 опитувань, 112 засідань «Круглого столу», 68 інтерв'ю. За такий період опубліковано було близько 100 оглядів і сторінок листів трудящих.

Про те, що в Чернігівському обкомі партії вивчають громадську думку населення писали не тільки республіканські газети й журнали, але й всесоюзні. Так, газета «Сельская жизнь» детально розповідала про вивчення громадської думки на віддалених селах і хуторах («Сельская жизнь», 14 июля, 1979). «До самых дальних селений». Згодом Видавництво політичної літератури звернулося до мене з проханням підготувати відповідний рукопис для опублікування. Я зібрав увесь матеріал, узагальнив його і послав у редакцію. Так з'явилося монографічне дослідження «Вплив громадської думки» (Видавництво політичної літератури, 1983. – 195 с.), тиражем 15 тис. екземплярів. За моїм підписом.

Засоби масової інформації серед інших форм дослідження ефективності впливу громадської думки займали чи не найперше місце. Я приділяв їм особливу увагу. Ще при М.В. Уманцю намагався побувати в редакціях газет, разом з ним на зборах і навіть літучках. Такий порядок залишався і при Л.І. Палажченку, тим більше що вони з І.І. Музиченком – редактором «Деснянської правди» – були давно у приятельських відносинах. Це не завжди було на користь справі. Особливо, коли почалися кадрові розбірки. З подачі А.В. Рубця через Л.І. Палажченка на сторінках «Деснянської правди» почали з'являтися негативні публікації про В.С. Зуба – зав. облздороввідділом та про А.М. Грушу – головного лікаря обласної лікарні. До речі, обидва кандидати медичних наук, хороші фахівці своєї справи. Як міг я стримував І. І.Музиченка, але він діяв через Л.І. Палажченка й матеріали продовжували з'являтися в газеті, доки я не зайшов до Л.І. Палажченка і сказав, що всі добре

знають, в чому справа і ми повинні припинити міжособистісні розбірки з виносом їх на всю область. І.І. Музиченко на деякий час утихомирилися. Тоді за справу взялися оскаржені й почалася писанина в ЦК, про що я уже зазначав у цій книзі, і про те, чим все це закінчилося.

Окрім перспективних і поточних планів роботи, затверджених на бюро обкому партії, Леонід Іванович завів такий порядок. Щопонеділка – нарада секретарів у першого секретаря, а секретарі зі «своїми» відділами збиралися на нараду щовівторка і так упродовж місяця. У кінці кожного місяця проходилися спільні наради секретарів і завідувачів відділів, де кожен звітував за свою роботу упродовж місяця і ставилися завдання на наступний місяць. У кінці кожного кварталу Л.І. Палажченко збирав на нараду перших секретарів міськкомів і райкомів партії разом з апаратом обкому, де з основною доповіддю, після звітів перших секретарів, виступав перший секретар обкому. Як правило перед такою нарадою він особисто детально знайомився зі станом справ на місцях.

Виконання планів по тваринництву. В одному з моїх щоденників зберігся запис наради за I квартал 1987 р. У ньому мова йшла про стан виконання планів по тваринництву. Доповідав спочатку М.І. Даниленко – начальник обласного управління сільського господарства. За ним звітував перший секретар Коропського райкому партії – Однолько В.К. Підсумки наради зробив Л.І. Палажченко. Це була доповідь про стан справ у тваринництві району. У моїх записах мова йде про наступне. За чотири місяці господарювання Коропський район недобрав, порівнюючи з тим же періодом минулого року, понад 400 тонн молока. Причина – збіднілі раціони. Слід було сподіватися, що тут і дня не згаять з виведенням корів на пасовища, але з цим запізнилися. Ще й зараз, коли на повний хід треба випасати корів на багаторічних травах, тут не використали відведеної для згодування худобою озимини. У деяких колгоспах не спасли навіть третини запланованих площ. Колгосп «Зоря», наприклад, звітував, що використано всі 150 га, відведених під випас. Насправді ж, на половині цієї площі озимина загинула.

Зараз в районі середньодобовий надій на корову, говорив доповідач, становить лише 8.8 кг проти 10 кг у минулому році. Та й звідки

ж братися тому молоку, коли худоба перебуває на випасі 7-8 годин на добу, коли треба вдвічі більше. На пасовищах не обладнане водонапування. У колгоспі «Україна», наприклад, корів щодоби проганяють 17-20 км. Такі «моціони» обходяться значним недобором продукції. Не можна миритися з тим, що в окремих господарствах худобі не дають мінеральної підгодівлі, бракує навіть звичайної солі. Тому й не дивно, що зараз район продає державі на 10 тонн молока менше торішнього. Причому якість його невисока. У згаданому колгоспі «Україна» у першому кварталі першим сортом прийнято тільки 8 процентів продукції.

У районі, наголошував Л.І. Палажченко, допустили великий недолік, запізнившись з початком випасання худоби на озимині. Тривожне становище склалося не тільки в Кородському районі. І в цьому винні у першу чергу перші секретарі райкомів партії, які не аналізують стан справ, не контролюють районні управління сільського господарства, не надають колгоспам конкретної ділової допомоги.

Сучасний читач після цих рядків запитає:

– Хіба це справа партійних комітетів?

– Да. Так було поставлено питання. За все в республіці, області чи районі відповідав перший секретар. Він повинен організувати роботу так, щоб подібних недоліків не було. Був він головним організатором або, як сказали б зараз, менеджером.

Тому і їздили усі обласні керівники, включаючи членів бюро обкому, уповноваженими на збиранні врожаю, на посівну, на вранішнє чи вечірнє доїння корів, на інші сільськогосподарські роботи. А районні партійні комітети посилали в колгоспи своїх уповноважених «здійснювати контроль». І так щорічно. Такий стиль, на мою думку, успадкувався ще з перших років радянської влади, бо таким було відношення селянина до колгоспної праці, до колгоспу взагалі, до самого процесу колективізації. Неодноразово бувало, прийдеш на поле – комбайн стоїть і в ньому комбайнер дрімає після вчорашнього застілля.

– Чому не працюєте? – запитую.

– Роса, – відповідає.

– Яка роса, подивись на покоси і на годинник. 9 годин ранку!

– Зараз розпочну, – відповідає.

І так дуже часто, але не всюди. Усе залежало від голови колгоспу. Хоча всі голови колгоспів були в номенклатурі райкому партії і сільськогосподарському відділі обкому, але не всі вони були здатні господарювати. Хоча з ними постійно проводилися наради, семінари, курси по підвищенню кваліфікації, працювали з резервом на голів колгоспів, часто заміняли голів, але все це не допомагало. Люди негативно відносилися до колгоспної системи організації праці, а тим більше, якщо в колгоспі не було порядку, якщо керівництво не показувало приклад дбайливого господаря.

Правда, в кожному районі було близько п'яти, а то й більше голів колгоспів, які вміло вели господарство і до яких хотілося їхати, щоб чомусь повчитися. У них і проводили обласні семінари, конференції, кущові наради. Такими були голови колгоспіва в Чернігівському районі – І. Скачок, В.Заєць; Менському – І. Прищепка, П.Кулик; Куликівському – П. Ревко, В. Левченко; Корюківському – Г. Бородавко, В.Головко; Варвинському – Н. Ушакова, В. Жадько; Прилуцькому – М. Бурачок, Г. Свистун; Ніжинському – С. Прядко, В. Коток; Бобровицькому – Д. Гладун, П. Гайдук; Ічнянському – В. Мінеславський, В. Луковина; Новгород-Сіверському – Л. Козлов, М. Мельник; І такі були в кожному районі.

Це були передові люди свого часу, вони вели господарство на науковій основі, застосовували передові методи праці, щороку вносили на гектар ріллі по 10-15 тонн органічних добрив і по 3-5 центнерів стандартних туків. На порядок дня в таких господарствах ставилося питання про програмування врожаю. Були освоєні правильні науково обґрунтовані сівозміни. Як і належало при інтенсивному землеробстві, вони дедалі більше насичували добривами ріллю під зернові й технічні культури. Варто зазначити, що хоч у них і чітко визначався головний напрямок спеціалізації – розвиток м'ясо-молочного скотарства, вони збільшували проти попереднього на 150-200 га хлібне поле і доводили питому вагу зернових у загальній структурі посівів до 50-55 відсотків.

У таких господарствах по 10-15 процентів землі займали під картоплю. Щорічно збільшувався продаж її державі на 50-80 процентів, та й внутрішні потреби її зростали. А по виходу кормових одиниць, як стверджували фахівці, жодна культура не могла зрівнятися з нею.

З гектара в середньому одержували близько 300 центнерів бульб, а це – понад 80 центнерів кормових одиниць. З технічних культур вирощували в основному льон і цукрові буряки. Льону у переводі на волокно окремі з них одержували в середньому по 7, а цукрової сировини – по 450-500 центнерів.

Під просапними культурами, враховуючи кукурудзу, було зайнято у більшості з них, близько третини орної землі, що заправлялася органічними добривами – по 30-40 тонн компостів на гектар, а під картоплю й того більше. Почали вносити компости й під озимину, що одразу позначилося на врожайності зернових. На заготівлі органічних добрив діяли постійні загони. Як правило, мали по 3-4 гноєсховища, збірники гноївки, компостували торф. Вважалося, що при такій насиченості тваринництва – коли лише великої рогатої худоби мали по 90-100 голів на 100 гектарів сільськогосподарських угідь – мушили заготовляти по 20-25 тонн компостів на гектар.

Згадується розмова в обкомі з заступником голови Ради Міністрів Т. Кальченком після його поїздки в колгосп с. Іванівка, де головою був Іван Іванович Скачок, який на його запитання, на якій основі будете свої плани розвитку господарства, відповів:

– На навозній основі.

У той час в господарстві Івана Івановича було 100 голів великої рогатої худоби на 100 га угідь. Ось що значили органічні добрива.

Сортовипробування та сортооновлення. Перш ніж закріпляти той чи інший сорт, випробовували його три роки. У наших умовах добре на той час зарекомендувала себе озима пшениця сортів «Ллічівська» і «Поліська-70», які навіть при несприятливих умовах давали відповідно 40-45 центнерів зерна з гектара. Перейшли на вирощування жита сортів «Тетраполіське» й «Кустро». Щодо останнього, то воно давало рекордний урожай – по 40 центнерів з гектара. У наших, чернігівських умовах на той час найкраще показував себе ячмінь «Трумф». Особливістю цього сорту було те, що він повністю окупував добрива. Серед сортів картоплі зупинилися на «Гатчинській», яка в наших умовах в середньому давала по 300-350 центнерів бульб з гектара. Кращі господарства мали, як правило, 2 тисячі гектарів пахотної землі й до тисячі природних угідь.

М'ясо-молочний напрямок нашої спеціалізації ставив підвищені вимоги до кормовиробництва. Нарощування його відбувалося за рахунок інтенсивних факторів. Так, вихід кормових одиниць з гектара піднявся з 17 центнерів до 25 у 80-х роках. У зв'язку з підвищенням родючості землі врожайність кормових культур підвищилася за ці роки у півтора рази. Справа не тільки у зростанні основного врожаю, а й у тому, що віддача від землі збільшувалася вирощуванням додаткових культур, які виступали або повторними, або додатковими (ущільнюючими). Так, кукурудзу на зелений корм і силос у чистому вигляді перестали вирощувати. Почали ущільнювати її люпином, суданською травою або соняшником. Практикувалася суміш ячменю, люпину і конюшини, що давала близько 100 центнерів кормових одиниць з гектара.

Індустріальний характер праці. Так, у 70-х рр. на кожного середньорічного працівника області припадало 5-6 кінських сил енергетичних потужностей, то у 80-х рр. – більше 8 кінських сил. Якщо в 70-х рр. з кожних ста працездатних в колгоспі механізаторів було 14 чоловік, то у 80-х рр. четверта частина колгоспників мала справу з технікою. Комплексна механізація пробивала дорогу й на тваринницькі ферми. У відгодівельниках, де утримувалася велика рогата худоба, намагалися усі процеси механізувати. Помітно підвищився рівень механізації на молочно-товарних фермах.

Праця людей стала інтенсивнішою і якіснішою, а прибутки господарств, про які йде мова, зросли в 2.5-3 рази. Вартість людинодня за рахунок цього піднято на 4-5 крб. Великим стимулом для піднесення трудової діяльності стала прогресивна оплата, що нараховувалась за надпланову продукцію, її високу якість. Господарства виділяли все більше коштів для утримання дітей у дитячих садочках, на культурно-освітню роботу, організацію громадського харчування, задоволення побутових потреб, таких як завезення палива, балонного газу тощо. Нерідко за колгоспні кошти в селі будувалися дитячі садочки, школи і навіть житло для колгоспників.

Так, на початок 80-х рр. в області діяли **544 ясла-садочки**, з них побудованих на кошти колгоспів – **137**. Сучасні дитячі дошкільні новобудови прикрашали села Ніжинського, Ічнянського, Борзнянського,

Менського, Корюківського та інших районів. Міцно входили в побут людей електрика, газ, водопроводи. Уже в 80-х роках у кожній другій оселі колгоспників світився голубий вогник телевізора. У селах з'являлися власники автомобілів і немало мотоциклів. Запроваджувалося будівництво житла для молодих спеціалістів. Значна увага приділялася дітям колгоспників, які одружувалися й бажали залишитися в селі.

У 80-х рр. перед господарствами області стояло завдання – господарювати ефективніше. Про це на кожному засіданні бюро повторював Леонід Іванович. Це стосувалося усіх ланок народного господарства. Він особисто розумів і роз'ясняв нам це так: зміни мають статися як у ставленні людей до виконання своїх обов'язків, так і в управлінні виробництвом. Йшлося про дальше підвищення культури землеробства, збільшення віддачі від кожного гектара землі, кожного центнера добрив. Це все було зрозумілим і ми всі його підтримували.

Одного разу, під час поїздки в Куликівській район **я запитав у голови колгоспу П.І. Ревки:**

– Як Ви розумієте вимоги «господарювати ефективніше»?

– Я розумію для нашого господарства як програмування врожаю, – відповів він.

– Так в чому ж справа?

– А справа в тому, що на шляху до програмування виникає немало перепон.

– Яких?

– А ось яких. Хіба можна вважати за нормальне, коли агрономічне обстеження ґрунтів у господарствах проводилося ще на початку 70-х рр. Після цього на поля неодноразово вносилися добрива, частина кислих ґрунтів вапнувалася. Спробуйте сьогодні точно визначити ту кількість поживних речовин, яка потрібна для формування майбутнього врожаю.

– Що ж робити?

– Треба докорінно поліпшити агрохімічну службу, створити господарському міжколгоспні агрохімічні лабораторії, навчити спеціалістів господарства правильно відбирати проби ґрунту для аналізу. Це по-перше. А по-друге, розпочати переозброєння сільського господар-

ства на базі нової техніки. Необхідно значно ущільнити строки проведення найважливіших робіт, особливо збиральних. Потрібні комбайни для збирання полеглих хлібів, прес-підбирачі для тукування соломи. Далі, картоплезбиральна техніка вимагає поліпшення. При сучасних урожаєх сортувальні пункти не спроможні вчасно дати лад продукції.

Слухаючи уважно голову колгоспу, я запитав:

– А що ви думаєте про удосконалення сфери управління.

– Я думаю, що настав час реорганізувати колгоспні рільничі бригади у тракторно-рільничні. Їх мають очолити спеціалісти. Настав час для створення укрупнених механізованих ланок, що працюватимуть за акордно-преміальною системою.

– Добре. Сьогодні мова йде про поглиблення спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, його кооперування. Що Ви скажете на це?

– Скажу. У нашому районі вже немало зроблено. Діє міжколгоспний комплекс по виробництву свинини, комбікормовий завод, цех замінників цільного молока, визначені спецгоспи по вирощуванню нетелів, розведенню вівців, створене об'єднання по виробництву яєць і м'яса птиці. Ми теж відчуваємо вигоди спеціалізації, адже маємо можливість зосередитися на розвитку м'ясо-молочного скотарства. Для цього нам потрібно вирішити дві важливі проблеми. Перша – це істотно поліпшити культурні пасовища. Треба покращити віддачу культурних пасовищ, організувати полив згідно науково розроблених норм і вносити сюди більше стандартних туків. Друга – докорінно поліпшити справу відтворення стада. Становище виправляємо. За півтора роки замінили сто корів молодими і одразу це позначилося на продуктивності худоби.

– Які ж у Вашому господарстві щорічні показники?

– На сьогодні трудівники нашого господарства щорічно одержують по 45-50 центнерів зернових, 450-500 – картоплі, довели виробництво молока у стогектарному обчисленні до 550-600, м'яса – до 280-300 центнерів. Не кожен рік сприяє нам погодними умовами, але людям доводиться працювати з винятковим напруженням. Нині, нарешті, нам вдалося застосувати комплексну механізацію на вирощуванні льону, що обіцяє господарству великі вигоди.

Подякувавши голові за відверту й довгу розмову, я повернувся до Чернігова. Дома, сівши за свої щоденники, я детально заніс до них нашу розмову, що і використав у цій книзі. На другий день я розповів Л.І. Палажченку про нашу розмову з головою.

– То мудра людина, у нього нам і потрібно вчитися, – відповів він.

Внівши зміни до календарного плану навчання керівного активу області, ми почали готувати проведення семінару в Куликівському районі на базі колгоспу Петра Ревки.

В одному зі своїх щоденників я знайшов запис за жовтень 1984 р., **на засіданні відділу обкому слухали звіт секретаря Талалаївського райкому партії про роботу по впровадженню громадських свят і обрядів.** Доповідала цього разу секретар райкому партії Зігура Ганна Іванівна.

Окремі записи з цього засідання: «Знаменні події в житті люди завжди прагнули відзначати урочисто й красиво. Свято, як форма задоволення естетичних потреб людини – невід’ємний елемент буття суспільства на всіх етапах його історичного розвитку», – сказала секретар. Впровадження в життя нових свят і обрядів у районі розглядалося як важливий напрямок практичної діяльності по вихованню населення, формуванню у нього наукового світогляду, подоланню пережитків минулого. Тому при виконкомі районної і сільських рад депутатів трудящих у них були створені обрядові комісії, що вирішували практичні питання розробки й впровадження нових свят і обрядів.

У центрі уваги обрядових комісій – військово-патріотичне виховання трудящих, особливо молоді. Цьому завданню були підпорядковані військові та героїчні свята й ритуали – День Перемоги, День армії і військово-морського флоту, традиційні зустрічі з ветеранами війни і праці, проводи до лав армії. Вони цінні тим, що виховують підростаюче покоління на прикладі звитязного минулого народу, в дусі дружби, патріотизму й інтернаціоналізму. «У ці дні ми вшануємо пам’ять героїв історичних битв за щастя народу, вчимося у них і пишаємося їх мужністю і відвагою. Стали традиційними дні й тижні союзних республік (а для Талалаївського району – це Зугдідський район Грузинської РСР). Відбувається обмін виробничим досвідом, ви-

ступами колективів художньої самодіяльності, підведення підсумків виробничих досягнень тощо. Уже стало традицією покладання квітів до могил Невідомого солдата, багатьох обелісків Слави. Юнаки й дівчата беруть шефство над пам'ятниками, проводимо велику пошукову роботу, влаштовуємо урочисті заходи».

Упроваджується в життя таке свято, як Дні пам'яті загиблих і померлих. Велику увагу в районі приділяється запровадженню трудових свят і обрядів. «Уславлення людини праці – один з основних законів нашого буття. Такі свята набувають глибокого змісту, нового звучання, перетворюються на всенародні урочистості. За останні роки в районі, – продовжувала секретар, – набули право громадянства свята Першої борозни, Першого снопа, свято Врожаю, День працівника сільського господарства, вшанування трудових династій, свято Обжинків».

Разом з тим на засіданні відділу відмічалось: «В районі ще не виробилася єдина система і порядок проведення трудових свят, часто їм бракує відповідних сценаріїв, рекомендацій, методичних розробок, що в свою чергу гальмує їх масове поширення. Не все гаразд і з художньо-естетичним та музичним оформленням, не завжди забезпечується правильне співвідношення між змістом і формою. Нема належного творчого зв'язку між районним відділом культури й обласним Будинком народної творчості, знання працівників якого допомогли б при створенні й проведенні нових обрядів і свят».

Працівники відділу пропаганди і агітації обкому наголошували у своїх виступах, що в районі мало проводиться сімейно-побутових свят (урочисті реєстрації шлюбу, новонароджених) і календарних (новорічні щедрівки, проводи зими, Івана Купала тощо). Втім, у сімейно-побутових святах закладено великий гуманістичний зміст, почуття поваги до особи, її праці й життя. Необхідно, щоб в районі було налагоджено обслуговування молодят, коли ті організують весілля, транспортом, оркестром тощо. Різноманітні форми масово-політичної роботи при організації й проведенні нових громадянських свят і обрядів дають змогу успішно боротися з пережитками минулого. Календарні свята, наповнені новим змістом, приносять людям естетичне задоволення, створюють відповідний настрій, дають можливість виявити почуття радості, що наповнюють і полоняють душу.

Мова йшла про збільшення в районі кількості хорів, про забезпечення музичним супроводом обряду. Питання символіки також потребують дальшого вивчення і розробки. Є труднощі й іншого плану – це проблема приміщень для будинків (кімнат) урочистих подій, часом невідповідність внутрішнього і зовнішнього оформлення тощо. Ще повільно розвивалася мережа установ по наданню обрядових послуг, не вистачало обрядової атрибутики й символіки. Внаслідок цього не завжди вдавалося повністю уникнути сірості й буденності в святотворенні. Розв'язати ж питання підвищення рівня методичного й теоретичного керівництва цим процесом самотужки, звичайно, не під силу.

Тому, як і завжди, після обговорення питання відділ готував зауваження і пропозиції в республіканські органи. Цього разу готувалися пропозиції Республіканському Будинку народної творчості Міністерства культури. Зміст пропозицій такий: «Республіканському Будинку культури і Республіканській обрядовій комісії подумати про організацію короткострокових курсів і семінарів для підготовки й перепідготовки цієї категорії працівників. Створити таку обстановку, в якій вони б могли глибше познайомитися з історією обрядовості, новими формами і методами роботи, що побутують в республіці».

АФГАНІСТАН

Настав 1985 рік. Після святкування Нового року пішли буденні проблеми, пов'язані з перспективним і поточним плануванням роботи на цілий рік. Розпочиналися вони, як правило, з наради у першого секретаря, на якій він в цілому по-діловому ставив конкретні завдання перед кожним секретарем обкому та відділами, за які вони відповідали. Я цей рік виділяю тому, що ніяких змін у моєму особистому житті він не передбачав. У роботі непомітно пройшли січень і лютий місяці, а в кінці березня якимось пролунав довгий телефонний дзвінок. Так завжди дзвонив Л. Кравчук, зав. відділом пропаганди ЦК. Я відповів:

– Слухаю.

– Прийнято рішення секретаріату ЦК направить тебе на два роки в Афганістан, – сказав Леонід Макарович, привітавшись.

- А що я там буду робить? – запитав я.
- Допомогати афганцям будувати нове життя.
- А серйозно?

– А серйозно, партійним радником. Правда, деталі я не знаю, бо там не був. Подзвони Володимиру Антоновичу Івашку, він недавно звідти повернувся, – сказав Л. Кравчук.

В. Івашка я добре знав. Він працював тривалий час секретарем парткому Харківського університету, потім секретарем Харківського обкому партії. Знаючи про те, що без першого секретаря обкому такі питання не вирішуються, я чекав на подальший розвиток подій. Проїшов тиждень. Л.І. Палажченко мовчав. Я вирішив, що він домовляється з ЦК про мою заміну, адже два роки працювати без одного з секретарів – справа непроста. Його обов'язки повинен виконувати хтось з інших секретарів. Хто? Я вважав, що це мав бути другий секретар обкому М. Агеєнко, він найбільше підходив для цієї заміни, а вірніше підміни. Минув ще один тиждень. Якимсь вранці подзвонив Л.І. Палажченко і запросив до себе. Коли я зайшов, він підвівся із-за столу, привітався і сказав:

– Тобі прийдеться їхати в Афганістан. Я дуже цього не хотів, але рішення прийнято в Москві і зробити нічого не можна. Як ти дивишся на це?

– Я так розумію, що тут відмовитися не можна. Я вже два рази відмовлявся, перший, коли брали в апарат ЦК компартії України і другий – коли пропонували навчання в Дипломатичній академії. Це було ще при М.В. Уманцю. Тоді я тільки закінчив Академію суспільних наук і відповідав, що в дипломати не збираюся. А тут інша справа. Афганістан – це війна, там гинуть наші солдати, там вирішується майбутнє цієї країни.

– Ну, раз так, тоді збирайся. У тебе два тижні на підготовку, а з першого квітня тобі потрібно бути у Москві. Кого залишимо на твоєму місці, бо, сподіваюся, через два роки ти повернешся.

– І я сподіваюся, Леоніде Івановичу, а замість мене ці обов'язки буде найкраще виконувати другий секретар.

– Я теж так думаю. Зайди до Миколи Івановича і відповідно поговори на цю тему.

Коли я зайшов до М.І. Агеєнка, то дізнався від нього, що вони вже з Л.І. Палажченком усе це обговорили. Я лише більш детально охарактеризував найголовніші завдання обох відділів (пропаганди й науки) та Будинку політосвіти. Усе інше він добре знав, як другий секретар обкому.

Зібравши керівників своїх підрозділів (обох відділів і Будинку політосвіти), я повідомив їх про свій від'їзд і що по всіх питаннях їм тепер потрібно звертатися до Миколи Івановича. До поїздки в Москву залишалося два тижні. Я присвятив їх сім'ї. Доньці було 12 років, сину – 21 (у той час він уже закінчував військове училище), Ліда на роботі, а я звернув увагу на те, що в квартирі не все гаразд. Потрібно було привести в порядок ванну і кухню, зайнятися батареями в залі й спальні – це все, що я залишав зробити, коли буде вільний час. І тепер час настав, треба зробити усе до від'їзду. Спасибі господарчому відділу обкому, вони активно виконували усі мої просьби, знаючи куди і наскільки я їду. Коли всі господарчі справи були закінчені й підійшов час від'їжджати до Москви, дружина вирішила супроводжувати мене до Москви. Там вона навчалась в інституті, там в Московській області (Куровське) проживають її старша сестра і брат, там вона народилася і, можна сказати, Москва була для неї рідним домом. Я не заперечував, знаючи, як їй прийдеться з донькою залишатися в Чернігові і чим може закінчиться моя небезпечна поїздка в Афганістан.

У визначений час я з'явився в ЦК партії, міжнародному відділі, відрекомендувався і мене провели до зав. сектором ЦК Бондарчука Віктора Степановича, який відав організацією підготовки партійних кадрів для Афганістану. З бесіди з ним я дізнався, що буду працювати в Кабулі, радником посла Радянського Союзу по партійному будівництву – так офіційно буде називатися моя посада, а працювати ми всі будемо в будинку ЦК НДПА (Національно-демократичної партії Афганістану), що крім мене в Кабулі будуть працювати радниками: Ломоносов В.Г. – другий секретар Волгоградського обкому КПРС, керівником групи партійних радників, його заступником – Коняєв М.Т. – інспектор ЦК КПРС, Іволгін М.А. – інструктор ЦК КПРС, Чурпіта В.М. – зав. організаційним відділом Архангельського крайкому

партії, Серьогін В.О. – секретар одного з райкомів Ленінградського обкому КПРС.

Це далеко не всі учасники групи, яка готувалася на заміну працюючих там. Мені Бондарчук В.С. ще раз наголосив, що робота буде відповідальна і контрольована відділами ЦК КПРС, а коли ми прибудемо в Кабул, то нас теж попередять, що де б ви не були, з ким би не зустрічалися, повинні повідомляти, що офіційно ваш статус радника посла СРСР в Афганістані, що офіційно ви перебуваєте на дипломатичній службі, а в дійсності будете працювати як представники ЦК КПРС при ЦК НДПА. Ваше завдання буде розвивати й зміцнювати ЦК НДПА, її зв'язок з народами Афганістану та СРСР. Структура ЦК НДПА відповідала структурі ЦК КПРС, звичайно, з урахуванням місцевих особливостей. На чолі кожного відділу працює завідуючий з афганців, а при ньому радник ЦК КПРС, який допомагає, організовує і навчає певний відділ працювати в масах, вести за собою первинні партійні організації і відповідати за їх дії. Декілька відділів «замикаються» на секретарю ЦК. З такими знаннями про свою майбутню роботу вийшов я з кабінету В.С. Бондарчука.

На наступний день розпочалося наше навчання, вірніше наша підготовка до поїздки. Заняття полягали в тому, що кожного наступного з 10 днів у залі ЦК розглядали одну окрему тему. Ці теми охоплювали всю життєдіяльність країни – від політики до економіки. Лекторами були провідні вчені, військові, політики – фахівці по Афганістану. Це була перша половина нашої підготовки. Друга відбувалася в будівлі МЗС країни. Тут нас ознайомили з дипломатичним етикетом, структурою посольства, порядком підготовки та обов'язками дипломатичних кадрів. Ще раз нагадали, що всюди, де б ми не були, ми офіційно дипломати, про що нам видадуть у посольстві відповідні посвідчення на мові пушту. (До речі зберігається, як реліквія у моєму домашньому архіві). Під кінець квітня, коли програма нашої підготовки була вичерпана, ми відбули в Кабул.

У Кабулі спочатку розмістили нас в готелі «Центральний». На другий день усіх, а це 15 працівників, запросили в ЦК партії, де в актовій залі перед нами виступив керівник групи партійних радників В.Г. Ломоносов та його заступник М.Т. Коняев. Під час нашого занят-

тя підійшов і радник Бабрака Кармаля В. Полянничко. Він теж недавно прибув до Кабула, але вже був на правах старожила.

В. Полянничка я пам'ятав по Академії суспільних наук, потім він працював у відділі пропаганди ЦК КПРС. До академії він був секретарем, здається, Оренбурзького обкому партії. Поводив він себе так, як «старожил», людина, приближена до першої особи в Афганістані. В. Ломоносов розповів про особливості роботи радників у провінції, а їх було 34, в тому числі в Центральному комітеті партії. Окрім провінції, в кожному відділі ЦК НДПА був радник ЦК КПРС, а у відділах оргпартроботи і пропаганди було по два радники. У Кабулі з 15 прибувчих кандидатур залишалося дванадцять плюс мінявся радник по Кабулу, провінції Кабул і радник Методичного центру (це як Республіканський будинок політичної освіти).

У відділ пропаганди (він називався – пропаганди, агітації й освіти) направлялося дві кандидатури – Іволгін Михайло Олександрович – інструктор відділу пропаганди ЦК КПРС і я. У відділ оргпартроботи (він називався – кадрів і організаційно-партійної роботи). Там радниками були Чурпіта Веніамін Михайлович – зав. оргпартвідділом Архангельського крайкому партії і Зумакулов Борис Мустафайович – секретар Кабардино-Балкарського обкому партії. З перших днів роботи між нами склалися дружні ділові відносини. Радником по Кабулу (міській організації НДПА було призначено Алексєєва Леоніда Васильовича – другого секретаря Замоскворецького райкому м. Ленінграда). Радником по Кабульській провінції – Наумчика Йосипа Адамовича – секретар Вітебського обкому КП Білорусії, радником Методичного центру – Сєрьогіна Леоніда Івановича – секретаря одного з лєнінградських райкомів партії. Крім того, радники були при громадських організаціях, утворених на зразок радянських – молодіжних, профспілкових, жіночих, при таких міністерствах, як міністерства по племенах і народностях, по провінціях і зонах. У ЦК НДПА був прийнятий поділ території Афганістану на 8 зон, на чолі з відповідним керівництвом і радниками.

В Афганістані проживало 30 млн. чол. Площа – 652 км.² Багатонаціональна держава. Найчисленіша народність, що населяє в основному південну частину країни афганці-пуштуни— 6600 тис. осіб; у

північних і центральних частинах країни живуть таджики— 2700 тис. осіб; хазарійці – 1400 тис; туркмени – 400 тис.; кафіри (нуристанці) – 100 тис.; фірюзкухи – 90 тис.; джемшиди – 80 тис., а також теймени, араби, киргизи, каракалпаки, перси, індійці, євреї та ін. Народності Афганістану за релігією – здебільшого мусульмани – суніти. Лише східні хазарійці, бербери та джемшиди – мусульмани – шиїти.

Суніти – як певна течія сформувалися в XI ст. в боротьбі з шиїзмом і в протиставленні йому. Суна – означає «звичай, шлях, напрям (по якому йти)». Під цим поняттям мається на увазі життєвий шлях пророка Мухаммеда як приклад для всіх мусульман. Ще до Мухаммеда кожне арабське плем'я мало свою суну – неписаний збір морально-правових розпоряджень, «звичаєве право» патріархально-громадського суспільства, успадковане від попередніх поколінь. Потреба в суні виникла після смерті пророка, виявилось, що розпоряджень в Корані недостатньо для вирішення всіх суспільних потреб. Мухаммед родинно-племінних звичаїв не відкидав.

Ісламська суна включає норми державного, кримінального, майнового, сімейного права, пропонує стереотипи поведінки мусульманина в побуті. Спочатку за основу брали суні Мухаммеда, зафіксовані у вигляді хаджів, які увійшли в іслам як символ віри, права, богослов'я. Цю інформацію передавали найближчі люди Мухаммеда – Абу Бакар, Умар, Айша, Алі. Суніти заперечують посередництво між Аллахом і людьми після смерті Мухаммеда, не визнають особливу природу халіфа Алі та особливе право його нащадків на імамат, керівництво громадою. Для сунітських мусульман Коран – джерело фундаментальних поглядів. Суна – перший авторитетний його коментар.

Халіф – глава держави, виборна особа. Його право на владу визначає община, яка доручає йому замінити попереднього халіфа і так аж до пророка Мухаммеда.

Шиїти – прихильники, партія, секта. Напрям в ісламі, який визнає єдино законним наступником Мухаммеда тільки Алі ібн Абу і його нащадків по головній лінії. Після смерті Мухаммеда його сподвижників частина виступила за збереження верховної влади в «сім'ї пророка». Вони в VII ст. вчинили розкол («шіа»), утворивши окрему групу прихильників передачі верховної влади Алі ібн Абу, як двою-

рідному брату Мухаммеда. Це угруповання стало ядром руху шіїтів, що розділив мусульманство на сунітів і шіїтів. У формуванні шіїтів відіграв роль і національний чинник. Серед прихильників шиїзму непропорційно багато представників неарабомовних народів (інакомовні, урдумовні, берберомовні), а також народи зі сфери впливу Персії. Серед прихильників Алі, після його смерті, почали проповідувати, що Мухаммед призначив Алі своїм духовним наступником і що сам Алі наділений божественною благодаттю.

Шіїти становлять близько 15 % загального числа мусульман. Для шіїтів роль імама значно вища, ніж для сунітів, він у них не може залежати від бажання людей, тобто обиратися. Шіїти моляться три рази на день, суніти – 5 разів.

Талібан – радикальний ісламський рух сунітського напрямку, що народився серед пуштунів (1994) на півночі Пакистану (заснували 30 студентів мусульманської духовної школи (медресе) м. Кандагара на чолі з муллою Мухаммедом Омаром. Характерні риси – чорні тюрбани і білий одяг.

Імам – голова мусульманської громади, духовний керівник, керує молитвою в мечеті. Імамом може бути будь-який вірний, який має достатні знання в релігійній сфері та є досить авторитетним аби бути головою на громадських молитвах. У мечетях імамами за звичай стають особи, які мають богословську освіту і авторитет серед віруючих.

В уявленні шіїтів імамами стають повноважні представники Аллаха із роду Алі, єдині спадкоємці пророчих знань. Імам – почесна назва вищих духовних авторитетів, керівників релігійно-правових шкіл – мазхабів, керівників великих общин.

Хороші знання по Афганістану ми одержали з лекції Марьян Рубенівни Харунової, доктора історичних наук, професора Московського університету. Це була та лекція, яку я майже дослівно записав і з неї зараз беру всю інформацію для цієї книги. Тут були історичні, соціально-економічні й географічні дані по Афганістану на середину 1980-х рр. Глибоко не занурюючись в записи своїх щоденників (а по Афганістану у мене залишилося їх чотири, що дає можливість про свою командировку, окрім цієї, написати окрему книгу) я зупинюся тут лише на основних висновках, зроблених у Звіті про свою поїздку,

який я залишив у радянському посольстві в Кабулі. Такий був порядок. Там вони узагальнювалися, поділялися на окремі зауваги й пропозиції і приймалися до реалізації. Звіт складався з шести розділів, вступу і висновків.

У **вступі**– мова йшла про те, що в основу всієї роботи радника були покладені рішення Загальнонаціональної конвенції 1982 р., яка затвердила Програму НДПА

У **висновках** – думки радника про становище в Афганістані

До речі, партія була створена в 1965 р.(біля шістдесяти років тому) і нараховувала 134 тис., з них 60 % -в армії, поліції й службі безпеки. У сфері економіки – 36 тисяч; освіти – 6 тисяч; охороні здоров'я – 3 тисячі; серед селян – 8 тисяч членів партії та інші. Первинних партторганізацій – понад 4 тисячі, в тому числі у кишлаках (селах) – понад 500. Слабке місце у цій структурі – приватний сектор. Особлива увага за звітний період мною зверталася на закріплення політичних результатів Лояя Джирги (Народних зборів) та вищоді Джирги прикордонних племен, які розглядали завдання по розширенню і зміцненню соціальної бази усіх груп населення, їх участі в управлінні державними справами, забезпеченні безпеки кордонів.

Широка пропагандистська робота проводилася серед населення по роз'ясненню ст. 51 «Основних принципів ДРА» й «Закону про місцеві органи державної влади і управління у зв'язку з підготовкою й проведенням виборів», Рішення пленумів ЦК НДПА, матеріали і документи джирг обговорювалися на пленумах, зборах активів, в первинних партійних, громадських організаціях, вивчалися в системі політичної освіти, роз'яснювалися в масах партійним активом.

З часом у практику роботи відділу (за моєю пропозицією відділ пропаганди, агітації і освіти пропонувалося розділити на два відділи: **Пропаганди, агітації та освіти і Відділ науки й охорони здоров'я** стало нагальною потребою враховувати рекомендації й інструкції партійним комітетам по вивченню матеріалів пленумів ЦК НДПА, матеріалів і документів джирг, конференцій, семінарів-нарад та інших заходів. Ставало нормою друкування в пресі, повідомленні по радіо й телебаченню тематики бесід і виступів для партійного активу серед різних категорій населення.

Далі у **ЗВІТІ** зазначалися **питання**, які були підготовлені мною для розгляду на політбюро і секретаріат ЦК НДПА. (А це була основна робота радника, де ми навчали афганців працювати з масами).

I. Організаційна робота

– 6 травня 1985 р. – Про невідкладні заходи по закріпленню результатів Лойя Джирги, проведеної з 3 по 5 квітня 1364 року (по афганському літочисленню. Джирга – це Всеафганська рада старійшин, яка нерегулярно обирається від етно-племінних груп для розв’язання кризових ситуацій: вибори короля, затвердження конституції тощо. Це був аналог російському Земському Собору -1549р.).

– 30 травня 1985 р – Про масово-роз’яснювальну роботу парткому Хостинського округу серед племен і народностей.

– 6 червня 1985 р. – Про роботу партійної організації Кабульського університету по політичному вихованню викладачів і студентів.

– 12 червня 1985 р. – Про увічнення подвигу в Бадабирі.

– 24 червня 1985 р. Про п’ятиріччя газети «Хонихате інкілабе Саур».

– 30 вересня 1985 р. – Про подальше удосконалення політичного навчання в 1364-1365 навч. році (дати років за місцевим літочисленням).

– 2 листопада 1985 р.– Про роботу Кунарського провінційного комітету НДПА по виконанню рішень XV пленуму ЦК НДПА і постанов політбюро ЦК НДПА про підсумки Лойя Джирги і Вищої Джирги прикордонних племен.

– 12 лютого 1986 р. – Про роботу партійних комітетів по закріпленню політичних висновків Лойя Джирги і вищої Джирги прикордонних племен.

– 31 липня 1986 р. – Про масово-політичну і виховну роботу Тархського провінційного комітету партії серед населення.

– 4 вересня 1986 р. – Про завдання партійних комітетів по організації і вдосконаленню політичної освіти в 1365-1366 навчальному році.

– 4 вересня 1986 р. – Про проведення II з’їзду вчителів ДРА.

– 27 грудня 1986 р. – Про роботу Академії наук ДРА.

Нарада-семінар

На початку січня 1987 р. відбулася, підготовлена з допомогою радників, і скликана ЦК НДПА, перша Всеафганська нарада-семінар, на якій, у відповідності з вимогами XVI пленуму ЦК НДПА, були розглянуті завдання і практичні заходи по посиленню політико-виховної роботи партії з метою розширення, вдосконалення і зміцнення соціальної бази революційної влади і нормалізації обстановки в країні. У відповідності з розробленими рекомендаціями ЦК НДПА такі наради-семінари відбулися в усіх провінційних і Кабульській міській партійних організаціях. Це дозволило критично проаналізувати недоліки, розкрити роль політико-виховної роботи в об'єднанні народу навколо партії, досягненні національного примирення, організації афганців на захист батьківщини й самовіддану працю.

II. Удосконалення системи політичної освіти

Враховуючи, що ідейно-політичне загартування членів і кандидатів у члени НДПА і співчуваючих є обов'язковою умовою підвищення керівної і організуючої ролі НДПА, росту бойовитості її первинних організацій і зміцненні зв'язків партії з народом, секретаріат ЦК НДПА щорічно підводив підсумки політичного навчання й розглядав завдання на наступний навчальний рік. У 1364-1365 навчальному році в 5818 гуртках і семінарах понад 80 тис членів НДПА і 16 тисяч членів груп співчуваючих вивчали основи теорії і практики революційно-перетворюючої діяльності НДПА, Статут партії і Програму дій НДПА, питання поточної політики партії, матеріали Загально національної партійної конференції й пленумів ЦК НДПА.

У партії створена система політичної освіти, розрахована на диференційоване вивчення революційно-перетворюючої діяльності ЦК НДПА:

- гуртки по вивченню основних мети і завдань НДПА (для співчуваючих);
- гуртки по вивченню Статуту партії й Програми дії НДПА (для кандидатів);
- гуртки по вивченню політичних знань (для молодих партійців);

- гуртки по вивченню основ науково-революційної теорії (для партійців, які мають достатню політичну підготовку);

- школи партійного активу (для секретарів партійних організацій, членів партійних комітетів та відповідальних працівників їх апаратів, керівників державних органів і громадських організацій);

- теоретичні семінари. У них вивчають науково-революційну теорію і її застосування в теорії і практиці НДПА (для членів і кандидатів в члени ЦК НДПА), відповідальних працівників апарату ЦК партії, керівних працівників центральних органів влади та керівників громадських організацій країни.

Утворення такої диференційованої системи політичного навчання й встановлення єдиних строків початку (23 вересня – 1 мізана) і закінчення (22 серпня – 31 асава) навчального року в партійних і громадських організаціях, у військових частинах і підрозділах дозволяє досягти охоплення усіх партійців і співчуваючих, безумовного виконання навчальних планів і програм, рекомендованих ЦК партії.

Партійні комітети стали більш змістовно займатися підбором пропагандистів, організацією їх навчання й інформування. На початку навчального року в ІСН (Інституті суспільних наук) проводилися тижневі курси організаторів політичного навчання як провінційних парткомів, так і політуправлінь Збройних сил ДРА, а в зонах і провінціях – семінари пропагандистів. З цією метою створений Центр політичної освіти, затверджені положення про його роботу. Зміцнюється навчально-методична база політичної освіти, розширилася мережа партійних бібліотек, їх щорічний фонд збільшувався на понад 130 найменувань теоретичних, політичних і художніх творів, загальним тиражем близько 210 тис. книг. Більше уваги почали приділяти системі партнавчання засоби масової інформації і пропаганди.

Разом з тим рівень організації політнавчання членів партії не відповідав вимогам загальнонаціональної конференції НДПА, пленумів ЦК партії. Немало партійних комітетів не забезпечували своєчасного комплектування системи слухачами й пропагандистами. Не приділяли належної уваги цій справі й секретарі провінційних парткомів. Як наслідок – у провінціях Тахор, Бадгіз, Кандагар поза системою політичного навчання опинилися від 50 до 70 процентів партійців.

У гуртках по вивченню мети і завдань НДПА групами співчувачих провінцій Урузган, Каписа, Кандагар, Забель не охоплено політнавчанням від 40 до 50 відсотків їх складу. Провінційні комітети Парвана, Кундуза, Баглана не проводили постійно діючих семінарів пропагандистів. Така ж ситуація була і в провінціях Лагман, Німруз, Фарах та ін.

Партійні комітети, Головне політуправління армії, політуправління Царандоя (поліції) та МДБ (органи безпеки) при організації політичної освіти недостатньо уваги приділяли питанням ліквідації неграмотності серед партійців, не добивалися їх навчання грамоті, об'єднання лікбезу з політичною освітою, як цього вимагав ЦК партії. Про ці та інші недоліки в роботі партійних комітетів йшла мова на секретаріаті ЦК НДПА 4 вересня 1986 р. У прийнятому рішенні провінційні парткоми, Головне політуправління армії, політуправління Царандоя, МДБ і ЦК ДОМА (молодіжна організація) зобов'язані були обговорити підсумки навчального року, намітити й здійснити конкретні заходи по усуненню недоліків, узагальнити позитивний досвід, установити постійний контроль за ходом політичних занять і своєчасному звіті про здійснену роботу.

III. Масово-політична робота

Поліпшенню роботи засобів масової інформації і пропаганди у значній мірі сприяли постанови секретаріату і пленумів ЦК НДПА. Уперше велика група журналістів й партійного активу були нагороджені високими урядовими нагородами. З цією метою відбулися урочисті збори з участю членів і кандидатів у члени політбюро ЦК НДПА.

На них зазначалось, що кожний член партії зобов'язаний не тільки оволодівати революційною теорією, а й активно брати участь в роз'ясненні внутрішньої і зовнішньої політики партії, постійно працювати в масах. З цією метою в партії, починаючи від ЦК й до провінційних партійних комітетів, затверджені групи політдоповідачів, агітаторів, на місцях створено понад 600 агітаційно-пропагандистських груп, затверджено близько 23 тисяч агітаторів, 5 тисяч політдоповідачів, 1,5 тисячі лекторів. Стало більше проводитися зустрічей з різними категоріями населення. Партійні комітети складали і затверджували

плани роботи, згідно яких в кожному населеному пункті щомісяця повинні побувати агітаційно-пропагандистські групи. На жаль, як показала перевірка, заплановане залишилося на папері. У значній мірі удосконалення бажала практика інформування політдоповідачів, агітаційно-пропагандистських груп й агітаторів. Суттєвим доповненням тут мало бути залучення до роботи з масами авторитетів у кишлаках: старійшин, мулл, вождів племен, які стали на бік революційної влади, яких партійні комітети дуже несміливо залучають до цього виду діяльності.

IV. Засоби масової інформації і пропаганди

У країні видавалося 15 газет, 21 щотижневик і 40 журналів. Щорічний тираж підписки становить майже 40 млн. екземплярів. За останні п'ять років в чотири рази виріс об'єм національного радіомовлення і майже в шість разів – телебачення. Центральне добове мовлення в країні збільшилося з 28 до 43 годин, в тому числі 14,5 годин на закордон. Особливо популярними стали передачі «Ватангік» (голос батьківщини) – 4,5 годин на тиждень, до 3,5 годин виросло мовлення на мовах національних меншин. Окрім центрального радіо і телебачення, працює 12 провінційних радіостанцій, які поряд з ретрансляцією почали вести власне віщання, працюють і 7 ретрансляційних станцій у провінціях. Загальний об'єм віщання афганського радіо становить 190 годин на добу. Завершується другий пусковий комплекс будівництва потужного радіомовного передатчика (1000 квт) і двох короткохвильових передатчиків (100 квт) в Пулі-Чархи і Кабулі.

Це дасть можливість слухати програму афганського радіо на всій території країни на середніх і коротких хвилях. З метою посилення виховної роботи Міністерству зв'язку ДРА передані радянською стороною 32 звукопідсилюючі установки типу РУП-10, а також 100 підсилюючих установок типа ТУ-100, які передані провінційним партійним комітетам. В СРСР направлені пропозиції по виготовленню портативних транзисторних приймачів з виборним прийомом на 3-х частотах в середньохвильовому діапазоні, але, на жаль, на радіо, телебаченні й пресі ще багато проблем.

Головна з них – кадри. Підготовка спеціалістів по радіо, телебаченню особливо, ведеться шляхом навчання в Радянському Союзі й на курсах Міністерства зв'язку ДРА. Щорічно із СРСР повертається до 20 осіб, а всього навчається 150. На курсах підготовлено до 300 спеціалістів. Цього – недостатньо. Відділом ЦК партії внесена пропозиція про збільшення підготовки спеціалістів у Радянському Союзі та інших країнах.

Про кадри журналістів. У СРСР їх навчається до 100 осіб, щорічно повертається в країну до 20 чоловік. За останні роки в АСЖ ЦК партії підготовлено більше 200 журналістів. Але, на жаль, тільки одиниці з них їдуть у провінції. Повільно поліпшується соціальна спрямованість і зміст засобів масової інформації. Аналіз матеріалів центральної преси за останні роки показав, що серед них, розрахованих на робітників і селян, не більше 10 процентів; матеріалів, адресованих національним підприємцям, торговцям і ремісникам – 3 проценти від усіх публікацій. Матеріали в центральних газетах із провінцій – всього 10-15 процентів у номері. У провінціях – 11 газет і 9 щотижневиків. Тиражі їх, за невеликим виключенням, не перевищують 2-3 тисяч екземплярів. У цих газетах в основному матеріали агентства «Бахтар» та передруки з центральної преси. У виступах ЗМІ, як і до цього, не вистачає революційної героїки, пропагандистсько-мобілізуючого начала. Журналістам не вистачало творчого підходу, намагання повніше й виразніше показати реальну дійсність, спроможність бути на передньому краї боротьби за нове життя.

V. Партійне керівництво народною освітою й охороною здоров'я

У квітні 1985р. політбюро ЦК НДПА і Рада Міністрів ДРА прийняли постанову «Про заходи по дальшому розвитку освіти в ДРА». Виконуючи цю постанову, партійні комітети проводили роботу по впровадженню прогресивної системи освіти в країні. Вводився новий зміст освіти, набутий досвід і здійснювалася перебудова системи освіти у відповідності з соціально-політичними й економічними умовами. У країні діяли понад тисячу шкіл, з них 687 початкових, 307 середніх і 20 релігійних.

У той же час абсолютна більшість шкіл перебувала у пристосованих приміщеннях, 45 відсотків з них орендувалися у приватних осіб. Тільки в Кабулі щорічно за оренду приміщень Мінпрос платив 12 млн. афганей. Звертає на себе увагу соціальний склад школярів. Якщо у початкових школах навчалося близько 70 відсотків дітей, вихідців із трудових сімей, то в старших класах – 30 відсотків дітей, вихідців із сімей рядових афганців і торгівців. За розрахунковими даними в країні навчалася кожна третя дитина шкільного віку, причому дівчаток у два-три рази менше, ніж хлопчиків.

Місцеві органи слабо займалися відбудовою розрушених шкіл. У зв'язку з цим у школах, як правило, заняття проходили у три зміни, що приводить до скорочення уроків до 25 хвилин. Навіть у Кабулі 26 відсотків шкіл працювали у три зміни. У школах великою проблемою є відсутність наочних приладів, географічних карт, глобусів, письмового приладдя, парт та іншого інвентарю.

Про Другий з'їзд вчителів ДРА

7-8 жовтня 1986 р. відбувся II з'їзд учителів ДРА. У роботі з'їзду прийняли участь 600 делегатів, члени і кандидати в члени політбюро, секретарі ЦК НДПА, члени ЦК НДПА, Ревради і Радміну ДРА. З промовою на з'їзді виступив генеральний секретар ЦК НДПА т. Н. Наджиб.

З'їзд розглянув питання про роль народної освіти в розширенні соціальної бази народної влади. У своїй промові т. Наджиб всебічно охарактеризував внутрішню і зовнішню політику партії й уряду ДРА, зупинився на завданнях по здійсненню загальної початкової освіти для дітей шкільного віку, виховання підростаючого покоління в дусі ідеалів саурської революції, ліквідації неграмотності серед дорослого населення. Особлива увага була звернута на роль учителя в революційній країні. Від революційного переконання вчителя, його відданості ідеям революції, рівня культури й професійної компетентності залежить ідейне становлення особистості кожного учня, підкреслював секретар ЦК НДПА.

З доповіддю на з'їзді виступив міністр освіти й виховання Б. Каюмі. Він зупинився на конкретних завданнях по перебудові освіти в країні у відповідності з рішенням пленумів ЦК партії. На пленарному

засіданні II з'їзду виступив 21 делегат. Потім робота продовжилася по секціях. Працювали секції загальноосвітніх дисциплін, підготовки вчительських кадрів, заступників директорів по виховній роботі, лікбезу, дошкільного виховання – всього п'ять секцій, на яких в загальній кількості виступило 70 делегатів.

В кінці роботи II з'їзду були прийняті: Звернення делегатів з'їзду до всіх учителів країни й Лист в адрес ЦК НДПА.

Делегатів з'їзду прийняли в міністерствах і відомствах, на підприємствах Кабула, де відбулися зустрічі, бесіди, обговорення проблем розвитку освіти й виховання підрастаючого покоління, ліквідації неграмотності серед дорослого населення.

Підсумки роботи II з'їзду вчителів розглянуті на розширеній колегії міністерства, визначені заходи по реалізації рішень з'їзду. Розроблений перспективний план заходів, що визначав зміст і спрямованість роботи міністерства, усіх його структурних підрозділів. Напередодні роботи з'їзду Рада Міністрів ДРА прийняла постанову про підвищення заробітної плати вчителям від 10 до 60 відсотків, в залежності від місця й умов роботи. Підвищена зарплата за класне керівництво та вчителям початкових класів. Передбачені також заходи морального стимулювання. 50 кращих вчителів країни нагороджені високими урядовими нагородами. Збірник матеріалів з'їзду було згодом надруковано.

Про ліквідацію неписьменності

ЦК НДПА розглядав ліквідацію неписьменності як важливу умову і засіб розширення й зміцнення соціальної бази. Неписьменна людина стоїть поза політикою, їй не доступна мета й завдання революції. Це добре розуміють противники революції. Не випадково гострота удару контрреволюційних банд спрямовано проти шкіл, вчителів, грамотних людей. Темнота й неосвіченість народу – соціальна база контрреволюції. Боротьба за грамотність – передова лінія боротьби за оволодіння масами.

Політбюро ЦК НДПА, президія Ревради, Рада Міністрів ДРА 11 травня 1983 р. прийняли постанову «Про посилення в країні роботи по ліквідації неписьменності». Затверджена Національна комі-

сія по боротьбі з неписьменністю на чолі з головою Ради Міністрів ДРА т. Коштмандом. Розроблений план її перспективної діяльності. У провінціях на чолі з губернаторами створені комісії по ліквідації неписьменності.

Затверджена система навчання, яка складається:

- із загальної програми по лікнепу, розрахованої на 9 місяців навчання і включає два предмети: мова (читання і письмо) і математика;
- програма лікнепу для жінок на 9 місяців навчання, окрім загальної програми, навчання – ремеслу: ткацтво, кроєння, шиття, ведення господарства і т.д.;
- лікнепу для селянських кооперативів: мова і математика, 9 місяців;
- Програма для дітей 9-14 років, які не відвідують школу, курс навчання два роки. Після закінчення можуть навчатися в 5-му класі;
- Програма навчання грамоті в армії і поліції;
- Навчання грамоті по TV. Три книги по 25 уроків кожна. Проводилися щоденно з 12³⁰, окрім четверга й п'ятниці.

За роки лютневої революції курси по ліквідації неписьменності закінчили понад 1 мільйон 250 тисяч. У той же час в Афганістані діяло понад 20 тисяч курсів, на яких навчалася майже 100 тисяч громадян. У ліквідації неписьменності брало участь близько 1400 тис.чителів, із них на громадських засадах – 8470. За роки революції видано 2300000 підручників, в тому числі за 1985 р. – 336356 екземплярів. На перший погляд цифри начебто вражаючі, а в той же час ліквідація неписьменності не стала всенародною справою.

Відсутня цілеспрямованість і координація в роботі, контроль і вимога за кінцеві результати зі сторони партійних і державних органів.

Заняття проводилися нерегулярно, на низькому рівні викладання, біля половини курсів припиняють своє існування, так і не навчивши грамоті своїх слухачів. Усі ці недоліки мають місце тому, що Національна комісія по боротьбі з неписьменністю на чолі з Коштмандом бездіє, а губернатори у провінціях всю цю роботу передоручили департаментам народної освіти. Партійні комітети на місцях лікнепом не займаються. Як результат, у таких провінціях, як Баміан, Копіва, Пактика, Фарьяб та ін. навчання грамоті однієї людини обходиться державі в 50 тисяч авганів.

Охорона здоров'я

В охороні здоров'я широких кіл населення намітилися нові позитивні тенденції. Практично повсюдно закінчений перехід на безоплатне амбулаторно-поліклінічне й стаціонарне обслуговування населення. Постановою намічена широка програма заходів, спрямованих на поліпшення медичного обслуговування населення. Важливу роль відіграв перехід на планове ведення господарства у відповідності зі щорічними планами економічного й соціального розвитку країни.

Поліпшилася підготовка національних кадрів на місцевій базі. Кабульський медінститут закінчили в 1986 р. 500 студентів і прийнято на перший курс 700 випускників середніх шкіл, і 1730 – в медичні училища країни. Із випускників Кабульського медінституту майже 30 відсотків спеціалістів розподілилися в провінції.

Поліпшилося медичне обслуговування жінок і дітей. При ново-збудованій центральній поліклініці в Кабулі організоване дитяче відділення. У 1985 р. в Кабулі відкрито фармацевтичне підприємство МОЗ ДРА. На 25 відсотків збільшилась кількість державних аптек. На третину скорочений центральний апарат міністерства. Здійснюються інші заходи по розвитку охорони здоров'я населення.

Разом з тим, не дивлячись на позитивні зрушення в охороні здоров'я ДРА, залишаються серйозні недоліки:

- рівень керівництва охороною здоров'я з боку партійних комітетів і МОЗ ДРА залишається низьким і некваліфікованим;
- офіційно дозволена в країні приватна практика прийняла потворні форми і превалює в діяльності лікарів ДРА;
- на місцях партійні й державні органи не приймають необхідних заходів по зміцненню матеріальної бази органів охорони здоров'я, поліпшенню постійної діяльності лікувально-профілактичних установ, укомплектуванню їх медичними кадрами, а також виховання у них високого професійного обов'язку і почуття відповідальності в боротьбі за здоров'я людей і виконання своїх службових обов'язків.

VI. Кадри

НДПА має у своєму розпорядженні великий загін партійних працівників, які займаються виховною роботою. У ЦК і на місцях – 410 штатних працівників відділів пропаганди й освіти. В армії – 4273 політпрацівники, 2556 – у поліції й службі безпеки. У відділах, що займаються виховною роботою НОФа, профспілках, ДОМА, числиться 269 працівників, 1010 журналістів трудиться в засобах масової інформації і пропаганди. Немало кадрів, покликаних займатися освітою, вихованням співвітчизників, мається в міністерствах просвіти, вищої і спеціальної освіти, племен і народностей, державних комітетах культури, поліграфії та видавництвах, радіомовленні, телебаченні й кіно. Крім того, на громадських засадах виконували відповідальні партійні доручення в якості пропагандистів – 5 тисяч, лекторів – 1,5 тисячі, політдоповідачів – 5,6 тис. чоловік.

Одним словом, партії є з ким іти в маси. Потрібно тільки змусити ці кадри працювати. Добитися, щоб регулярно опубліковані на допомогу партійним комітетам матеріали були покладені в основу роботи кадрів на місцях. Необхідно корінним чином підвищити вимоги до секретарів парткомів та їх заступників за стан політико-виховної роботи. Особливої уваги вимагає підбір і розстановка штатних кадрів відділу пропаганди і освіти ЦК НДПА.

Протягом попередніх років відділ ЦК партії комплектував особисто Барьялай (брат Б. Кармаля) – секретар ЦК з гуманітарних проблем. Комплектував далеко не за діловими і професійними даними. У відділі працює 43 співробітників, з них 1 – зав. відділом, 4 – заступники, 9 – зав. секторами, 26 – інструкторів. За освітою це були: з вищою 28, до них належали зав. відділом, два його заступники, 5 зав. секторами, два заступники з середньою, три зав. секторами і шість інструкторів теж з середньою; з початковою освітою був один зав. сектором. Училися в Афганістані – 28 працівників, з них після революції – чотири. Навчалися в СРСР – два зав. секторами і три інструктори. Навчалися за кордоном (Франція, ФРН, Австрія) – один зам. зав. відділом (Франція) і шість інструкторів. По національності у відділі були: 18 пуштунів, 15 таджиків, 3 узбеки, 3 хазарійці, 3 араби, 1 туркмен. Прийшло

у відділ з попередньої партійної роботи – 1 зам. зав, 4 – зав.секторами і 6 інструкторів.

Про те, як відбувалося формування відділу мені довірчо розповів Размі, інструктор, що відав питаннями охорони здоров'я, який закінчив медичний інститут в Ташкенті. Він виділявся у відділі прихильністю до радянських радників. Одного разу він розповів мені, що відділ формувався в основному не за своїми ідейними переконаннями, а за сувеніри, подарунки, хабарі, інші матеріальні вигоди та по принципу дати пристойну роботу «своїм людям». Тоді виникає питання, якщо це знали у відділі, який формував М. Барьялай, то хіба про це не знав Б. Кармаль? А якщо знав, то на що вони з братом розраховували? Значить, так було заведено. У кінці свого звіту (як уже зазначалося) я вніс пропозицію виділити зі складу відділу окремо відділ навчальних закладів і охорони здоров'я. Цю роботу вже виконував мій наступник – секретар Миколаївського обкому партії Г. Гриценко.

Висновки

Ось майже таким, з деякими доповненнями, був мій звіт за час перебування в Афганістані. Про що він свідчить? Звіти друкували в трьох екземплярах: один – в посольстві, другий – у міжнародному відділі ЦК КПРС і третій – залишався у кожного радника на предмет, якщо виникнуть до нього питання, щоб потім він міг пояснити ту чи іншу проблему. Кожен радник складав звіт у відповідності з напрямками роботи, за які він відповідав. Так що мій звіт свідчив про далеко нестабільну обстановку у відділі, який мав своєю діяльністю сприяти стабілізації. Чому ж він не сприяв? І не тільки він, а все, що ми намагалися зробити в Афганістані, не сприяло стабілізації? На мою думку, і це я написав у висновках до свого звіту за роботу, основною причиною було те, що ми намагалися після квітневого перевороту, поставивши при владі Народно-демократичну партію, вірніше, її керівництво (Бабрака Кармалю), зробити все так, як в Радянському Союзі, що не сприймалося як більшістю керівництва країною, так і населенням, 30 відсотків якого проживало в кишлаках і дотримувалося законів Шаріату. Уся біда в тому, що радянське керівництво погано знало іслам, як і роль релігії в афганському суспільстві взагалі. Прав-

да, деякий час були сумніви в політбюро ЦК відносно вводу наших військ в Афганістан у грудні 1979 р. Так, голова КДБ Ю. Андропов (як стало відомо пізніше з «Особливої папки») говорив, що «народ не підтримує режим Таракі-Аміна, армія ненадійна, засилля ісламу. Проти кого воювати? Ми ж не агресори». Та більшість посилалася на геополітичні реалії.

А вони були такими. В Ірані, на кордоні з Афганістаном, після повернення Імама Хомейні, відбулася перемога релігійного лідера над світською ієрархією. Сотні тисяч прихильників імама, жінки в чадрах, тисячі добровольців, армія розпочали збройне повстання. Шах Ірану Мухаммед Пехлеві, який ще недавно закликав «здійснити стрибок через століття з середньовіччя у ядерний вік», втік з країни. Іран у квітні 1979 р. був проголошений Ісламською республікою. Виникла реальна загроза проникнення ісламських радикалів в Афганістан, які підтримували моджахедів. Погіршились радянсько-китайські відносини.

Після англо-афганської війни, яка продовжувалася з 1818 по 1919 рр. і, яка закінчилася провалом, Афганістан здобув перемогу. Між ним і РРФСР були встановлені дипломатичні відносини. Уряд очолив Аманулла-хан, з 1929 р. – династія Надір-шаха правила до 1973 р., а з цього року Афганістан був проголошений республікою. Король Мухаммед Захір Шах залишив країну. При владі став давній прем'єр-міністр і двоюрідний брат короля Мухаммед Дауд. Він продовжував дружні зв'язки з Радянським Союзом. У 1965 р. в Афганістані (про що я уже писав) була створена Народно-демократична партія (НДПА), яка заявила про намір вести країну по соціалістичному шляху. З самого початку створення партії між її лідерами розпочалися чвари. Утворилося дві групи «Парчам» (прапор) і «Хальк» (народ). Перша об'єднувала частину чиновників та інтелігенцію, друга – афганських офіцерів і робітників. У 1978 р. М. Дауд проголосив себе президентом і розпочав боротьбу з партією, керівництво якої зразу ж потрапило до тюрми. Тоді частина армії під керівництвом Хафізулли Аміна захопила президентський палац, розстріляла Дауда та його родичів. Цей військовий переворот було названо саурською (квітневою) революцією. Президентом проголосили Нур Мухаммеда

Таракі, письменника і поета, прем'єр-міністром – Хафізуллу Аміна. Події в Афганістані стурбували радянських керівників. Боротьба між лідерами НДПА продовжувалася. Таракі був запрошений до Москви. Москва після тривалих переговорів прийняла сторону Таракі. Мова йшла, якщо не поліпшиться обстановка, то навіть про фізичне усунення Аміна. Нас турбували 2 тисячі кілометрів спільного кордону. Таракі повернувся в Кабул з наміром усунути Аміна від влади, але Амін його випередив. Як тільки Таракі з'явився в президентському палаці, Амін прибув туди з озброєним загоном і розстріляв Таракі. Ситуація в країні погіршилася. Радянська сторона не довіряла Аміну, який все більше вирізнявся невгамовним властолюбством і був здатний на крайні заходи ради збереження влади.

Ставка була зроблена на Бабрака Кармаля, як одного з вождів афганського народу, вигнаного Аміном з країни й отримавшого пристанище в Радянському Союзі. 15 грудня 1979р. в 15⁰⁰ розвідувальні батальйони 40-ї армії, яка отримала офіційну назву Обмежений контингент радянських військ (ОКРВ), перейшли радянсько-афганський кордон. За місяць до введення військ під виглядом обслуговуючого персоналу в Кабул на територію посольства було направлено спецзагін чисельністю 200 чоловік. Крім того, в середині грудня на прохання Аміна в Кабул прибув батальйон спецназу чисельністю в 500 чоловік для охорони його резиденції (палац Тадж-Бек). Під охороною бійців «Альфи» в Кабул прибув Бабрак Кармаль зі своїм найближчим оточенням. Усі члени групи «Альфа» були спеціально підготовлені офіцери КДБ і ГРУ.

Підготовка до перевороту розпочалася в середині грудня 1979 р. Основною метою спецпідрозділів була резиденція Аміна – добре укріплена фортеця, яку охороняло понад 200 чоловік гвардійців. Спецгрупи мали захопити також Міністерство внутрішніх справ (Царандой), штаб ВПС, центральний вузол зв'язку, пошту, телеграф, тюрму. Штурм палацу, під час якого Амін і його оточення були вбиті, закінчився.

28 грудня в Кабулі було оголошено про створення в країні Революційної ради на чолі з Б. Кармалем. На нього поклалися обов'язки глави нового уряду і головнокомандуючого збройними силами ДРА.

Було також повідомлено про об'єднання «Парчам» і «Хальк». На пленумі партії **Генеральним секретарем було обрано Б. Кармаля.**

Січень 1980 р. пройшов порівняно спокійно, а вже у лютому-березні місяцях, особливо влітку, радянські підрозділи вели бої з моджахедами не тільки спільно з афганськими підрозділами, а й самостійно. Чисельність і озброєння радянських військ зростала. А разом з ними росла і допомога кабульській опозиції з боку Пакистану, Китаю та деяких інших країн. Війна затягувалася. «Обмежений контингент» незабаром досяг 150 тисяч чоловік, але більша частина території продовжувала контролюватися моджахедами. Мета, поставлена радянським керівництвом перед армією, КДБ, посольством, виявилася недосяжною. Тоді й з'явилася ідея направити в Афганістан радників на всіх рівнях – від партії до навчальних закладів (це при тому, що радники в армії та інших силових структурах були з початку вводу радянських військ).

Я особисто попав у четверту хвилю радянських радників. Як це відбулося, я вже писав. Як проходили ці майже два роки в Афганістані, напишу. А в цій книзі про Афганістан скажу наступне. Події в ці роки в радянсько-афганських відносинах привели до ще більшого загострення. Тепер Захід отримав додаткові аргументи на адресу «радянської військової загрози». Було нанесено значної шкоди впливу СРСР серед мусульманських країн. Уже восени 1988р. в політбюро ЦК партії були схвалені пропозиції А. Громико про організацію дипломатичного процесу по врегулюванню справ в Афганістані таким чином, щоб вивести радянські війська з країни. Розпочалася підготовка до радянсько-афганських переговорів. Обговорення шляхів мирного врегулювання проблеми затягувалося. Усе це наносило серйозні збитки як у зовнішніх, так і внутрішніх обставинах нашої країни. Вирішення афганської проблеми відкладалося у зв'язку з політичними подіями в Радянському Союзі. З 1982 по 1985 рік змінилися чотири генеральні секретарі ЦК КПРС. М. Горбачов, прийшовши до влади, лише у 1989 р. вирішив питання про необхідність виводу радянських військ з Афганістану.

ЗНОВУ ОБКОМ ПАРТІЇ

У кінці січня 1987 р. я повернувся в Чернігів. За цей час відбулися зміни в секретаріаті обкому. Протистояння Л.І.Палажченка з М.С. Шостаком закінчилися звільненням М.С. Шостака з посади секретаря. М. С.Шостак, як я згадував, написав листа в ЦК КПРС зі звинуваченням Л.І. Палажченка в неправильній кадровій політиці та відсутності стратегії розвитку сільського господарства. ЦК, як і було прийнято, переслав листа у Київ, там була створена комісія, яка підтримала, звичайно, першого секретаря. Відбувся пленум обкому, на якому я, у зв'язку з Афганістаном, не був присутній. Пленум звільнив М. С. Шостака з посади, а секретарем був обраний Микола Петренко. Микола Гнатовича я добре знав ще з часів його роботи в комсомолі. Він працював у райкомі комсомолу Чернігівського району, коли там першим секретарем райкому партії був Л.І. Палажченко. Згодом М. Г.Петренка обрали другим, а потім першим секретарем обкому комсомолу. Ще при М.В. Уманцю М. Г.Петренко був обраний першим секретарем Бахмацького райкому партії. Вів він себе на посаді спокійно і помірковано. Бахмацькі землі були благодатними. Не можна сказати, що його називали в передовиках, але й відстаючим він ніколи не був. Колеги розповідали, що пленум обкому був гучним, з великим і справедливим випадом не так проти М.С. Шостака, як проти самого Л.І.Палажченка.

Після повернення з Афганістану я відчував повагу до себе як з боку апарату обкому партії, так і всього партійного активу області. Мене почали запрошувати в колективи організацій і підприємств з виступом про події в Афганістані. Як відомо, владою на той час замовчувалася дійсна інформація про стан справ у цій країні. Серед людей поширювалося немало різних чуток, особливо коли надходив у місто чи в село черговий «двохсотий» в цинковій труні. Ось і приходилося роз'ясняти, що там іде війна, що ми не тільки допомагаємо, а воюємо. Не можу стверджувати, що настрої слухачів після такої зустрічі поліпшувалися, але людям подобалася правда. Особливо, коли усе, що там відбувалося, вони пов'язували зі своєю безпекою, своїм мирним життям, своїми кордонами.

Старше покоління, яке пам'ятало війну і фашистську окупацію, з розумінням відносилося до нашої підтримки Афганістану. Інша справа – молодь. Вона проти війни, проти введення військ і взагалі проти того, щоб десь гинули наші солдати. Молодь в цілому не сприймала розмов про загрозу нашим кордонам, про ісламський фундаментальний рух, про те, що ми виконуємо і свій обов'язок, допомагаємо країнам і собі боротися за свою незалежність, за мирне співіснування. Звичайно, моя відповідь молодь не влаштовувала, але такою була політика держави і так її тоді пояснювали.

Нарада апарату обкому партії. Прибув я в Чернігів, як зазначав, у січні 1987 р., а в кінці місяця, як і було заведено, нарада відбулася. Нагадаю, що це був час боротьби за перебудову, а тому всі наради та інші заходи проводилися під цим гаслом. Мені було цікаво послухати, як на місцях сприймається саме поняття «перебудова». У посольстві дипломати скептично відносилися до цього політичного гасла, бо толком ніхто не міг пояснити, що це таке, що потрібно і як потрібно перебудувати. А пояснити ніхто не міг. У посольстві з'явилася в одному екземплярі брошура та роз'яснення **М. Горбачова «Перестройка и новое мышление»** для ознайомлення. Посол розписав по списку, кому ознайомитися і які пропозиції будуть. У список включили й партійних радників, серед них, звичайно, і я. Уважно читав, думав над пропозиціями, але так нічого й не вніс.

Із розмов з Л.І. Палажченком я зрозумів, що такі екземпляри висилали й першим секретарям обкому, але справа в тому, що надсилали ті брошури, як і інші матеріали політбюро, для перших секретарів, а інші секретарі обкому читали тільки матеріали секретаріату ЦК КПРС і, звичайно, з нею не знайомилися. Так, на моїй першій нараді з зав. відділами й секретарями обкому, після приїзду з Афганістану, я з виступу першого секретаря зрозумів, що він глибоко цитує матеріал з брошури про перебудову.

Зупинившись на підсумках минулого року по кожній галузі народного господарства окремо, виділивши будівництво, сільське господарство, торгівлю і легку промисловість області, він перейшов до завдань на 1987 рік, які полягали в тому, щоб закріпити позитивні процеси в економіці, працювати з відстаючими колективами, в них

потрібно провести збори. На зборах колективу назвати, хто винуватий у невиконанні плану, чому? І вирішити питання, що потрібно зробити. Відділам обкому, говорив він, **скласти плани роботи з відстаючими**, закріпити за такими підприємствами окремих відповідальних працівників. І головне – в кожному селі повинні бути школа, ФАП (фельдшерсько-акушерський пункт) і лазня. Ось такі завдання ставилися також і перед керівництвом районів.

За кожним партійним працівником закріпити конкретну ділянку роботи на цілий рік, а потім запитати, що зроблено. Школи, лікарні, клуби – на першому місці. Це все соціальна політика, а за нею стоять потреби людей. І далі все пішло по завданнях у час перебудови. Я запам'ятав з брошури по перебудові афоризм «Усі ми учні, а вчитель – саме життя і час!». І далі по змісту знайомої мені брошури Леонід Іванович розповів нам про те, що таке перебудова, її початок, суть і революційний характер. Про те, що перебудова почалася і є уже перші її наслідки, повторюючи по Горбачову, що у нашого покоління громадне завдання – перебудувати країну.

– Всього, можливо, й не зробимо, але просунути процес прискорення встигнемо. Закладемо фундамент, а за передовими піде і все суспільство, – говорив Леонід Іванович. Друга частина виступу була присвячена перебудові й міжнародним проблемам, починаючи з того, як сприйняли перебудову в соціалістичних країнах, «третьому світі», Європі в цілому і закінчуючи проблемою роззброєння і радянсько-американськими відносинами.

Після наради у першого секретаря обкому **я зібрав на другий день відділ пропаганди й агітації** на чолі з завідуючим **А.Н. Близнюком**. Виступив перед ними з настановчими проблемами. Сказав, що ми працюємо в час експериментів і пошуків ефективності виховної роботи. Це говорить про те, що потрібно рішуче відмежуватися від старих методів і принципів нашої діяльності. Важливо пам'ятати, що «ідеологічне забезпечення як концепція знята зі вживання в теорії і практиці. Їй на зміну прийшла концепція комплексного підходу, тобто виховна робота розглядається у тісному взаємозв'язку з організаторською і господарською. Звернув увагу на необхідність позитивної діяльності нашого ідеологічного активу (позаштатні комісії обко-

му, міськкомів і райкомів партії), а також зосередився на основних завданнях, пов'язаних з кадровою політикою. Після заслухав виступи працівників відділу.

Сакун Борис Олексійович – зав. Будинком політичної освіти, в якому працювало шість відповідальних консультантів-методистів. Він до цієї посади тривалий час працював секретарем Сосницького райкому партії. На новій посаді швидко освоївся, знав до цього усі форми партійної освіти. Був досвідченим працівником. Його знав увесь партійний актив області і це значно допомагало в роботі. Доповідав чітко, продумано, а в кінці зупинився на недоліках в організації навчання, на відвідуванні занять слухачами, підготовці пропагандистів і партійних комітетах, які не приділяють цій справі належної уваги.

Кравченко Михайло Іванович – керівник лекторської групи. Кандидат історичних наук, працював викладачем Ніжинського педінституту. На цій посаді замінив Кальсіна Павла Івановича, який тривалий час працював завідувачем, був досвідченим лектором, але по незалежних від нього причинах змушений був залишити обком і перейти на викладацьку роботу. Михайло Кравченко був підготовленим лектором. Лекторська група відповідала за роботу товариства «Знання» і він, як завідувач, доповів, які обласні організації відмовляються, або не контролюють роботу цієї громадської і популярної серед населення, і особливо інтелігенції, важливої організації. Була вона госпрозрахункова і за кожну лекцію лектору нараховувався певний гонорар.

Кужельний Іван Дмитрович – інструктор, який відав засобами масової інформації. За освітою журналіст, він фахівець своєї справи. За минулий рік був у командировках у семи районах області. 25 виступів у районних газетах підтримали постанову ЦК Компартії України про засоби масової інформації. Вісім газет в районах області рентабельні. Здійснюється підписка на наступний рік. Проведена атестація журналістів з участю перших секретарів райкомів партії в п'яти районах. В усіх районах відбулося свято преси й радіо. Стало правилом у кожній районній газеті проводити зліт робількорів. Відділ обкому готує буклет по кращих районних газетах. Що не вдалося зробити: підготувати резерв на редакторів районних і міськрайонних газет. Не

своєчасно готуються огляди газет. Недостатньо ведеться книжкова торгівля.

Неділько Петро Григорович – інструктор відділу, який відав питаннями масово-політичної роботи. Підготував виставку «Соціальне перевлаштування села». Провів вечір «Портрети малих сіл» у Семінівському районі. Підготував методичний посібник по індивідуальному вихованню підлітків. Склав план публікації портретів передовиків виробництва. Сприяв у семи районах відкриттю клубів чотирьохтисячниць. Намагається взяти на контроль усі побутові приміщення на тваринницьких фермах. Що не вдалося зробити: підготувати та провести обласний семінар за місцем проживання на базі одного із районів області.

Марченко Володимир Григорович – інструктор відділу, який відав фізкультурно-спортивною роботою в області. У районних газетах один раз в місяць виходила спортивна сторінка. Разом з «Деснянською правдою» планують провести рейди-перевірки спортивних споруд області. Багато часу займали проблеми спортивного клубу «Десна» (футболісти).

Дмитренко Василь Максимович – відав як інструктор питаннями культури. Охарактеризував кадрове становище в обласному музично-драматичному театрі імені Т.Г. Шевченка, а з ним пов'язані квартири і гуртожиток для артистів театру. Підготував клопотання про подання на звання Народного артиста Вадима Васильєва. Ляльковий театр. Настав час створити в ньому молодіжну трупку з перспективою на утворення окремого Чернігівського молодіжного театру. В області 16 Будинків культури, 7 планується будувати, решта – клуби. Існує 14 шкільних і 130 сільських і міських музеїв. Працює над відкриттям в Чернігові та області молодіжних кафе, клубів за інтересами, дискотек.

Коропатник Михайло Іванович – інструктор, який відповідав за роботу групи доповідачів і позаштатної лекторської групи. З допомогою лекторської групи готували тексти доповідей для групи доповідачів, для позаштатних лекторів теж готували матеріали в лекторській групі обкому. Група доповідачів у різний час становила до 60-80. Це в основному обласні керівники, працівники обкому й облвиконкому.

Лекторська група – до 20-30 позаштатних лекторів. Це викладачі вузів і окремих технікумів. Організовували виїзд в райони один раз на місяць. Крім того, надавав допомогу групам доповідачів і позаштатним лекторським групам райкомів партії.

Від лекторів доповідали також Єфименко Микола Сергійович, Демченко Тамара Павлівна, Іванченко Володимир Васильович, від консультантів-методистів Баранков Олег Григорович, Добровенко Андрій Омелянович, Козленко Володимир Павлович, Рябко Василь Іванович та інші.

У кінці зустрічі я підвів підсумки нашої розмови і наголосив, що кожного працівника будемо оцінювати по кількості днів, проведених в командировках в районах області та по якості пропозицій, внесених на поліпшення виховної роботи серед населення міст і районів.

Через декілька днів я по такому ж принципу запросив на бесіду **відділ науки і навчальних закладів** разом з зав.відділом **Коваленком Олександром Борисовичем**. У цьому відділі було всього три інструктори. Два відали навчальними закладами і один – охороною здоров'я (медичними організаціями). Звернув увагу на те, щоб у відділі основна увага була спрямована на допомогу партійним організаціям на місцях. Так, **Кочерга Анатолій Андріанович** був за минулий рік в командировках 78 днів; **Тютюнник Олексій Денисович** – 88 днів; **Донець Микола Петрович** – 56 днів (працював у відділі всього вісім місяців). Детально обмінялися думками щодо поліпшення виховної роботи серед школярів та студентів, обговорили стан справ у медичних закладах.

Екватор перебудови. То був час, коли не тільки партійні чиновники, але й немало населення країни ще вірили в подолання відставання в економіці, провалів у соціальній сфері, взагалі, в суттєвому удосконаленні радянської системи. З перебудовою пов'язували усі політичні й економічні реформи, які проводилися чи намагалися проводити в країні у 1985-1990 рр. Усі ці реформи були пов'язані зі змінами у внутрішній та зовнішній політиці партії. Так, у внутрішній політиці на передній план ставилася політика гласності та демократизації суспільного життя; в економіці головним стало запровадження ринкових відносин; основна увага в зовнішній – зверталася на відмову від кри-

тики капіталістичних країн, поліпшення відносин зі США та країнами Західної Європи. Більше почали писати й говорити про пріоритет загальнолюдських цінностей.

На початку перебудови мова йшла про плани перетворень, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку держави. Зміни економічних основ соціалізму і політичного ладу не передбачалися. Говорилося лише про прискорення науково-технічного прогресу, технічного переозброєння машинобудування, особливо середнього, побудову гуманного, демократичного соціалізму, що мав би забезпечити політичний плюралізм, збільшення ролі державних органів в управлінні народним господарством, при збереженні основ існуючого режиму, демократизації суспільного життя.

Заміна керівних кадрів. На заміну соратників Л. Брежнєва – М. Тихонова, А. Громико, Б. Гришина прийшли – М. Рижков, Е. Шварцнадзе, Б. Єльцин, О. Яковлев. У цей час (до початку 1987 р.) було замінено 70 % членів політбюро, 60 % перших секретарів обласних партійних організацій, 40 % членів ЦК КПРС. Уже в 1988 р. М. Горбачов і О. Яковлев зрозуміли, що усі перетворення перебудови натрапили на потужний механізм гальмування, що названий був командно-адміністративною системою.

Одним із важливих заходів перебудови стала «антиалкогольна кампанія». Її ідеологом був Єгор Лігачов – секретар ЦК КПРС. Нею передбачалося підвищення роздрібних цін і різке скорочення виробництва лікєро-горілчаної продукції. Навіть було прийнято відповідну постанову ЦК КПРС. Нею зобов'язувалися партійні комітети на місцях здійснювати пропаганду тверезого способу життя. Відношення населення до «антиалкогольної кампанії» було неоднозначним. З одного боку, скорочувалася смертність, вирости тривалість життя і народжуваність, знизився рівень злочинності. З іншого боку, різко зменшилися бюджетні надходження, почало зростати виробництво підпільних сурогатів, самогоноваріння, поширилися наркоманія і токсикоманія. Пам'ятаю, що в кожній області вимагали створити громадську організацію «Товариство тверезості» на чолі з відповідальною особою, з виділенням приміщення та широким повідомленням про це в засобах масової інформації.

Запроваджуючи перебудову, влада замість положень про побудову нового суспільства, проголосила курс на вдосконалення соціалізму, адже жодна з основ соціалізму (диктатура пролетаріату, державна власність, керівна роль партії та ін.) не піддавалася тоді сумніву. Почали відкрито говорити про «застійні явища в суспільстві». Керівництво держави наполягало на необхідності зміцнення соціалістичного самоврядування, поліпшення якості продукції, підвищення реальних доходів трудівників, перегляд структури освіти тощо. У зовнішній політиці тепер був взятий курс на ядерне роззброєння, збереження та зміцнення миру.

З метою підвищення якості продукції в країні запроваджувалося Держприймання (Государственная приёмка) продукції та боротьба з «нетрудовими доходами». Особлива надія була на закон «Про трудові колективи». Він передбачав створення на промислових підприємствах таких трудових колективів, які б мали право обирати керівників, регулювати заробітну плату і встановлювати (відраховувати) кошти на соціальні потреби. Окрім того, що запропоновані заходи на поліпшення перебудови не давали результату, вибухнула Чорнобильська катастрофа (26 квітня 1986 р.). Внаслідок вибуху 4-го реактора тисячі квадратних кілометрів території України, Білорусії, інших країн виявилися зараженими, а десятки тисяч людей піддалися радіоактивному опроміненню. На ліквідацію аварії держава витратила десятки мільярдів крб. Замовчування цієї трагедії стало приводом для громадської критики керівництва і всієї соціалістичної системи.

Якщо 1987 р. проходив для мене особисто під враженням подій в Афганістані (в січні тільки повернувся звідти після майже дворічного перебування), то 1988 р. був роком напруженої роботи на місцях з підготовкою до виборів – у березні 1989 р., у зв'язку з реформою політичної системи в країні. Суть політичної реформи, як відомо, була пов'язана з XIX партконференцією, що відбулася у червні – липні 1988 р.

Політична реформа. До неї відносилися:

- З'їзд народних депутатів, найвищий орган державної влади, що мав діяти на непостійній основі у складі 2250 депутатів (дві третини обиралися від округів населенням і одна третина – громадськими організаціями, в тому числі й КПРС);

- Верховна Рада – парламент на постійній основі й мав обиратися на з'їзді з числа його учасників.

- Голова Верховної Ради мав обиратися на з'їзді, вести засідання й фактично бути главою держави.

Всесоюзний з'їзд працівників народної освіти. У кожній області пройшли районні й обласна конференції, які обрали делегатів на Всесоюзний з'їзд. Це був грудень 1988р. Від Чернігівщини на з'їзд обласною конференцією було обрано 21 делегата. З'їзд відкрив міністр освіти СРСР Ягодін Г.А. На з'їзд було обрано 5100 делегатів. Серед делегатів 50 відсотків – учителі шкіл, решта – викладачі вищої школи та запрошені. У доповіді зазначалося, що всесоюзні з'їзди будуть проводитися один раз у п'ять років, а в союзних республіках вони можуть проводитися і через два-три роки. Чому так? Тому, що на місцях більше проблем. Бо в сучасних умовах мова йде про неперервність освіти. Відомо, що основні знання людині закладає середня школа. Саме там формується інтелект. Але він повинен розвиватися і після школи за рахунок безперервної освіти у вищій школі, мережі курсів, семінарів, конференцій, факультетів громадських професій і т.д. Суспільству необхідний культ знання. Школа вирвала народ з темряви неосвіченості. Велика вдячність учителям за цей подвиг! Сьогодні школі потрібні сучасні програми й підручники. Вони повинні творитися за допомогою кращих вчителів країни, саме творитися!

Особливу увагу, зазначалося в доповіді, ми повинні звернути на сільську школу. У нас три чверті шкіл – сільські школи. У них навчається сорок відсотків учнів країни. А там навчальної площі у два рази менше встановлених нормативів. У навчальному процесі в сільській школі повинно бути відображене сільське життя, а сільський вчитель повинен бути прирівняний до спеціаліста сільського господарства і в моральному, і в матеріальному відношенні. Учителі-новатори – це особистості. Економити на сільській школі – це економити на майбутньому країни. З Міністерством фінансів погоджене питання про подвійну оплату праці вчителям малокомплектних сільських шкіл.

Велике завдання стоїть і перед педагогічною наукою. Академія педагогічних наук повинна від педагогічних дефініцій і теоретизування перейти до конкретної допомоги школі. У класному журналі повинна

бути сторіночка на кожного учня, а не на фізику, математику чи мову. Звернути увагу на дитячі садочки, не перетворювати їх в камеру збереження. Робота з батьками. Прекрасна книга А. Макаренка «Книга для родителів». Нам подобаються «зручні» діти. Оцінки в школі за поведінку – це архаїзм, придушення творчості. Пошуки і виховання талантів.

Суспільні й гуманітарні науки. Потрібно працювати над програмами і їх підручниками, а не пропонувати як деякі вузи Прибалтики – перевести їх на факультативи. Гуманітарні підручники – це залучення студентів до гуманітарної науки, а для цього треба працювати над гуманістичним змістом кожного підручника. Виховувати точку зору учня, яка відрізняється від точки зору вчителя. Про національне й інтернаціональне виховання. Обов'язкове вивчення мови корінної національності. Двомовність в інтернаціональному вихованні. Про піонерську й комсомольську організації. Роль неформальних організацій. Відноситися до них як до реальності. Відмовитися від жорстких заходів виховання.

Трудове виховання. Від нього багато залежить, тут потрібна зразково організована праця. Уроки праці в кожній школі мають вчити щоденним трудовим навичкам. Незатребувана доброта. Фізкультура і спорт. Військово-патріотичне виховання. Військовий керівник. Дівчата санінструктори.

ПТУ – одні поступово будуть переведені в школи. Інші – так і залишаться. Треті – у вищі професійні училища. Великі зміни чекають на середні спеціальні заклади. Заслуговує схвалення кооперація технікумів, шкіл і вишів. Необхідна атестація вишів. Відкриття факультетів підвищення кваліфікації. Кооперативні зв'язки вишів зі школами. Матеріальне забезпечення вчителів і викладачів вишів і технікумів. На жаль, не виконуються плани по вводу нових шкіл та профтехучилищ до нового навчального року. У той же час в минулому навчальному році не використано виділених для цього один мільярд крб., а у той час 300 тисяч вчителів чекають на квартири. У народній освіті багато ще бюрократизму, хоча «бюрократ» – це не завжди погано.

На з'їзді виступило: десять вчителів і керівників школи; вісім викладачів вишів і науки; п'ять працівників профтехучилищ; п'ять пра-

цівників дошкільного виховання; діячів літератури і мистецтва – три (Є. Євтушенко, А. Рибаків, Д. Лихачов); космонавт – (П. Попович); діячі театру і кіно – (Ю. Яковлев, Л. Кадочнікова); і як прийнято на таких заходах – представники партійних, профспілкових і комсомольських органів.

У своїх виступах усі вони відзначали вчасність та важливість з'їзду, його роль в подальшому розвитку педагогічної науки та особливо шкільної освіти. У центрі розмови – гуманізація школи (у вузькому та широкому значенні цього слова) і олюднення її. Наголошувалося на відповідальності вчителя за майбутнє учня, його долю, його життя, при цьому не виховати споживача. Формувати його світогляд, прагнення до знань, розвивати самостійне мислення. Немало говорилося про вчителя-новатора, викладача-вченого, особливо про Ш. Амонашвілі, Л. Нікітіна, С. Соловейчик, А. Адамського та інших. «Педагогічна поема». За кордоном її порівнюють з творами Ж. Руссо, І. Гьоте, Л. Толстого. Сьогодні ідеї А. Макаренка, зазначалося на з'їзді, приходять до нас у вигляді закордонних методик виховання.

Про поїздку в НДР. 1989 рік запам'ятався поїздкою в складі делегації в НДР. Десь в середині травня пролунав дзвінок від Кравчука Л.М. Він, як завжди, розпочав розмову з того, що робиться в області, які проблеми вирішує відділ, що роблю я особисто і які плани на майбутнє. Вислухавши мою відповідь на поставлені питання, сказав:

– У кінці червня планується поїздка делегації ЦК КПРС в НДР з метою обміну досвідом роботи. Просять нас виділити в склад делегації секретаря обкому. Ти у нас один із досвідчених секретарів, маєш певний стаж роботи і я назвав твоє прізвище. Вони погодилися, так що готуйся, десь наприкінці червня така поїздка відбудеться.

– Дякую, Леоніде Макаровичу, за довіру, – відповів я.

А після цієї розмови задумався. Що я буду говорити своїм німецьким колегам про досвід. Чому я не запитав у Леоніда Макаровича, хто очолює делегацію, з ким в ЦК КПРС зв'язатися і яка мета поїздки? Спочатку я намагався дізнатися про це у знайомих мені працівників відділу, але крім Леоніда Макаровича, ніхто нічого не знав. Тоді я звернувся до Леоніда Макаровича і він сказав, що очолює делегацію зав. сектором ЦК КПРС Максимович І.І. і дав його координати.

Мені було відомо, що Іван Іванович Максимович, доктор філософських наук, професор, завідувач сектором відділу пропаганди, працює там недавно, і особисто я з ним не знайомий. Набравши його номер телефону, я представився і у відповідь почув, що він збирався мені телефонувати.

– Делегація наша в складі трьох осіб, крім нас двох, ще буде один працівник відділу пропаганди, – сказав він. – Мету поїздки дізнаєтесь у Москві, а працювати будемо в основному в Берліні. Готуйтеся.

На цьому наша розмова закінчилася. З попередніх своїх поїздок за кордон я знав, що при обміні досвідом делегації обмінюються символічними сувенірами. Запросив зав. фінансово-господарською частиною, який видав цією справою й поцікавився, що у нього є для зустрічі іноземних делегацій. З'ясувалося, що він недавно замовляв у Мінську і Києві відповідні сувеніри (значки на шпильці з видами Києва і Чернігова, акрилові брелоки з такими ж видами, ексклюзивні VIP-подарунки, магнітики з логотипами, календарики, бюстики українських письменників, різні набори цукерок тощо). Порадившись з ним, відібрав необхідне та підписав відповідний фінансовий документ.

Підготовка до поїздки. 25 червня я уже був у Москві. Зустрівся з І. Максимовичем та А. Федотовим і обговорили деталі поїздки. З'ясувалося, що перед нами стояло завдання – вияснити відношення ідеологічного активу ЦК СЄПН (Соціалістична єдина партія Німеччини) до Берлінської стіни. Чому так стояло питання, нам ніхто не говорив. Тому ми, озброївшись необхідною літературою, вивчали усе про Берлінську стіну. Звичайно, загальне поняття у нас було, але потрібні стали деталі. Вони наступні. Будівництво стіни розпочалося 13 серпня 1961 р. З цією метою залучено 25 тисяч членів воєнізованих «бойових груп» з підприємств НДР, що зайняли лінію кордону із Західним Берліном. Діяльність їх прикривали частини східнонімецької армії. Радянські частини перебували в стані готовності.

Було перекрито чотири лінії Берлінського метро, а також вісім станцій залізниці зі східного сектора. Залишили лише станцію на Фрідріхштрасе, де організували контрольно-пропускний пункт. До 15 серпня увесь Західний Берлін був обнесений колючим дротом і почалося зведення муру, який неодноразово переобладнувався і до-

будувався упродовж 1962 р. Для відвідування Західного Берліну потрібен був спеціальний пропуск. Вільно проходити могли тільки пенсіонери. Нелегальний перетин кордону карався позбавленням волі на 8 років, згідно карного законодавства НДР. Незважаючи на заборо­ну, за 17 років існування держави в західну частину втекла значна частина населення НДР.

Загальна довжина стіни становила 155 км, а в самому Берліні – 8 км. Зовнішній кордон Західного Берліну становив 112 км. Що ж привело до появи стіни? Як вона будувалася? Яке відношення до неї населення? На всі ці питання ми, члени делегації, мали одержати від­повідь. Спочатку в Москві, на основі вивчення відповідних докумен­тів, а потім і в Берліні. Було відомо, що після Другої світової війни протистояння західних союзників і Радянського Союзу призвело до поділу окупованої Німеччини на ФРН і НДР. Берлін був поділений на Східний і Західний, при цьому став анклавом в середині НДР. У кінці 50-х рр. Радянський Союз передав східну частину Берліну НДР, яка була утворена в 1949 р., а західна, як і раніше, залишалася під кон­тролем військ союзників.

На пропозицію радянської сторони утворити конфедерацію ні­мецьких держав Захід наполягав на проведенні загально німецьких виборів. Була також пропозиція радянського уряду перетворити Берлін у «вільне місто», на що Захід не погодився. Ситуація ускладнювалася тим, що в НДР розпочалася насильницька колективізація, на підпри­ємствах збільшилися виробничі норми. Більш високий рівень життя, зовнішньополітична напруженість спонукала тисячі громадян НДР ви­їхати на Захід. До зведення стіни межі між двома частинами міста були відкриті. Існували 81 вуличний пропускний пункт і 13 пропускних пунктів на залізничній мережі. Незважаючи на це, були сотні нелегаль­них переходів з однієї частини міста в іншу, чим щодня користувалися до 5 тисяч осіб. Ситуація особливо загострилася з 1951 р., коли країну покидало понад 20 тисяч німців щорічно. Це були переважно молоді й кваліфіковані фахівці, які освіту здобували в НДР безкоштовно, а працювали в ФРН. Господарство Східного Берліну щорічно втрачало через це понад 2.5 млрд. марок. Виявилася неспроможність властей НДР контролювати потоки людей, що переміщалися через кордон.

Постало питання про закриття кордону. 12 серпня 1961 р. уряд НДР прийняв відповідну постанову про лінію кордону між Східним і Західним Берліном та обома державами. Незважаючи на сувору заборону, протягом 17 років існування стіни, в західну частину втекли понад 200 тисяч осіб. Усі ці дані нам дали в Москві, а тепер потрібно було з'ясувати, як відносяться до існування цього муру керівні функціонери, як одна з категорій східнонімецького населення. Діставши таке завдання в ЦК КПРС, наша делегація відбула до Берліну. Час польоту становив понад 2 години 40 хвилин. Прибули ми в аеропорт Шьонефельд, що у 18 км від Берліну.

Поїздка. Нас зустрів зав. сектором відділу пропаганди Арнольд Балл. По дорозі до столиці він розповідав про комуну Шьонефельд в землі Бранденбург. Комуна розділяється на шість сільських округів, у ній проживало понад 8 мільйонів населення. До Другої світової війни тут був авіаційний завод, де побудовано 14 тисяч літаків. У квітні 1945 р. завод демонтований. До 1947 р. був тут військовий аеродром, а потім здійснено будівництво цивільного аеропорту. У Берліні нас поселили в готелі Олександрплац.

Давши дві години на відпочинок, запросили на зустріч з завідувачим відділом пропаганди ЦК СЄПН Карлом Гартманом. Завідувач, як і зав. сектором пропаганди ЦК партії, добре знали російську мову, бо навчалися в Радянському Союзі, що значно покращувало наше спілкування. З бесіди ми дізналися, що структура відділу пропаганди, як і всього ЦК СЄПН відповідала структурі ЦК КПРС, тільки у менших розмірах. Так, у відділі пропаганди ЦК працювало 144 особи, всього в ЦК – 570 відповідальних працівників. Розмова почалася з того, що в НДР проживає 17 млн населення, з них членів СЄПН – 1.5 млн. Крім того, 2.3 млн молодіжна організація – ССМ (Соціалістичний союз молоді), 9.5 млн. профспілки і 1.5 млн союз жінок. Це ті сили, з якими працює відділ пропаганди, да і увесь ЦК партії. Усі п'ять політичних партій називаються блокові, вони об'єднані в Національний фронт держави.

ЦК НДПН – Національно-демократична партія (партія інтелігенції). Нараховувала на той час 110 тисяч членів; ЛДПН – Ліберально-демократична партія (ремісники). Партія пройшла через серйоз-

ні випробування, проявляла провокації по відношенню до СЄПН. ХДС – Християнсько-демократична партія, її програма побудована на принципах християнської етики. Свідомо брала участь у суспільному житті. Наполягала на врахуванні християнських традицій в соціалістичному будівництві, на взаємній довірі держави і церкви. ДСПН – Демократична селянська партія, вважалася самою лояльною по відношенню до ЄСПН.

Стисло охарактеризувавши діяльність кожної з політичних партій, завідувач відділом зупинився на характері сучасної політичної ситуації, на тому, що західні ідеологічні служби, на прикладі Німеччини намагаються показати соціалістичну систему безперспективною, а соціалізм – неспроможним. Це особливо відчувається тут, у нас. Важливу роль, на нашу думку, відіграє побудований мур, що відкидає всяку перспективу на об'єднання обох німецьких держав. Ми проти об'єднання тому, що добре розуміємо, який порядок запанує на місці нинішньої НДР, а ми стоїмо за соціалізм, за розвиток нашої держави по вашому зразку, – сказав нам Карл Гартман. Це була перша і відверта думка одного з керівних функціонерів партії щодо побудованої в 1961 р. стіни, яка розділяла Берлін і всю НДР із західним світом.

Після такої заяви одного з провідних ідеологів НДР нашої делегації можна було повертатися додому. Але в партійних делегаціях по обміну роботою так не прийнято, і ми почали працювати по запропонованій нам програмі. У своєму подальшому виступі перед нами Карл Гартман розповів, що робить відділ по підготовці до XII з'їзду партії, про організацію загального руху по гідній зустрічі 40-річчя утворення НДР, яке буде відзначатися 7 жовтня 1989 р. Партія хоче підвести підсумки і визначити, продовжував він, що потрібно ще зробити. Далі, зупинившись на досягненні в промисловості й сільському господарстві, Карл Гартман наголосив на ролі в цьому відділу, який він очолює. У своїй промові він часто посилався на Еріха Хонекера, на те, що західні лідери в сучасних умовах спрощують роль класової боротьби і диктатури пролетаріату.

Масово-політична роботи, наголошував він, стала більш змістовною. Цього вимагає рівень розвитку суспільства, громадян, які чекають від нас аргументованості у таких питаннях, як будемо розвива-

тися далі і коли в НДР буде побудовано соціалізм. Люди не визнають сьогодні загальних слів, говорив далі К. Гартман, їм потрібна конкретика, аргументованість. Разом з тим у політичній роботі багато ще бюрократизму, некомпетентності, формалізму і розгільдяйства. Тому немало громадян, які хотіли б жити в ФРН. Вони подають заявки на поїздку туди, вимагають їх розгляду і позитивної відповіді. Усе це наслідок того, що партійні органи некомпетентні, не вміють так працювати, як там, нездатні переконати своїх опонентів.

Багато уваги у своїй промові завідувач приділив молоді. Серед тих, хто поїхав за кордон і тих, хто хоче поїхати, її значна частина. Це та частина населення, з якою партія повинна найбільше працювати, починаючи зі школи. Саме там їй на уроках розповідають про те, що зроблено старшим поколінням і що ще треба зробити для розвитку своєї країни, а не шукати кращої долі за межами стіни.

Слухаючи німецького партійця, я подумав, наскільки все це нагадувало зовсім недалеке наше минуле і як глибоко усе це засіло в головах нинішніх представників країн співдружності і чи правда все те, про що вони говорять і чи вірять вони самі в те, про що говорять.

По плану перебування ми відвідали округ Галла. Галла – промисловий центр НДР. У ньому – 50 відсотків усієї і 20 відсотків хімічної промисловості держави. Розвивається автомобільна промисловість, мідні й соляні рудники, добувають кам'яне вугілля. Експорт продукції поставляється в 70 країн світу. Проблема Галли – вода. Над нею працюють постійно. Проживає 1.8 млн. чоловік населення. На виробництві – три зміни. 90 % жінок в працездатному віці там працюють. Усі діти забезпечені дитячими яслами і садочками. Будуються нові школи. Розроблена окружна програма енергоекономії. Керівництво округу Клаус Герц і Бертольд Вернер (державний і партійний діячі), грамотні, культурні, професійно підготовлені люди, знають свою справу, дружньо відносяться до нашої країни. Заявляють, що після побудови стіни порядку стало більше.

Після поїздки в округ Галла, з нами провели екскурсію по Східному Берліну. У центрі екскурсії – Бранденбурзькі ворота – одна з найвідоміших пам'яток Берліну. Побудовані ще в 1871 р. вони стали кордоном між Східним і Західним Берліном. Розташовані в східній

частині міста, ворота були недоступні для туристів. Це – перша споруда в стилі німецького класицизму. Їх висота – 26 м. Триумфальна арка. На воротах шестиметрова бронзова скульптура. Четвіркою в колісниці управляє богиня перемоги Вікторія. Ворота символізували міць пруської армії. Під час Другої світової війни ворота були пошкоджені, а квадрига – зруйнована. Лише в 1958 р. усе було відновлено. За воротами одразу піднімалася Берлінська стіна. Побували на Берлінській телевежі, там на висоті 203 м. працює заклад «Ваг-203», де нас пригощали баварським пивом. Проїхали вулицею Унтер-ден-Лінден.

Відвідали, згідно програми перебування, округ Потсдам. Він був утворений в 1952 р. після ліквідації земель на території НДР як один з 15 округів. Складався з 15 районів, двох міст окружного підпорядкування і 755 комун. Потсдам – столиця федеральної землі Бранденбург. Він розташований на р. Гафель, за 26 км від Берліна. Після Другої світової війни влада в Потсдамі була відтворена. Наш постійний супроводжуючий Арнольд Балл з гордістю розповідав про пам'ятники та архітектуру Потсдама, про те, що вони внесені до списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це понад сто пам'яток, які розташовані на площі 500 га Культурний ландшафт Потсдаму є одним з найбільших в Європі. Перлиною Потсдаму вважається палацовий комплекс Сан-Сусі – улюблена резиденція Фрідріха Великого, побудована в середині XVIII ст. До замку примикають терасові сади з фонтанами, оранжерея і римські лазні. Наступним архітектурним шедевром був Новий палац – найбільший палац Потсдаму, зведений в західній частині Сан-Сусі. Побували ми і в Палаці-оранжереї теж розташованому в парку Сан-Сусі. Палац довжиною 300 метрів був завершений в 1860 р. Фрідріхом Вільгельмом IV. Влітку крила будівлі повні субтропічних рослин, тому палац так і називають.

Ботанічний сад Потсдамського університету містить понад 10 тис. рослин. Серед них японські та інші середземноморські. Роста навіть секвоя, якою німці так пишаються. Арнольд пояснив, що секвоя – відноситься до сімейства кіпарисових, поширених на побережжі Тихого океану, досягає висоти 100 метрів і ширини 6 м. Вічнозелене з товстою корою (до 30 см). Листки у молодого дерева витягнуті, плоскі,

довжиною 25-30 мм. Шишки – яйцевидної форми, довжиною 30-35 мм, в кожній із них 3-7 сім'ян. Ростуть дерева до 500 років.

Шарлоттенхоф – літня резиденція Фрідріха Вільгельма IV першої половини XIX ст. Він особисто складав ескізи майбутнього палацу.

Мармуровий палац – будувався як задумка Фрідріха Вільгельма II, як усамітнений куточок вдалині від шумливого придворного життя. Звичайно, не обійшлося без розкішних інтер'єрів і великої кількості художніх полотен, палац все-таки будували для короля.

Міський палац – в центрі Потсдама, раніше був резиденцією німецьких імператорів. Будівля зведена в XVII ст. Палац був зруйнований в роки Другої світової війни. Заново відбудований. Зараз тут засідає парламент землі Бранденбурга.

Ліндштедт – чергова королівська резиденція, побудована в стилі античної вілли для того, щоб Фрідріх Вільгельм II міг спокійно провести тут свої останні роки. По іронії долі він помер раніше, чим резиденцію встигли побудувати. Це приміщення здавали в оренду державним організаціям, а тепер тут проводять концерти, лекції, приватні заходи.

Цецілієнхоф – побудований на початку XX ст. Після Другої світової війни тут пройшла Потсдамська конференція. З тих пір палац відкритий для відвідування. На його території є готель для гостей. Частина кімнат знаходиться під експозицією музею.

Дізнавшись, що в Цецілієнхофі є музей Потсдамської конференції, ми попросили організувати для нас екскурсію в музей.

Музей Потсдамської конференції. Музей називається Меморіальним. Там, як відомо, в 1945 р. проходила знаменита Потсдамська конференція лідерів країн-переможців. Значна частина експозиції присвячена палацу Цецілієнхоф. Палац – остання резиденція Гогенцоллерів (династія курфюрствів Бранденбурга), був побудований Вільгельмом II для свого сина кронпринца Вільгельма Пруського і його дружини Ціцілії. У 1945 р. сім'ї прийшлося залишити палац – наблизилися радянські війська. Усе майно перевезене на найближчу ферму, де воно було знищене пожегою. Конференція проходила 17 липня – 2 серпня 1945 р. Засідання відбувалися на першому поверсі в двоповерховій залі 26 м ширини і 40 м довжини. Для переговорів був спе-

ціально виготовлений великий стіл діаметром 3 м – подарунок палацу від радянської фабрики «Люкс».

Аборіген Арнольд, знаючи, що аудіогід в музеї має ряд мовних помилок, запропонував для екскурсії по музею викликати російськомовного екскурсовода. Ми погодилися і через деякий час до нас під'їхала чарівна жіночка з німців, які колись проживали в СРСР. Звали її Катаріна, вона й провела з нами екскурсію по музею. Перший розділ екскурсії. У роботі конференції, як відомо, брали участь Голова Ради народних комісарів СРСР Йосип Сталін, Президент США Гаррі Трумен (Франкін Рузвельт помер 18 квітня 1945 р.), прем'єр-міністри Великої Британії Уїнстон Черчилль та Клемент Етлі (став прем'єром 26 липня 1945 р.). Другий розділ. Тут були розміщені прийняті рішення про денацифікацію, демілітаризацію і демократизацію Німеччини та поділ її на чотири зони окупації. Цей загальний розділ експозиції музею супроводжувався великими фотографіями лідерів зазначених країн та лаконічними підписами під ними.

Третій розділ експозиції музею стосувався основних результатів конференції. У ньому зазначалося, що конференцією запроваджувалася система чотиристоронньої окупації Німеччини, загальні принципи окупаційної політики, створення Міжнародного трибуналу для покарання головних воєнних злочинців, одержання репарацій від Німеччини, розділ флоту Третього рейху, підтвердження умов вступу СРСР у війну з Японією та інші.

Четвертий розділ експозиції – міжнародне значення конференції. У ньому зазначалося, як будуть вирішені найскладніші міжнародні проблеми, пов'язані з наслідками війни, про діяльність антигітлерівської коаліції в мирний час та програма післявоєнного устрою в Європі. У кінці екскурсії ми записали відгук в книгу відвідувачів музею, висловивши особливу вдячність екскурсоводу Катаріні.

Повернувшись до готелю, ми сіли за підготовку довідки в ЦК КПРС про свою поїздку. Усі зійшлися на головному – керівництво НДР не хоче об'єднання двох держав, проведення загальних виборів й повалення стіни. І це не тільки тому, що вони втратять свою престижну роботу, а взагалі не хочуть потім бути «людьми другого сорту», як сказав нам одного разу під час відвертої розмови Арнольд.

Відзвітували про поїзку. З готелю «Россия» зателефонував додому, дізнався, що все там благополучно, попросив дружину зварити український борщ, бо першим блюдом нас не пригощали вже цілий тиждень, вирушив на Київський вокзал. В дорозі складав плани на закінчення поточного року. За останній час в країні з'явилося тисячі неформальних об'єднань на основі спільних інтересів – екології, культурології, історії, національної ідеї, спорту, колекціонування, бардівської пісні тощо. Поступово частина з них політизувалася. В Україні серед них були: Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», «Спадщина», «Громада», Українська Хельсинська Спілка та інші.

У 1989 р. створена перша в Україні (на основі ХС) Українська республіканська партія (УРП) на чолі з Л. Лук'яненком. У цьому ж році виникло «Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка («Прогноз»)). Її лідерами ставали провідні українські письменники й журналісти. Потім виникли «Меморіал», «Зелений світ», Народний Рух України за перебудову. У своїй програмі Рух відстоював суверенітет України, відродження мови і культури, екології, історії, висловлювався в підтримку демократизації політичної й соціально-економічної реформи.

Перед виїздом в Москву ми розпочали роботу по запровадженню кооперативного руху в народному господарстві області. Справа в тому, що в травні 1988 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про кооперацію в СРСР». Питання кооперативного руху зацікавили мене під час підготовки дисертації за час навчання в аспірантурі. Тому я не тільки глибоко вивчив закон, а й стежив за публікаціями на цю тему. Звернув увагу на те, що в 1989 р. з'явилися зміни і доповнення, прийняті Верховною Радою Союзу РСР. Зміст доповнень мене зацікавив і я вирішив над ним попрацювати.

Перший секретар, знаючи мою захопленість кооперативним рухом, доручив глибоко вивчити це питання і внести доповідну записку в бюро обкому. У змінах і доповненнях мова йшла про те, що «при загальноосвітній школі, професійно-технічному училищі, середньому спеціальному навчальному закладі, навчально-виробничих, поза-шкільних закладах, навчальних цехах і дільницях базових підпри-

емств, організаціях та господарствах можуть створюватися виробничі учнівські кооперативи. Особливості організації і діяльності виробничих учнівських кооперативів, а також надання їм пільг і переваг визначалися законодавством Союзу РСР, союзних і автономних республік».

Зібравши усі дані про учнівські виробничі бригади, студентські будівельні загони в області і все, що з ними пов'язано, я створив окрему теку і поклав її у себе на столі як невідкладну справу. Поїздка в Москву дещо перервала мої думки про доповідну записку. Повертаючись в Чернігів, я **обдумував свою наступну діяльність**. Але усі мої плани тимчасово розвалилися традиційною кампанією – збиранням урожаю. Я пишу «традиційною» тому, що після зернових була картопля, а потім у південних районах – цукрові буряки. Звільнився я від обов'язків уповноваженого обкому партії у «своєму» Прилуцькому районі тільки перед Новим роком.

Останній тиждень грудня 1989 р. я, як і всі працівники апарату обкому, складав перспективний план роботи на 1990 р., не знаючи про те, що перші дні Нового року круто змінять моє життя. 29 грудня Л.І. Палажченко зібрав усіх працівників в актовому залі і поздоровив з наступаючим Новим роком.

31 грудня – 1 січня (субота і неділя). Перше і друге січня Нового 1990 р. були вихідними. Робочий тиждень розпочинався з третього січня і до суботи, тобто три дні. Третього січня зібрався секретаріат у першого. Про свої плани доповіли спочатку секретарі, а потім завідувачі. Кожен із секретарів після цього провів наради з працівниками відділів, де ґрунтовно обговорили плани роботи на 1990 рік. Завдання полягало в тому, щоб із майже 900 шкіл в області жодна не була закрита, особливо у віддалених селах. Крім того, у кожній центральній садибі колгоспу повинен бути фельдшерсько-акушерський пункт, лазня, дитячий садок, пункт побутового обслуговування населення.

Фахівці для роботи в цих закладах повинні готуватися за рахунок коштів колгоспу. На кожній молочно-товарній фермі і тракторному стані має бути кімната відпочинку і душ, де можна привести себе в порядок. Такі завдання ставив перед відділами обкому перший секретар. Ось про це й вів я розмову на нараді зі «своїми» відповідальними працівниками, посилаючись на те, що перед кожним секретарем і його

відділами були поставлені аналогічні профільні завдання, починаючи від пунктів штучного осіменіння тварин і закінчуючи організацією і контролем за виконанням державних планів.

Передріздвяна субота (6 січня 1990 р.). Зранку побув в обкомі. Зустрівся з черговим – другим секретарем Мисником Павлом Олексійовичем (в суботу й неділю в обкомі завжди чергував хтось із секретарів), обговорили міліцейську довідку про порушення порядку в області за минулу добу, обмінялися думками про завдання на поточний рік і в доброму настрої розійшлися, я – додому, а він, викликавши черговий автомобіль, — на обід. На вечір ми з дружиною пішли в гості до наших добрих друзів Кириченків. Так уже давно повелося, що усі свята ми проводили разом. Додому повернулися пізно. Діти вже спали і у той вечір, коли відбувалися основні події, я нічого не знав.

7 січня перший секретар збирав усіх на 10 годин. О 9-ій годині я вже був на робочому місці й зателефонував першому. Він запросив до свого кабінету, там уже були П. Мисник та І. Леонов. Там я й ознайомився з щоденною довідкою обласного відділу МВС України про події в місті Чернігові. У ній повідомлялося, що «Напередодні Різдва, 6 січня 1990 р. в Чернігові на розі вулиць Рокоссовського і Доценка близько 19 години сталася ДТП. Автомобіль «Жигулі» під керуванням прапорщика військового училища Анатолія Цибулько почав рухатися на зелений сигнал світлофору. У цей час із-за повороту виїхала облвиконкомівська «Волга» (18-15 ЧНА). В салоні були завідувач оргвідділом облвиконкому Валерій Заїка та водій Григорій Зінченко. Сталася зіткнення. Водій «Волги» намагався поїхати з місця ДТП, але не зміг, бо позаду заважав тролейбус.

Від удару у «Волги» розкрився багажник і люди з тролейбуса побачили в ньому ковбасу, м'ясо, сало і коньяк та інші продукти. Водій і пасажир втекли. Люди, що вийшли здивовані з тролейбуса та інші перехожі, оточили розбиту «Волгу», зробили з неї уявну трибуну і розпочали мітинг, викликаний тим, що за продуктами стояти доводилось в довгих чергах, а те, що вони побачили, було взагалі делікатесами і дефіцитом. Розбиту «Волгу» покотили спочатку на Красну площу, а потім до обкому, вважаючи, що в усьому, що відбувається, повинен обком партії. Міліція у дії не втручалася, а спроба її зупинити людей в районі П'яти

Кутів тільки розпалила протестуючих, яких на той час вже зібралось більше тисячі. З центру міста автомобіль покотили до обкому партії, повиступали там, а позаяк в обкомі керівництва не було, домовилися й оголосили, що зберуться завтра о 13 годині біля обкому».

Нарада у першого секретаря. Прийшов М.В. Гришко – голова обласної ради. Він розповів, що відбулася зустріч з Заїкою, заворгом облвиконкому і той розповів, що був у командировці в Прилуцькому районі, заїхав до батьків у Ніжин, а там перед Різдом була свіжина, батьки наготували для його сім’ї подарунки до свята.

– А чому вони залишили «Волгу»? – запитав Л.І. Палажченко.

– Кажуть, що були випившими, – відповів голова.

– І водій?

– І водій, – відповів той.

– Так що ж це у тебе там за порядок? – запитав Л. Палажченко.

Голова промовчав.

Прибули перший секретар міськкому Євген Федоренко і голова міськради Микола Литвинов. Обидва сказали, що про події дізналися пізно ввечері, коли вже усі розійшлися. Почали радитися, як організувати роботу о 13й годині біля обкому. Запропонували поставити два мікрофони – один при вході в приміщення обкому, другий – біля Будинку політосвіти – для запитань громадян. Вирішили, що виступатиме перед населенням міста, яке збереться у призначений час, перший секретар, а готуватися до виступу повинні ми всі. Поступово о 13 годині біля обкому партії зібралися близько двох тисяч чернігівців (за даними міліції).

Мітинг під будинком ОК партії. Рівно в призначений час Л.І. Палажченко розпочав свій виступ. Розпочав з того, що винні покарані. Шофер звільнений, а В. Заїка не тільки звільнений, а й виключений з рядів КПРС. Мабуть, це було помилкою і не це хотіли почути присутні. У натовпі роздався гул і викрики. Окремі присутні були налаштовані агресивно. Серед них були організатори, як їх називали тоді, неформальних організацій. Я кожного з них знав особисто. Це – В. Сарана, І. Панченко, В. Ростальний, В. Москаленко та інші.

Люди не слухали про те, що зробив обком – про що говорив Леонід Іванович. Тепер їх цікавили виступи тих промовців, хто крити-

кував обком, а з ним і всю владу, яка довела народ до зубожіння. Біля другого мікрофона зібралася група ветеранів-активістів, вони намагалися у своїх виступах заступитися за першого секретаря, а з ним і за обком, але їх ніхто не слухав. Я підійшов до мікрофона й голосно, як міг, звернувся до присутніх. На мить вони притихли. Я сказав:

– Громадяни Чернігова! Натовпом ніколи не вирішувалася справа. Оберіть проміж себе делегацію і хай вона веде переговори...

Закінчити мені не дали викрики з натовпу:

– Хто ти такий, щоб тут командувать? – почув я з передніх рядів голоси, підігріті спиртним, агресивно налаштованих осіб. Серед них я побачив В. Москаленка, якого знав як журналіста «Деснянської правди», і, розуміючи, що обкомівців у цій ситуації слухати не будуть, покликав і попросив:

– Поговоріть з В. Сараною і переносьте цю зустріч на стадіон, бо тут скоро почнуть бити вікна і ламати двері. То був час, коли організаторів Народного руху в Чернігові слухали уважно, а коли я почав виступ, почувся викрики з натовпу:

– Хто ти такий?

– Я секретар обкому Половець Володимир Михайлович, – відповів. У натовпі загули і засвистали. Така реакція була на мої слова. В. Москаленко переговорив з В. Сараною та І. Панченком і вони прийняли рішення – перенести подальшу зустріч на стадіон, про що В. Сарана голосно об'явив по мікрофону, назначивши продовження розмови на середу, 10 січня на стадіоні. У кінці розмови з мікрофона була зачитана резолюція мітингу біля обкому, яка потім була значно доповнена на стадіоні. Думаю, не без допомоги киян, які, як потім з'ясувалося, прибули на чернігівський стадіон.

Засідання бюро обкому. Після цього ми зібralися в складі бюро та обласних силовиків – Чернікова Ю.П. – КДБ і Євдокимова О.В. – МВС, обговорити наслідки подій дня і вчорашні. Що робити? Л.І. Палажченко доповів про наші події спочатку Капто О.С. – секретарю ЦК, а потім Щербицькому В.В., який рекомендував негайно провести в Чернігові партійно-господарський актив з порядком дня про поточний момент з запрошенням керівників громадських організацій. На актив прибуде Кравчук Л.М. і хтось з оргвідділу, сказав В.В. Щер-

бицький. Чернігівські події були для ЦК Компартії України «як сніг на голову». Ніхто такого не чекав. Щербицький В.В. недавно сам був у Чернігові і вислуховував тоді браві реляції начальства. Закінчивши розмову зі В. Щербицьким, Л. Палажченко звернувся до присутніх в кабінеті:

– Ваші пропозиції?

Першим відгукнувся начальник управління КДБ по Чернігівській області Ю. Черніков.

– Я вважаю, що суспільно-політична обстановка у нашій області нічим не відрізняється від інших областей і міст. Ми постійно вивчаємо настрої населення і знаємо, що діється в цілому в республіці. Те, що сталося в Чернігові, не привід для такого бунту. Раніше на таке ДТП уваги ніхто б не звернув, а тут тролейбус зупинився, люди виходили, відкрився багажник, побачили, що в ньому напередодні Різдва. Усі бігають по магазинах, а в них нічого нема. Водій і Заїка втекли. Люди це бачили. Ось і маємо результат.

О. Євдокимов – начальник управління внутрішніх справ облвиконкому.

– Нас звинувачують, що міліція не втрутилася, ми намагалися зупинити натовп, коли зрозуміли, куди котять розбиту «Волгу», але організатори цієї ідеї, як з'ясувалося потім, в основному робітники РПЗ, настільки розпалили натовп, що це вже було неможливо. Це по-перше. А по-друге, ми не маємо права втручатися в такі події, така у нас установка «зверху».

– Яка установка? – запитав Л.І. Палажченко.

– Міліція не повинна втручатися, коли народ виступає проти влади, – відповів О. Євдокимов. Правда, не всі тоді зрозуміли, що все це йде з Москви, коли М. Горбачов проголосив, що він «буде давити партапарат зверху, а на місцях повинні тиснути на владу знизу».

Мисник П.О., другий секретар обкому партії.

– Усе, що доповіли попередні товариші, вірно і ми про це знали. Але сьогодні повинні визначитися, що робити далі. У тому, що відбулося, не можна не бачити наші прорахунки і в першу чергу виховного характеру. Це стосується Половця В.М. Він працював у міськкомі, давно працює в обкомі і повинен добре знати настрої чернігівців.

Дійсно, за останні роки населення Чернігова збільшилося в декілька разів. Це колективи «Хімволокна», Камвольно-суконного комбінату і особливо Радіоприладного заводу, куди з'їхалися люди з усіх кінців Союзу, а саме на цей колектив і не було звернуто належної уваги. Думаю, Леонід Іванович, нам потрібно провести пленум обкому, обговорити поточну ситуацію в Чернігові і визначитися, як працювати далі.

Гришко М.В. – голова облвиконкому.

– На апаратній нараді сьогодні ми вже обговорили це питання, п. Заїка і водій звільнені з роботи. Слідчим органам доручено розслідувати, чому це сталося і чому вони, залишивши автомобіль, повтікали. Сьогодні найважливіше, визначитися, як бути далі. Як працювати після того, що відбулося. Я недавно працюю на цій посаді. Можливо, у моїй роботі були недоліки, але ж про це мені ніхто не говорив. Я намагався працювати над собою, закликав до цього апарат облвиконкому, але й уявити не міг, що зав. оргвідділом облвиконкому дозволив випивати водію за рулем і, тим більше, сам буде вживати алкоголь в дорогу з Ніжина на Чернігів.

Половець В.М. – секретар обкому партії.

– З критикою у свій адрес погоджуюсь. Дійсно, такий колектив, як колектив РПЗ, заслуговував більше нашої уваги. Тут моя особиста вина. Вона пояснюється режимністю заводу. Ми бачили цей колектив за роботою, але не збирали їх в актовій залі, а якщо й збирали, то у зв'язку з черговими урядовими нагородами. Але сьогодні не про це. Сьогодні про те, що робити. Пленум обкому партії потрібно підготувати і провести. Як уже зазначив Володимир Васильович, негайно провести партійно-господарський актив. Знову ж таки, його потрібно готувати негайно, з глибоким аналізом справ, з урахуванням загальної суспільно-політичної обстановки в країні. Хіба тільки в Чернігові пусто в магазинах? Хіба тільки для чернігівських партапаратчиків існують привілеї? На ці та багато інших питань потрібно дати чесну відповідь. Перебудова так перебудова. Далі я наполягав на переговорах з організаторами Народного руху, вони впливають на натовп людей більше, ніж працівники обкому. Бо те, що відбувається зараз, це тільки початок наступних суспільно-політичних змін. Нам до цього потрібно бути готовим. Особисто я проти «відставки бюро обко-

му у повному складі». Не всі члени бюро обкому винні в тому, що відбулося, і не всі мають нести відповідальність. Я вважаю, що моє перебування на посаді секретаря обкому, у зв'язку з такими подіями, закінчилося.

Федоренко Є.О. – перший секретар Чернігівського міськкому партії.

Він вибачився за те, що увечері 6 січня не був у Чернігові. Чому облвиконкомівську «Волгу» прокотили до обкому партії? Тому, що люди роками звикли, що все вирішує обком і перший секретар, починаючи від порушення графіку роботи автобусів і до трудовлаштування, і зарплати. Про те, що в колективі РПЗ не все гаразд, ми всі знали й читали про це в заводській багатотиражці «Приборостроитель». Добре знає про те і В. Половець, відділ якого підбирав і готував до затвердження редактора багатотиражки Ж. Лозанюк, яка, як з'ясувалося, стала там першою бунтівницею і підбурювачем в колективі.

Леонов І.І. – заворг обкому партії.

Він, звернувшись до Л. Палажченка, сказав:

– Леонід Іванович, ситуація склалася так, що Вам потрібно подавати у відставку.

– А вам, а всім нам? – запитуючи, втрутився в розмову П. Мисник.

– І всім нам, – поправився І. Леонов. Особисто я від І. Леонова такого не чекав. Він завжди був «хвостиком» Леоніда Івановича, а той йому безмірно довіряв, навіть більше, ніж П. Миснику, хоча Павло Олексійович теж був висуванцем Л.І.Палажченка. Після виступу І. Леонова думки присутніх розділилися: одні за відставку, інші – виправляти становище, працювати над поліпшенням суспільно-політичної обстановки у місті.

Петренко М.Г. – секретар обкому партії.

Як один із наймолодших секретарів обкому, він завжди дотримувався поміркованих позицій. М.Г. Петренко був на стороні інших, у відставку не збирався і підтримував П.О. Мисника. Події в Чернігові його найменш стосувалися, бо він відав питаннями сільськогосподарського комплексу, але політична посада вимагала визначитися у вирішенні гострого суспільно-політичного питання. І своїм виступом він визначився—проти відставки.

Харченко В.А. – секретар обкому партії.

Як мудра жінка, і молодий секретар, вона виступила проти відставки бюро обкому. Вислухавши усіх присутніх членів бюро, вона зупинилася на аналізі подій останнього дня. І вважала, що в Чернігові від влади нічого не залежить. Так стало наелектризоване суспільство, що достатньо було маленької іскорки (а у нас банальної ДТП), щоб повернути до цього увагу всього Чернігова та майже всієї республіки. Думаю, що необхідно провести партійно-господарський актив, на якому обґрунтовано, детально і відверто розповісти, що відбулося, щоб усі люди знали, яку позицію зайняв обком партії. Я проти «бюро у відставку у повному складі».

Литвинов М.І. – голова виконкому міської ради Чернігова.

Зазначив, що того вечора, коли відбулися події з облвиконкомівською «Волгою», не був у Чернігові. Засудив поведінку В. Заїки, який, на його думку, в усьому цьому винуватий, бо не тільки дозволив водію випити за столом спиртного, але й сам був випивши. Інакше, чого б йому тікати при такій автомобільній аварії, – «Я недавно працюю головою виконкому, але такого становища з моїми відповідальними працівниками не уявляю». Потім Микола Іванович став на захист трудового колективу РПЗ. Назвав скільки побудовано квартир, нагороджених високими урядовими відзнаками, як збільшилось число інженерно-конструкторського складу і який внесок робить колектив в освоєнні космічного простору.

– Усе це добре, – перервав його Л. Палажченко, – Але чому тоді бунтує колектив заводу?

– Бунтує тому, що там, де вони працювали, а це в основному столиці союзних республік чи міста-мільйонники, було краще постачання, кращі умови проживання.

– Чого ж тоді вони сюди приїхали?

– Прислали.

На цьому обговорення події, що відбулася 6 і 7 січня, закінчились і почали готуватися до наступних заходів.

Партійно-господарський актив. Створили групу по підготовці матеріалів до партійно-господарського активу обкому партії. На партійно-господарські збори прибув Л.М. Кравчук і заступник за-

відувача оргвідділом ЦК партії. На зборах з доповіддю виступав Л.І. Палажченко, виступили, як завжди, ряд керівників міста, представники партійних і громадських організацій. З тривалою промовою виступив Л.М. Кравчук, перед зборами він зустрічався з керівниками Народного руху та інших новоутворених громадських організацій. З виступу Л.М. Кравчука я зрозумів, що ЦК партії проти керівників Чернігівського обкому налаштовані рішуче. Перед зборами Л.М. Кравчук також мав тривалу розмову з Л.І. Палажченком, після якої того наче підмінили. Я ніколи раніше не бачив такого розгубленого і невпевненого в собі Леоніда Івановича. Мені особисто Л.М. Кравчук сказав:

– Хлопці, ви вже своє відпрацювали. І я зрозумів, що відносно нас у нього вже відбулася розмова з В.В. Щербицьким. Усі ці дні найбільш за інших переживав Л.І. Палажченко. Він ніколи не чекав, що особисто проти нього буде стільки незадоволених в Чернігові. Більш за все його пригнічував лозунг «Бюро у відставку в повному складі». Мене він теж пригнічував. «До чого ми допрацювалися? – запитував я сам себе. – Разом з першим секретарем пізно лягали, рано вставали, неділями бували в районах, колгоспах, боролися за виконання планів, дбали про добробут в кожному селі, а люди нас не любили, та не тільки не любили, але й не терпіли як владу, і так до першого банального випадку, як з цією облвиконкомівською «Волгою». Які там були делікатеси, зараз сказати важко. Чи то була домашня свіжина і пляшки з батьківськими настойками спиртного, як казав сам В. Заїка, чи балики з коньяком, як передавали з року в рік людські чутки. Я уявляю, як прикро було все це сприймати Л.І. Палажченку, який так старався і так немало особисто робив для Чернігова.

Завдяки йому в Чернігові з'явилися вперше підземні переходи (1985 р.), відкрито Меморіал Слави (1986); створено Чернігівський молодіжний театр (1988 р.); відкритий Палац урочистих подій (1988 р.); побудований пішохідний міст через Десну (1986 р.); у Седневі утворено науково-виробниче об'єднання «Чернігівеліткартопля»; відкрито музей в Новгород-Сіверському «Слово о полку Ігоревім»; проведено Другий Всесоюзний фестиваль мистецтва; добудовано декілька шкіл; а СШ № 19 побудована з басейном, зведений корпус для майбутньої

філії сільськогосподарської академії по підготовці спеціалістів сільського господарства з вищою освітою та інше.

І ось тепер така оцінка його роботи. І в голову кожного із нас, хто був членом бюро обкому, приходила думка, що все це наслідки глибокої економічної кризи, з якою не могла справитися політика горбачовської перебудови. До таких негативних наслідків призвело упровадження ринкової економіки при існуючій плановій, орієнтованій на військово-промисловий комплекс, при збереженій старій системі розподілу. З'явилися давно забуті спеціальні талони, по яких у магазинах відпускали елементарні речі, особливо спиртне. Підлила масла у вогонь також антиалкогольна кампанія. Людей турбували прояви наркоманії й таксикоманії в Чернігові. Негативні настрої в суспільстві закінчилися критичним ставленням до влади. Панівна роль компартії, підпорядкування їй усіх сфер життя не відповідала нагальним потребам людей і була неспроможна задовольнити елементарні потреби населення. На Чернігівщині ця ситуація ускладнилася ще й аварією на Чорнобильській АЕС. Область перебувала серед найбідніших за рівнем життя. Негативне ставлення населення до чернігівської влади на чолі з першим секретарем обкому Л.І. Палажченком зростало. Першим проявом такого незадоволення і стала звичайна автомобільна аварія.

Розпочалася підготовка до мітингу на стадіоні. Він був призначений на 18³⁰ вечора 10 січня. З таким розрахунком, щоб після роботи, бажаючи приймати в ньому участь, прийшли. Вранці, десь близько 10 годин, мені зателефонував директор Радіоприладного заводу (РПЗ) Бехверхий Леонід Іванович і передав, що велика група робітників заводу підуть до обкому в призначений час, а не на стадіон.

– Чому? – запитав я.

– Не знаю, – відповів директор.

Цю розмову я передав Л. Палажченку, після чого він вирішив – в обкомі залишаться І. Леонов і В. Харченко, а решті усім бути на стадіоні. Мені особисто Леонід Іванович сказав:

– Доручи своїм людям, хай проїдуть по місту і подивляться, що де робиться, яка обстановка.

Я викликав В. Дмитренка і В. Дрозденка – інструкторів відділу пропаганди й агітації, розпорядився дати їм автомобіль і наказав про-

їхати по місту і вивчити обстановку. Через деякий час інструктори повернулися й доповіли, що вони бачили два автобуси (ЛАЗи). Один в районі стадіону, другий по вулиці Київській (в районі Будинку політосвіти) з водіями, без людей, водії в розмову не вступають, номери на автобусах київські.

Я доповів про це Л. Палажченку, на що він сказав:

– Я так і думав.

– А що нам робити? – запитав я.

– Нічого. Готуйся до виступу на стадіоні, і хай усі секретарі готуються, а всьому колективу теж там бути.

Стадіон. 18 годин. 10 січня. Народ був уже на стадіоні. В. Сарана з національним жовто-блакитним прапором стояв біля трибуни, разом з ним І. Панченко, В. Москаленко, В. Ростальний й інші, а все футбольне поле було заповнене людьми. Як пізніше визначали в міліції – на стадіоні було 10-15 тисяч населення міста.

Рівно в назначений час розпочався мітинг. Його відкрив голова міськвиконкому М. Литвинов і надав слово Гришку М.В. – голові облвиконкому. Як тільки він сказав про те, що Заїка, працівник облвиконкому покараний, розпочалося «Геть!», свист, шум і далі не дали говорити.

Після нього виступив Л.І. Палажченко, його спочатку слухали уважно, а потім почали викрикувати запитання, переривали його промову. З великими перервами-відповідями на запитання присутніх він закінчив свій виступ.

Після першого секретаря обкому слово надали Миснику П.О. – другому секретарю обкому партії. Як тільки його оголосили, серед присутніх роздалися викрики «Геть!» і він навіть не виступав.

Коли слово надалося Є.О. Федоренку – першому секретарю Чернігівського міськкому партії, його, як і Л. Палажченка, більш-менш слухали, але окремі вигуки «Геть!» роздавалися.

Наступним виступав В. Сарана – керівник чернігівського центру Народного руху України за перебудову. Слухали його уважно. Ніяких викриків не було. Він розповів про те, що мітинг 7 січня біля обкому партії започаткував ряд мітингів у районах і містах області, розлого зупинився на резолюції мітингу 7 січня, коментуючи кожний пункт,

особливо про ст. 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС та відставку бюро обкому партії у повному складі.

Тим часом на полі стадіону, між рядами присутніх, ходила людина середнього віку з транспорантом у руках, на якому було: «Хто з'їв моє м'ясо?». «І всюди, де проносили цей лозунг, – як писав відомий журналіст і письменник Василь Чепурний, – лунав сміх, люди звільнялися і від страху, і від напруження...» А на трибуні з'являлися все нові і нові виступаючі, які критикували обком, окремих секретарів і взагалі владу, не забуваючи про шосту статтю Конституції.

Так, мені дісталось від керівників медицини області В. Зуба і А. Груші, що не захистив їх від Л. Палажченка, по вказівці якого їх знімали з роботи. Виступали й незнайомі в Чернігові люди, які називали себе студентами і критикували радянську владу взагалі, починаючи від шостої статті Конституції і кінчаючи перебудовою М. Горбачова. Виступали грамотно, впевнено, але їх промови, неодноразово повторені на київських мітингах, видавали незвичні для чернігівців наголоси в словах – «була», «вела», «мела», «завела», «розкажу», «говорю», «мої» та інші.

Я уважно слухав резолюцію і відмітив, що вона була значно доповнена порівняно з резолюцією 7 січня біля обкому партії. Цей текст був розмножений в декількох екземплярах на принтері і поширений серед тих, хто стояв біля трибуни. Один з екземплярів, з правкою, дістався мені. Приводжу його дослівно.

Резолюція

загальноміського мітингу м. Чернігова, який відбувся 7 (поправлено на 10) січня 1990 року.

Ми, учасники 5 тисячного (поправлено на 15 тисячного) мітингу вважаємо, що керівництво міста й області повністю себе дискредитувало, у зв'язку з чим

Вимагаємо:

1. негайної відставки бюро обкому партії у повному складі, а також консервативного редактора «Деснянської правди» Музиченка І.І.

2. Відмінити ст. 6 Конституції СРСР (з 10 місяця попереднього мітингу перенесено на друге).

3. Скликати позачергову обласну партконференцію для обрання нового складу обкому партії, вибори делегатів проводити на альтернативній основі, при участі усіх комуністів. Роботу конференції транслювати на вулиці міста. *(У попередній резолюції пункт був на другому місці).*

4. Створити комісію громадськості з привілей і розслідування зловживань владою.

5. Відмінити поділ міста на райони. Зекономлені кошти спрямувати на розвиток охорони здоров'я громадян, культуру, народну освіту. *(У кожному місті, де проживало понад 300 тисяч населення, згідно Положення, відбувався такий поділ на райони).*

6. Відновити на роботі всіх звільнених з політичних мотивів *(у попередні резолюції такого пункту взагалі не було, бо й таких людей у Чернігові не було).*

7. Передати готель-гуртожиток Чернігівського обкому партії в розпорядження Чернігівського виробничого об'єднання готелів.

8. Передати «Будинок колгоспника» під дитячу установу.

9. Передати ЦЛК (центральну лікувальну клініку) у відання обласної лікарні. *(Офіційно вона там і була).*

10. Забезпечити населення рентгенометрами й достовірною інформацією по радіологічному, хімічному та бактеріологічному забрудненню міста. *(Як?).*

11. Надати можливість робочим комісіям в будь-який час перевіряти бази. *(Що значить – будь-який час?).*

12. Перейменувати вул. Борисенка на вул. Сахарова.

13. Відкрити у м. Чернігові Гайд-парк для вільного висловлювання своїх думок містянами.

14. Створити умови для діяльності неформальних організацій, зареєструвати їх, надати приміщення.

15. Щотижня проводити мітинги-зустрічі з кандидатами в депутати. *(Щотижня?).*

16. Створити незалежну міську газету. *(На які кошти?).*

17. Надрукувати цю резолюцію до 10 січня ц.р. в «Деснянській правді» й оголосити по радіо. *(До 10 січня викреслено).*

18. 10 січня ц.р. біля будинку обкому партії в 18³⁰ провести зустріч з секретарем обкому партії Палажченком Л., на якій він повідомить,

як виконується резолюція, прийнята на загальноміському мітингу 7 січня. *(Цей пункт був викреслений тому, що у своєму виступі на стадіоні Л.Палажченко пояснив що і як можна зробити за три дні).*

Резолюції закінчувалися такими зверненнями до жителів міста й області:

- Не давайте вашими руками висувати до Рад функціонерів-апаратників, які скомпрометували себе в очах населення.

- Створюйте на підприємствах страйкові комітети як засіб тиску на бюрократію.

Ці обидва останні пункти були відсутні у попередній резолюції і на стадіоні не були озвучені. *(Курсивом в резолюції – коментарі автора).*

Події біля ОК партії. Тим часом, коли на стадіоні проходив мітинг, біля обкому, як потім доповідав І. Леонов, зібралось близько двох тисяч жителів міста, в основному робітників Радіоприладного заводу і вимагали зустрічі з Л.І. Палажченко. І. Леонов їм роз'яснив, що всі на стадіоні і там проходить мітинг. Та вони не заспокоїлися, почали проводити свій мітинг, а потім відправили делегацію на квартиру Л.І. Палажченка, побачити, як він живе. Дружина Леоніда Івановича була дома, відкрила, усе в квартирі показала, а проворна жіночка навіть заглянула в холодильник. Повернувшись з квартири, доповіли, що все побачили, усе перевірили і знають, що Л.І. Палажченко любить український борщ і макарони «по флотські». Помітингувавши ще біля обкому партії, розійшлися.

На стадіоні, після прийняття резолюції й оголошення, що мітинг закритий, люди почали розходитися. Ми стояли разом – Леонід Іванович, П. Мисник, М. Петренко, я і до нас підійшов зав. сектором ЦК КП України, який брав участь у мітингу на стадіоні, і сказав, що виконував доручення. Л.І. Палажченко, не звернувши уваги на його останні слова, запитав:

– Ви вже влаштувалися в готелі?

– Ні, – відповів той.

– Тоді ходімте з нами.

І ми пішли до готелю «Україна».

Про Л.І. Палажченка і вибори. Він був зареєстрований кандидатом в депутати до Верховної Ради Союзу РСР по округу, до якого вхо-

дили північні райони області. Альтернативою йому став маловідомий в області робітник. Здавалося б Л.І. Палажченко легко повинен був виграти, але попри вигідні умови і всі старання переміг на виборах 28-річний робітник. Зрозуміло, що голосували не стільки за альтернативу, скільки проти Л.І. Палажченка. І справа тут не в керівництві області, яке належних висновків не зробило, а в тому, що кінець 80-х років ХХ ст. в країні ознаменувався глибокими економічними проблемами, яким не змогла зарадити горбачовська перебудова. При цьому партія виявилася неспроможною змінити ситуацію в країні. Тим більше не можна було вирішити цю проблему в окремо взятій області. За все це відповідала влада, а в області—це був обком і його перший секретар.

Першими, хто не витримав останніх років перебудови, були перші секретарі: Свердловської області – Леонід Бобикін, Донецької – Анатолій Винник, Тюменської – Радмир Хабібулін, Томської – Геннадій Богомяков, Волгоградської – Володимир Калашніков, Ворошиловградської – Іван Ляхов, Карельської автономної республіки – Володимир Степанов та інші. Перебудова не вдалася. На той час це зрозуміли не тільки партійні функціонери. (Див: «Новое время», 1990-№9, 44-45с.).

Пленум ОК партії. Та повернемося до пленуму обкому партії, призначеного на 19 січня. З'ясувалося, що на той час ще не встигли пройти співбесіди кандидати на секретарів обкому (В. Лісовенко та І. Леонов). Пленум обкому перенесли на 22 січня, понеділок. Як бачите, на той час ще продовжував існувати порядок – кожна кандидатура на секретаря обкому повинна пройти співбесіду в ЦК КПРС.

На пленум прибув Л.М. Кравчук – зав. відділом ЦК КП України. Пленум розпочався з організаційного питання. У своєму виступі він сказав, що прийнято рішення першим секретарем обкому обрати В.Т. Лісовенка – відповідального організатора оргпартвідділу ЦК КПРС. В.Т. Лісовенка в області добре знали. Два роки назад він працював секретарем обкому партії (до М.Г. Петренка), а потім був направлений у відділ оргпартроботи ЦК КПРС (з перспективою). Він закінчив Білоцерківський сільськогосподарський інститут, працював у Київському обкомі партії, головою Макарівської райради, першим секретарем Макарівського

райкому партії, інспектором ЦК КП України, з 1986 р. – секретарем Чернігівського обкому партії, а з 1989 р. – в ЦК КПРС. Прийнято також рішення про звільнення секретаря обкому В. Половця, згідно поданої заяви. Решта секретарів обкому – П.О. Мисник, В.А. Харченко і М.Г. Петренко обрані зовсім недавно і, на думку ЦК партії, можуть продовжувати займати свої посади. На місце секретаря В. Половця запропонована кандидатура І. Леонова, який працював першим секретарем обкому комсомолу, потім першим секретарем Варвинського райкому партії, після чого – завідувачем оргвідділу обкому партії.

ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Таким було моє життя до січня 1990р., або в умовах радянської влади. У цій книзі я детально розповів, що робив і чим займався, які питання вирішував обком партії України і його секретарі (на своєму прикладі). Звичайно, це не все і далеко не все, що мені у свій час прийшлося записати і навіть згадати. Обсяг роботи обласної влади був значно більший, як і повсякденне наше життя. Книга ця розрахована на майбутніх істориків, які будуть вивчати минуле радянське суспільство (а історики вивчати будуть!).

Моя книга сприятиме тому, щоб зрозуміти, як після служби в армії, з демобілізованих молодих людей радянське керівництво поступово робило зручних партійних функціонерів – організаторів середньої, а то й вищої ланки влади. Тут показано, яку життєву школу вони проходили, яку освіту здобували і які співбесіди з ними проводилися, і хто визначав їх компетентність, здатність займати відповідну посаду, вміння працювати не тільки в колективі, але й з трудовими колективами. Ось такі, й далеко не повні, висновки я зробив після моєї партійно-комсомольської діяльності.

Так звана «ковбасна революція» – термін, з яким я не згоден як історик в принципі, але вдалий журналістський афоризм, усе змінив не тільки у моєму житті. Майже увесь лютий місяць цього року у мене виявився вільним. Настав час усе добре обдумати. Мені виповнилося 53 роки. В інші часи – це вже, можна вважати, що життя відбулося,

але погодитися з цим ніяк не хотілося. На думку спадало одне. Як це все сталося і що далі? Я добре знав історію соціалістів-утопістів. Неодноразово у свій час перечитував «Утопію» Томаса Мора, «Місто Сонця» Томазо Кампанелло, праці Роберта Оуена (про шляхи улаштування комуні) та інших авторів.

Це були твори про суспільний лад, книги, у яких люди мріяли жити по-новому, але не знали шляхів побудови такого суспільства. Не було цих шляхів і в «Паризької комуні», яка, як відомо, проіснувала 72 дні. Після перемир'я з Прусією під час франко-пруської війни (1871) почалися заворушення, що закінчилися революцією і встановленням самоврядування.

Таким було прагнення заснувати комуну, в якій люди бачили б шлях до панацеї від усіх бід, усіх негараздів у суспільстві. Учені розрізняють комуністичні, ліберальні, християнські та інші утопії. Уперше одна із таких утопій з'явилася у творах Томаса Мора. Продовження цієї теми відбулося у романі Герберта Уелса «Люди як боги», де люди в суспільстві прагнули взяти верх один над одним. Недосконалість земного буття, по цій книзі, зникає після утворення товариства «утопія», в якому, по волі автора, запанувала концепція мирного соціального життя. У таких умовах з'явилося поняття «наукової ейфорії» – від науково-технічного прогресу, наукових досягнень, які різко мали вплинути на якість людського життя, до організації самого життя. Утопісти вважали, що за моделлю досконалої машини можливі наукові перетворення не тільки в природі, але й суспільному розвитку. Усе це назвали утопічним соціалізмом.

Від утопічного соціалізму до наукового моя свідомість формувалася на принципах радянської педагогіки як педагога, й на матеріалістичних законах розвитку суспільства як майбутнього науковця. У повсякденній своїй діяльності я часто згадував, що в аспірантурі багато часу присвятив вивченню теорії наукового соціалізму, працям його основоположників К. Маркса і Ф. Енгельса. Вони вважали, що погляди на устрій суспільства до них мали ненауковий характер, що теорія соціалізму складається з двох частин – наукової та ненаукової (з помилкових поглядів на суспільство), а критерієм науковості стала практика розвитку історичного процесу.

К. Маркс, після перегляду гегелівської «Філософії права» (1843), вважав, що основою наукового соціалізму є розуміння матеріалістичних законів розвитку людського суспільства. Відмінності між науковим та утопічним соціалізмом у тому, що перший намагався застосувати свої підходи до соціально-економічної реальності, як він вважав, через класову боротьбу й диктатуру пролетаріату, а другий пропонував ідеалізовану картину – суспільство, в якому все ідеальне.

Будучи прихильником «квітневих тез» Леніна й «жовтневого перевороту», я не тільки вірив, але й усе робив на своїй посаді для розвитку радянської соціалістичної системи. І лише у січні 1990 р. я згадав Г.В. Плеханова – теоретика, філософа, діяча соціалістичного руху, який «квітневі тези» Леніна назвав «маренням», а «жовтневий переворот» непотрібним і провальним, бо Росія ще не готова до соціальної революції; «російська історія ще не змолала того борошна, з якого тільки через тривалий період може бути випечений пшеничний пиріг соціалізму». Захоплення влади, вважав він, «одним класом – або ще гірше – однією партією», може мати сумні наслідки.

Саме такі сумні наслідки й трапилися з існуючим соціалізмом в Радянському Союзі. А трапилося це усе ще й тому, що протягом тривалого часу в керівництві країною перебували одні й ті ж люди похилого віку, які не надавали значення важливості економічних реформ та й взагалі перспективам розвитку суспільства. Знаючи помилки попередніх керівників (Брежнєва, Сулова, Кириленка та ін.), я був переконаний, що під час перебудови ми зробимо все, щоб досягти добробуту, свободи, рівності й демократії в суспільстві. На жаль, вийшло по-плехановськи. Зрозумівши це для мене питання, що далі – перестало існувати. Тільки викладацька і наукова діяльність, тільки – в інститут (з 1998 р. – університет). Звернувся до ректора Явоненка О.Ф., який завжди з повагою до мене відносився, і той пообіцяв посаду проректора по заочному відділу.

– А що, вона вільна? – запитав я.

– Ні, там зараз працює Шевченко М.І., він приїхав з Ніжина, там навчався, захистив кандидатську дисертацію, але, на мій погляд, у нього на цій посаді не все гаразд. Я думаю над тим, щоб зміцнити цей відділ. Там багато роботи.

– Гаразд,– відповів я, – подумаю. У мене ще попереду цілий місяць відпустки.

Історичний факультет. Зайшов на кафедру історії СРСР і Української РСР (уже тоді так вона називалася) порадитися до зав.кафедри Коваленка О.Б., який до цього працював зав. відділом науки і навчальних закладів обкому партії.

– Ви закінчували аспірантуру при кафедрі історії СРСР, там писали й захистили дисертацію. Тому, на мій погляд, – сказав він, – якщо ректор дасть ставку, години ми знайдемо. Сідайте й готуйте лекції по історії СРСР. Лекції пишть українською мовою.

– А програма, підручники, документація? – запитав я.

– Програму я Вам дам, про документацію розповім, а підручники в бібліотеці, але лекції пишть не по підручниках.

– Зрозумів, – відповів я і подумав про свої аспірантські конспекти.

Повернувшись додому, я поринув у свої аспірантські архіви. Знайшов конспект оглядових лекцій, які читав для нас в академії перед складанням кандидатського екзамену по історії СРСР професор Гусев К.В. Увесь курс охоплював двадцять тем, побудованих у формі проблемних лекцій. А проблемні, як пояснював професор Гусев К., відрізняються від звичайних тим, що кожна тема має бути забезпечена достатньою мотивацією. Це по-перше. По-друге, формулювати саму проблему треба так, щоб досягти реального співвідношення відомого і невідомого, по-третє, висунути гіпотезу, необхідну для вирішення поставлених в лекції проблем, щоб узагальнити інформацію по вивченому матеріалу. «Викладений таким чином матеріал орієнтує на опанування основами теорії історичної науки, має важливе соціально-економічне і політичне спрямування»,– стверджував професор.

Пройшло декілька днів і мені передали програму курсу «Історія СРСР». Вивчив її уважно. Засів за підготовку лекцій. Намагався будувати кожную з них по проблемному принципу. З'ясувалося, що й програмою курсу передбачено теж всього двадцять тем. Це дещо полегшило мою роботу. Лекції, як мені й рекомендували, писав українською мовою. Правда, з допомогою словників. Пізніше, готуючи лекції по політології, українознавству, історії слов'ян, соціології, історії України, які мені довелося читати студентам за понад тридцять років

викладацької роботи, я завжди з вдячністю згадував побіжно висловлене побажання – писати лекції українською мовою.

Коли міністерство видало наказ проводити навчання у вишах України державною мовою, я бачив, як важко було викладачам з перекладами своїх русомовних текстів. А доходило ж до того, що навіть історію України в окремих вишах читали російською мовою. Правда, це було десь перші роки після проголошення незалежності України, коли навіть підручників з цього курсу не було українською, коли історики користувалися підручниками Єфименко О.Я. і Субтельного О. Та згодом в бібліотеки вузів поступили підручники Аркаса М., Грушевського М., Крип'якевича І., Полонської-Василенко Н., Дорошенка Д., Рибалки І., Ісаєвича Я., Борисенка В., праці Антоновича В., Костомарова М. Липинського В., Яковенко Н. та інших.

Підготувавши курс лекцій, я зателефонував ректору Явоненку О.Ф. і сказав, що готовий приступити до роботи. **Так, 12 лютого 1990 р. я був зарахований старшим викладачем кафедри історії СРСР і УРСР.** На кафедрі працювали понад 20 викладачів історії СРСР та історії України, серед них: Бойко М.К., Чуприна М.С., Євстратов В.О., Мельник С.М., Раковський Л.Е., Ячменіхін К.М., а згодом Гринь Д.К., Воронко О.Г., Лазаренко В.О. та інші. Очолював кафедру, як я уже згадував, Коваленко О.Б. Усі години між викладачами були розподілені перед початком навчального року. Тому мені виділили 0.5 ставки (перше півріччя закінчилося) старшого викладача на заочному відділі та екзамені. Згодом було прийнято рішення виділити кафедру історії України (у зв'язку з проголошенням незалежності України) окремо, залишивши кафедру історії СРСР. Розділ кафедри відбувся по темах захищених дисертацій. З 1 червня 1990 р. я став старшим викладачем кафедри історії СРСР, а з 24 жовтня 1991 р. кафедра СРСР була перейменована на кафедру історії слов'ян. Цього ж числа я був обраний по конкурсу на посаду доцента цієї кафедри.

З першого ж дня перебування на викладацькій посаді я думав про захист докторської дисертації. Радився з досвідченими викладачами, а на кафедрі було з ким радитися. Тільки-що захистив докторську дисертацію М.К. Бойко, писав докторську Л.Е. Раковський, поступив в

докторантуру К.М. Ячменіхін. По моїх публікаціях найближчою темою була дружба народів. Я немало писав і публікував про відносини українського, білоруського і російського народів (на прикладі трьох сусідніх областей – Чернігівської, Гомельської і Брянської). Зібрав по цій темі великий архівний матеріал.

Зі своїми роздумами про тему докторської дисертації я вирішив звернутися до Інституту історії України НАН України. Директора інституту Ю.Ю. Кондуфора я особисто знав, декілька разів зустрічався з ним у Києві, бував він і в Чернігові. Зайшовши до кабінету, я почав представлятися, хто я і звідки. Юрій Юрійович, вийшовши із-за стола, сказав:

– Та, я Вас знаю, пам’ятаю по зустрічах у Чернігові. У яких справах до нас?

– Хочу з Вами порадитися по темі докторської дисертації, – сказав я.

– Собі чи комусь?

– Собі.

– А для чого вона Вам? – запитав директор.

– Я ж тепер працюю на викладацькій роботі, є час, є бажання, і для майбутньої перспективи. Мені вже 53 роки. Хотілося б спокійно допрацювати до пенсії на одному місці. Тим більше, що викладацька робота мені подобається.

– Розумію Вас, а які у Вас пропозиції по темі? – запитав Ю. Кондуфор.

– Я багато зібрав матеріалу й писав про дружбу народів. – відповів я.

– Ні, тема дружби народів – прекрасна тема, але не сучасна. Бачите, що в Карабаху твориться, – сказав директор.

Набравши номер телефону, він промовив:

– Віталію Григоровичу, зайдіть. Це В.Г. Сарбей, зав. відділом інституту, – пояснив він мені.

Через хвилин п’ять на порозі кабінету з’явився високий чорнявий чоловік, якому Ю.Ю. Кондуфор, представивши мене, сказав:

– Потрібна тема докторської дисертації по Вашому відділу.

– А яка тема у Вас була кандидатської? – запитав В.Г. Сарбей.

– Тема «Економічне співробітництво союзних республік в роки першої п'ятирічки (1928-1932)», – відповів я.

– У моєму відділі є одна цікава тема, яку вже декілька років ніхто з моїх співробітників не хоче досліджувати.

– Яка? – запитав я.

– «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)». Тема пов'язана з економічними категоріями, хоча й історична. Дійсно, вона складна, але цікава. Тим більше, що вона в якійсь мірі пов'язана з Вашою кандидатською, – сказав В.Г. Сарбей.

– Ну, що ж. Тоді й домовилися, Володимире Михайловичу, – звертаючись до мене, промовив Ю.Ю. Кондуфор. – Ось і науковим консультантом у Вас тепер буде Віталій Григорович. Ідіть до нього у відділ і домовляйтеся про подальшу роботу. Бажаю успіху, – сказав Ю.Ю. Кондуфор, подаючи руку на прощання.

Так, у червні 1992 р. у мене з'явилася, з легкої руки Ю.Ю. Кондуфора, тема докторської дисертації. З того часу я почав працювати над обґрунтуванням теми і планом дисертаційного дослідження. Складність полягала в тому, що тема для мене була майже незнайома. Я раніше не думав, що буду писати докторську, тим більше по кооперації, по роботі теж був далекий від неї, а тепер життя повернулося так, що я повинен стати в ряди теоретиків кооперативного руху, а якщо й не теоретиків, то людей, які глибоко розбираються в цій проблемі. Виручало те, що кожного разу, коли виникали ті чи інші питання, можна було звертатися до В.Г. Сарбея, який погодився бути моїм науковим консультантом. Він глибоко знав історію Російської імперії другої половини ХІХ ст. і хоча особисто кооперативним рухом не займався, але історію економіки цього періоду, її особливості знав досконало.

Робота над дисертацією вимагала багато часу, а у мене його було обмаль. Читання лекцій, педагогічна практика студентів, кураторство, дипломні роботи студентів-випускників, відвідування лекцій і семінарів колег по кафедрі, різні науково-практичні конференції – це далеко не все, що повинен робити викладач у вищому навчальному закладі. Тому, коли одного разу мене запросив ректор О. Ф.Явоненко і сказав, що він буде вирішувати питання про призначення мене проректором,

як і домовлялися, я відмовився, посилаючись на те, що працюю над докторською дисертацією, тема якої затверджена в Інституті історії України НАН України.

Пропрацювавши в педінституті два роки, я вже знав, що таке адміністративна робота в ньому і чим вона відрізнялася від роботи викладача, у якого було значно більше переваг для наукової діяльності. Ректор погодився з моїми доводами, а я після цього не один раз згадував нашу з ним розмову, і ще раз переконувався в правильно прийнятому рішенні, особливо, коли, після захисту дисертації, запропонували посаду завідувача кафедри українознавства і політології. Захист дисертації відбувся в Інституті історії України НАН України 26 червня 1997 р. Так, що над підготовкою дисертації я працював рівно п'ять років.

Одержавши в 1993 р. вчене звання доцента кафедри історії слов'ян, я намагався на високому науково-методичному рівні читати лекційні курси, а також готувати до захисту докторську дисертацію. Опрацювавши детально чернігівські архіви, я переключився на київські. Це історичний, що називається Центральним державним історичним архівом України у м. Києві, Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України, де зберігаються статистичні матеріали, що дозволяють значно поповнити опубліковані джерела. В цілому у м. Києві мною було опрацьовано 151 фонд державних архівів, фондосховищ музеїв і бібліотек, переважна більшість яких маловідома або вперше увійшла в науковий обіг. З-поміж них особливо цінними стали опрацьовані й використані 36 фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІА України у м. Києві.).

Уся монографічна література була опрацьована в Центральній науковій бібліотеці (ЦНБ) ім. Вернадського, а також в її Рукописному відділі. Особисто для мене при написанні дисертації в значній мірі сприяло те, що згідно навчального плану вивчення студентами історії слов'ян передбачалося на четвертому курсі, а період двадцятого століття – в другому семестрі. Отже, мої лекції на потоці й семінари в студентських групах припадали на другий семестр. У першому семестрі офіційно я готував курс лекцій, розробляв пла-

ни семінарських занять і працював над дисертацією. Такий розподіл навантаження між викладачами запропонував зав. кафедри професор М.К. Бойко з умовою, що кожен свій курс лекцій і семінарів підготує до друку.

Працюючи над дисертацією, я цю можливість використав сповна. Правда, опублікувати лекції окремою книжкою мені допоміг О. Дмитренко – мій аспірант, лише в 2000 р. З дисертацією було складніше – її не тільки потрібно було написати, але підготувати й опублікувати монографію по цій темі. Писати можна, головне – як зібрати потрібний матеріал. А він майже увесь в м. Києві, в архівах і бібліотеках. У цьому вся проблема, до Києва щоденно не наїздишся. Треба десь ночувати. Мій колега, професор Л.Е. Раковський говорив, що він, працюючи над дисертацією, ночував на вокзалі, але це теж не вихід.

Мені допомогли наші добрі знайомі Алла і Володимир Кириченки. Їхня дочка Ірина, після закінчення Московського вищого технічного училища ім. Баумана, працювала на Київському заводі «Арсенал», одержала там однокімнатну квартиру, а потім переїхала жити в Москву, залишивши ключ від квартири батькам. Вони й запропонували мені пожити, скільки потрібно, в цій квартирі. Звичайно, я з радістю погодився. І після цього моя робота над дисертацією набула київського характеру. У Київ я приїжджав на цілий тиждень. Зранку їхав в архів. Працював там до 17⁰⁰, коли архів закривався, переїздив у бібліотеку імені Вернадського і там продовжував працювати до 21⁰⁰ – закриття бібліотеки. Такої інтенсивності вистачало на п'ять-шість днів, потім на тиждень робив перерву, а далі --знову на Київ. Через місяць я відчув, що значно покращилися справи з матеріалами для дисертації.

Прошло ще два місяці і я сів за написання тексту. У 1996 р. текст був готовий. За цей час я освоїв друкарську машинку «Україна», на якій віддрукував текст своєї першої монографії «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)». Текст дисертації я віддав читати Горбику В.О. – зав. відділом Інституту історії України НАН України, доктору історичних наук, професору. Він декілька років підряд був на нашому історичному факультеті головою державної

комісії, а я був членом цієї комісії на державних екзаменах. Там і познайомилися.

Він уважно перечитав мій рукопис дисертації, зробив свої зауваження і сказав, що можна готуватися до захисту. Після нього я відвіз рукопис в Київ, до свого наукового керівника. Він сказав, що поверне через тиждень. Увесь тиждень я готувався до цієї зустрічі, продумував усі теоретичні концепції, а коли приїхав, він сказав:

– Вибачте, але я ще не читав. Багато було іншої роботи, а я читаю з олівцем в руках. Так що приїдете через тиждень.

Що ж робити? Я погодився і щоб не видавати свій смуток, швиденько залишив кабінет професора В.Г. Сарбея. Приїхав через тиждень. У нього в кабінеті був хтось із співробітників відділу. Почекавши добрих хвилин сорок, я зайшов і привітався. Він з усмішкою подав мені рукопис, сказавши:

– Не погано. Поправте мої зауваження і будемо виходити на захист.

Коли я по дорозі в Чернігів почитав рукопис і правки олівцем, зрозумів, що тут роботи на місяць не менше. Спочатку розгубився, а потім почитав іще раз уважно і зрозумів, що особливих зауважень не було, він в основному правив стилістику і ці правки потрібно лише передрукувати. Сівши дома за свою «Україну», через тиждень текст був готовий, і я доповів професору, що готовий до захисту. На що він мені відповів:

– Це не так просто. В інституті черга на захист, а потім потрібно підібрати й погодити офіційних опонентів, переговорити з головою спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій, а тепер уже замість Ю.Ю. Кондуфора – Смолій В.А. – новий директор інституту. З ним я ще про це не говорив.

Я знав, що Ю.Ю. Кондуфор помер у січні 1997 р. Знав, що директором призначений його перший заступник. З Валерієм Андрійовичем я теж був знайомий. Домовилися, що Віталій Григорович бере на себе переговорити зі Смолієм В.А. про дату захисту і підбір офіційних опонентів. Ними стали Марочко В. – доктор історичних наук, професор, з Інституту історії України НАН України; Морозов Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, зав. ка-

федрою Черкаського університету імені Б. Хмельницького і Борисенко Володимир Йосипович – зав. кафедрою, доктор історичних наук, професор Київського національного педагогічного університету імені М. Драгоманова.

За мною залишалось зайти до Н.А. Шип – вченого секретаря спеціалізованої вченої ради, доктора історичних наук, професора й погодити всі документи по захисту, починаючи з загальної документації і закінчуючи відгукками на автореферат дисертації. Захист намітили на 26 червня 1997 р. На захист їхали майже всією сім'єю. Дружина, син Олександр з дочкою восьми років і своєю дружиною. Захист розпочався о 14 годині. По дорозі до Києва вся розмова велася про захист. А коли захист підходив до кінця, внучка запитала у своєї мами:

– А коли вже вони почнуть нападати на дедушку?

Не знаю, залишилась вона задоволеною роз'ясненням своєї мами, що нападати не будуть, а будуть задавати лише питання, але факт такий залишився у моїй пам'яті.

Захист відбувся успішно. Проголосували всі одноголосно. Проїшов час, десь близько 3 місяців, і мене повідомили, що в адміністрації НАН України по вул. Володимирській в Києві відбудеться вручення дипломів докторів наук, вручатиме дипломи академік – секретар НАН України. Зібралось в основному викладачів вишів, десь близько десяти, молодих докторів наук. Коротка промова академіка-секретаря і вручення. Після того я заїхав в Інститут історії, зустрівся з В.Г. Сарбеєм, В.О. Гурбиком і Н.А. Шип, разом з якими відзначив визначну подію у моєму житті.

На другий день після захисту зайшов у відділ кадрів і зробили відповідний запис у моїй трудовій книжці. У коридорі центрального корпусу зустрів ректора Явоненка О.Ф. Привіталися.

– Чого ви тут ходите? – запитує.

– Був у відділі кадрів, вносив доповнення в трудову книжку.

– Про що?

– Про те, що вчора захистив докторську дисертацію.

– Ну, Ви, Половець, дайте. Чесно кажучи, я навіть не чекав, що Ви так скоро це зробите. Поздоровляю! Але зміни вносяться після отримання диплома.

– Тепер і я знаю. Роз’яснили у відділі, але в дипломі все одно буде дата вчорашнім днем – днем захисту.

– Це вірно. Раз так, пішли зі мною, поговоримо.

Зайшли в кабінет, він дістав зі шафи з книгами пляшку коньяку, дві чарки і, наповнивши їх, сказав:

– Поздоровляю! Тепер у Вас на кафедрі М.К. Бойка чотири доктори наук, для кафедри історії слов’ян – це багато. Будемо вас розселять по інших кафедрах. Як Ви дивитесь, якщо прийдеться перейти на кафедру політології і соціології?

– Але ж там доцент Молочко В.К.

– Він зайнявся політикою і літає в небесах. Кафедрою керує там старший лаборант. А, можливо, повернемося тепер до нашої розмови про проректорство? – запитав Олександр Федотович.

– Ні, тепер уже, як я розумію, кращий варіант – зав кафедру.

– Так, на вашому місці я б теж так поступив, – промовив ректор. Поговоривши про дітей, студентів, які не хочуть навчатися, про те, як самі навчалися і я, подякувавши ректорові за добрі відносини, пішов додому.

Та на історичному факультеті закінчилася моя робота аж першого липня 1998 р. 13 березня 1998 р. відповідно до постанови Кабінету Міністрів України на базі нашого педінституту було створено державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. 1 квітня 1998 р. я був переведений на посаду професора кафедри історії слов’ян (тепер кафедра історії СРСР так називалася) згідно контракту.

Ішов час. Закінчувався навчальний рік. Підводилися підсумки, проводилися екзамени. Старші курси готувалися до державних екзаменів та випуску з університету. Несподівано мене запросили до ректора. Це було першого червня 1998 року. Прибув у приймальню, а секретар говорить:

– Вас чекають.

Зайшов до кабінету, привітався. Ректор жестом запросив до столу й почав розмову.

– Скільки років Ви працюєте на історичному?

– У лютому виповнилося вісім.

– Так от, повернемося до попередньої розмови. Є думка рекомендувати Вас зав. кафедрою українознавства і політології. Тепер кафе-

дра політології і соціології буде так називатися. Справа в тому, що міністерство вимагає, щоб у вишах були кафедри українознавства. На ректораті ми розглядали це питання, кадри викладачів у нас є. Ви доктор історичних наук, так що для цієї кафедри це те, що треба. Да, ще одне, це кафедра загальноуніверситетська, так що працювати будете з деканами усіх факультетів, під керівництвом першого проректора В.М. Левківського.

– Зрозумів і дякую за довіру, – відповів я.

Прийшовши додому, я сів за свій письмовий стіл і став згадувати, як пройшли ці вісім років.

З'явився я на факультеті, коли виконуючим обов'язки декана був М.К. Бойко. Він щойно захистив докторську дисертацію і готував документи на обрання професором. Факультет готувався до обрання декана. У той час міністерство вимагало, щоб обрання відбувалося на альтернативній основі. Визначилися з двома кандидатурами: доцентами Коваленком О.Б. і Ячменіхіним К.М. У зв'язку з тим, що Ячменіхін К.М. поступив до докторантури МДУ імені Ломоносова, він перед виборами зняв свою кандидатуру. На виборах усі проголосували за Коваленка О.Б. Тепер зав. кафедрою історії слов'ян став професор Бойко М.К., а зав. кафедрою історії України і археології – доцент Коваленко В.П.

З особливою теплотою я згадую свою роботу на історичному факультеті, який тривалий час очолює професор Коваленко Олександр Борисович. Працюючи на кафедрі професора Бойка М.К., на якій, поряд зі мною, окрім Миколи Корнійовича, трудилися професор Раковський Леонід Едуардович і професор Ячменіхін Костянтин Михайлович та старша лаборант Грищенко Надія Михайлівна, ми завжди урочисто й весело відзначали не тільки особисті, але й усі державні свята.

За час роботи на факультеті я написав і читав студентам два курси лекцій: Історії СРСР (1917 –1991рр.) та Історії слов'ян (1901-1941) і підготував відповідні плани семінарських занять. До кожної лекції і плану семінарів підібрав відповідні джерела і монографічну літературу. Склав тематику дипломних і курсових робіт та підібрав відповідну літературу до них. Написав і опублікував монографію «Кооперативний

рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)» та десять наукових статей по темі докторської дисертації в часописі «Сіверянський літопис», а також інших виданнях. На той час на кафедрі історії слов'ян працював професор Л.Е. Раковський, він захищав дисертацію в Київському університеті імені Тараса Шевченка. З Москви після успішного захисту дисертації повернувся К.М. Ячменіхін. Так що, враховуючи мене, на кафедрі дійсно тепер працювало чотири доктори наук. Як і говорив ректор, першим після М.К. Бойка став К.М. Ячменіхін. Його рекомендували зав. кафедри всесвітньої історії, у зв'язку з тим, що В.О. Дятлов, який очолював цю кафедру, був призначений проректором.

Зав. кафедри Українознавства і політології (загально університетської). З 1 червня 1998 р. я приступив до виконання обов'язків зав. кафедри Українознавства і політології. Це був кінець навчального року. З попередньої кафедри (політології і соціології) перейшли: Острянюк М.М., Молочко В.К і Молочко Н.О., Федоренко В.О., Редька О.Ф., Яцун О.І., Капітова С.О., а з кафедри історії слов'ян – Половець В.М. та Акименко І.М. З часом ця кафедра поповнилася Пирогом П.В., Гавриловим В.М., Мисюрою О.О., Гольцем В.В., Полієнко Г.О. та ін. з незмінним старшим лаборантом Супрун Т.В. Всього на кафедрі стало 15 осіб.

З початком 1998-1999 навчального року розібралися з навантаженням та хто, які предмети читатиме на факультетах. Найбільше годин було по історії України. На кожному факультеті по історії України була повна ставка. Визначилися з викладачами, які читатимуть курс лекцій – це Острянюк М.М., Пиріг П.В., Половець В.М., Молочко В.К., Редька О.Ф., семінарські заняття проводили – Капітова С.О., Гаврилов В.М., Голець В.В. Політологія викладалася згідно навчальних планів факультетів. Її читали Острянюк М.М., Молочко В.К., Яцун О.І., Мисюра О.О. Соціологія – теж згідно навчальних планів, викладачі – Федоренко В.О. та Полієнко Г.О. Українознавство – Акименко І.М. і Половець В.М. Проблем з навантаженням викладачів не було, тому що за кожною кафедрою визначалася кількість годин в залежності від кількості викладачів.

26 червня 2001 р. мені рішенням Атестаційної комісії Міністерства освіти і науки України присвоєно вчене звання – професора кафе-

дри Українознавства і політології. 1.03.2008 р. у зв'язку з перейменуванням кафедри українознавства і політології «вважати працюючим на посаді зав. кафедрою, професора кафедри українознавства, політології і соціології за контрактом». Такий запис було зроблено у моїй трудовій книжці.

Нелегко давалася посада професора. Кожен викладач вищої школи після захисту докторської дисертації мріє про посаду професора. Так було і зі мною. У свій час, отримавши диплом доктора історичних наук, я звернувся до зав. кафедри професора М.К. Бойка про обрання мене на посаду професора. Він роз'яснив як це робиться. Спочатку проводиться відкрита лекція претендента, на яку запрошуються всі викладачі кафедри, потім відбувається засідання цієї ж кафедри, на якому розглядається заява особи, що претендує на посаду і одночасно обговорюється відкрита лекція. 24 березня 1998 р. відбулася відкрита лекція на тему: «Землі Сербії у другій половині XVIII ст.».

На лекції були присутні 8 членів кафедри історії слов'ян. В цілому при обговоренні усі члени кафедри прийшли до висновку, що лекція прочитана на достатньому науковому, теоретичному і методичному рівні. Зміст її повністю відповідав програмі курсу «історії слов'ян». У лекції висвітлені вузлові питання й поняття. Розглянуті теоретичні проблеми, які пов'язані з педагогічною практикою. Показано значення матеріалу, що вивчався, для розуміння тогочасного міжнародного життя. Матеріал викладався у логічній послідовності і в достатній для засвоєння формі. Доцент Половець В.М., зазначалося при обговоренні, показав свою наукову ерудицію, педагогічний такт і культуру, дидактичну майстерність, знання з предмету і вміле володіння ним. Стиль лекції відзначався якістю, чіткістю викладання. Упродовж усієї лекції підтримувався постійний зв'язок з аудиторією.

Разом з тим, підкреслювалося при обговоренні, у лекції були й такі недоліки: нечітко були розставлені акценти при формуванні проблемної ситуації, деякі положення про російсько-турецьку війну другої половини XVIII ст. повторювали підручник; у лекції не були визначені конкретні рекомендації для організації самостійної роботи студентів. При обговоренні лекції виступили: проф. Бойко М.К.,

Раковський Л.Е., доценти Євстратов В.О., Мельник С.М., викладачі Гринь Д.К., Лазаренко В.О., Воронко О.Г. Рішенням кафедри історії слов'ян було рекомендовано доцента Половця В.М., доктора історичних наук, на посаду професора цієї кафедри. Підготовлені відповідні документи направили в Міністерство освіти і науки України.

З'ясувалося, що на той час звання професора надавалося докторам наук, у яких є три аспіранти, а я тоді мав лише одного. Прийшлося чекати. Чекування затягнулося до 2001 р. За цей період я уже працював зав. кафедри українознавства і політології. З'явилося іще два аспіранти й знову постало питання про звання професора. Потрібно оформляти документи по новому, а, позаяк мова йшла про зав. кафедри, то на засідання прийшов проректор з наукової роботи професор Дятлов В.О. Він першим і виступив на засіданні, давши позитивну оцінку здобувачу. Після нього виступили доктор історичних наук Пиріг П.В., доценти Острянюк М.М., Молочко В.К., Редька О.Ф., старший викладач Яцун О.І.

Ухвалили: 1. Звіт доктора історичних наук В.М. Половця про роботу на посаді професора прийняти до відома. 2. Враховуючи, що В.М. Половець – кандидат історичних наук з 1972 р., кандидатську дисертацію захистив у спеціалізованій раді Академії суспільних наук (Москва); має вчене звання доцента з 1993 р.; доктор історичних наук з 1997 р. (захистив докторську дисертацію у спеціалізованій вченій раді при Інституті історії України НАН України); на посаді професора працює з 1997 р.; зав. кафедри з 1998 р. і по даний час; стаж педагогічної роботи у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації – 11 років, в т.ч. Чернігівському педуніверситеті – з лютого 1990 р.; має наукових, методичних праць – 81, з них 26 науково-методичних, після захисту докторської дисертації – 23, на посаді професора – 20. Кафедра українознавства і політології, згідно з результатами відкритого голосування: «за» – 12, «проти» – нема, «утримались» – нема, рекомендувала представити до вченого звання «професор» доктора історичних наук Половця Володимира Михайловича. Відповідні документи були направлені в міністерство. Минуло майже два місяці після засідання нашої кафедри і мені присвоїли вчене звання професора кафедри.

08 січня 2010 р. відповідно до Указу Президента України у зв'язку з наданням Чернігівському державному педагогічному університету імені Т.Г. Шевченка статусу національного, я продовжив працювати на посаді професора, зав. кафедри українознавства і політології за контрактом.

На початку 2005-2006 навчального року наказом ректора були скасовані загально університетські кафедри. Як це відбулося? Хтось із деканів переконав його, що викладачі загально університетських кафедр мало працюють зі студентами. Як на мене, це не зовсім так. Крім кураторів, зі студентами вони працювали однаково з іншими викладачами. Проте, декому з деканів захотілося збільшити кількість кафедр на факультеті. Так перед нашою кафедрою стало питання, куди йти? Більше підходив історичний факультет, але той на відстані від центрального будинку, а ми всі майже працювали в центральному, крім того, на історичному нам загрожувало розпорошення наших викладачів між іншими кафедрами – історії України та українознавству, які ми читали на всіх факультетах, крім історичного.

У роздумах, що нам робити, я зібрав кафедру і почали радитися. Саме в цей час зайшов декан психолого-педагогічного факультету М.А. Скок. Підключившись до наших роздумів, він промовив:

– Переходьте на наш факультет, тут вас розділяти по кафедрах ніхто не буде і головне – поряд з центральним корпусом.

Психолого-педагогічний факультет. На цьому факультеті працювало три кафедри – дві по психології і одна по соціальній педагогіці. Так ми стали четвертою кафедрою на факультеті, а виконували функції практично загальноуніверситетської. Викладали ми політологію, соціологію, українознавство й історію України. З часу захисту докторської дисертації у мене було 15 аспірантів, одинадцять із них захистили кандидатські дисертації, стали доцентами. Яценко О., Мисюра О. працювали над докторськими дисертаціями.

З перших днів роботи зав.кафедри я запропонував випуск щорічного збірника наукових статей викладачів кафедри, який назвали «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції». Вийшло друком 9 номерів. На кафедрі працював науково-методичний семінар. Згідно чинника переліку про викладання дисциплін, я увесь час читав курси

лекцій по історії України і українознавству, а також спецкурси «Історія українського козацтва», «Основи демократії», «Болонська кредитно-модульна система організації навчального процесу».

При кафедрі діяла постійно аспірантура по історії України. Мною особисто на кафедрі підготовлено вісім монографій («Кооперативний рух в Лівобережній Україні», «Історія кооперації Лівобережної України», «Половці», «Половці і Київська Русь», «Україна і Болонський освітній процес», «Олександр Михайлович Маркович», «Павло Павлович Білецький-Носенко», «Видатні постаті Чернігівщини»). Курси лекцій – «Історія слов'ян (1901-1941)», «Історія України», «Українознавство», «Історія соціології» /у співавторстві/, «Політологія» /у співавторстві/, опубліковано понад 150 наукових розвідок з історії кооперативного руху України, соціально-економічного розвитку слов'янських народів, історико-філософських і науково-методичних проблем з історії України та українознавства.

Після захисту докторської дисертації я був постійним учасником міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових і науково-практичних конференцій, виступав опонентом на захисті кандидатських і докторських дисертацій, рецензував монографії і навчальні посібники, дисертації й автореферати на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора наук по спеціальності 07.00.01 – історія України, брав участь у підготовці відгуків провідної установи, якою був Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, а також був членом спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій по історії України при нашому університеті.

Соціологія. Наша кафедра стала кафедрою українознавства, політології і соціології. Чому соціології? Одного разу до мене на кафедрі зайшов декан факультету Скок М.А. і запитав, чи не думаю я про відкриття спеціальності соціологія? Я, зізнатися, не думав. Для цього потрібні кадри соціологів, а їх у нас не було. Про це я й доповів декану.

– Так думайте, де їх взяти, – сказав декан.

І я почав думати. Знав про те, що в Городні проживає доктор соціологічних наук професор Пилипенко В.Є., який працює в Інституті соціології НАН України. Особисто з ним я не був знайомий і тому

вирішив поїхати в Київ, до Інституту соціології, порадитися. Узяв з собою доцента Гольця В.В., якого з деканом вирішили готувати на соціолога. Зустрілися з заступником директора інституту доктором соціологічних наук Шульгою М.І. Він порадив звернутися до професора Пилипенка В.Є., тим більше, що він в основному проживає на Чернігівщині. Пообіцяв надати підтримку.

Десь через тиждень поїхали з В.В. Гольцем в Городню. Зустрілися з професором Пилипенком В.Є. Він виявився чуйною, доброзичливою людиною. Гостинно запросив нас до столу, а ми теж були підготовлені до зустрічі. Посиділи, обговорили усі наші проблеми і він погодився бути науковим консультантом доц. Гольця В.В. Навіть в основному визначилися з темою майбутньої дисертації. Професор погодився читати лекції по соціології і брати участь у проведенні науково-практичних конференцій та інших заходів по соціології.

Після Городні ми зібралися кафедрою і розподілили соціологічні предмети між викладачами. Мені дісталися історія соціології і соціальна структура суспільства. Попереду були літні канікули і час для підготовки лекцій був достатній. У 2009-2010 навчальному році на спеціальність «Соціологія» ми набрали 12 студентів. Це виявився найбільший набір за 10 років існування соціології в нашому університеті. Так ми стали кафедрою на факультеті, яка готує соціологів.

Декан факультету. Значну роль в цьому відіграв декан факультету Скок Микола Андрійович. Психолог за фахом, він добре розбирався в процесах суспільно-політичного життя, був глибоким аналітиком, знав проблеми політології, соціології і філософії. Маючи неабиякі знання з психологічної поведінки керівників у ситуації прийняття рішень, він свої теоретичні здобутки завжди намагався підкріпити конкретними прикладами з життя українського політикума. З самого початку проголошення незалежної України як самостійної незалежної соціальної і демократичної республіки. М.А. Скок брав активну участь в політичному житті Чернігівщини, спочатку в складі Президії Соціалістичної партії України, а потім на депутатських посадах в органах місцевого самоврядування.

На мені він, здається, перевіряв і свої знання, і здатність викладати факультету на сучасному рівні читати лекції студентам. Дізнавшись, що я написав курс лекцій по політології і збираюсь видати їх як навчальний посібник для студентів вищої школи, він при кожній нагоді засипав мене гострими питаннями із сучасного життя українського політикуму. Знаючи попередню діяльність кожного урядовця, починаючи від президента і до місцевих органів влади, Микола Андрійович безпомилково визначав їх здатність працювати на розбудову України, на підвищення життєвого рівня населення та зміцнення обороноздатності держави. На думку М.А. Скока, десь, починаючи з третього скликання у Верховній Раді створилася система домовленостей між окремими фракціями відносно голосування та лобювання особистих інтересів депутатів, їх бізнесу, використання депутатських посад для власного збагачення.

– Згадайте, – звертався він до мене, – де зараз депутати Верховної Ради від Чернігівщини першого скликання 1990-1994 рр. і хто ними був?

– Яхєєва Т.М.– доцент Чернігівської філії КПІ; Семенець І.В. – перший секретар Ічнянського райкому комсомолу, а потім райкому партії та інші. Але що про них запам'ятали виборці 205 виборчого округу по м. Чернігову та Борзнянського 443 виборчого округу того ж регіону Чернігівщини, – не знаю.

– Не тільки Ви, ніхто не знає.

– А що про них повинні знати виборці ? – запитав я декана.

– Або згадайте, продовжував він, не звертаючи уваги на моє запитання, Рудьковського М.М.? – який обирався по м. Чернігову в мери, а по 210 виборчому округу – в депутати Верховної Ради. Де він зараз і яке враження залишив про себе у чернігівських виборців, коли після перемоги на виборах у місті Чернігові, подався в Київ? Не будемо аналізувати діяльність депутатів восьмого чи дев'ятого скликання, але згадки про їх активну роботу у виборців теж не залишається.

– На жаль, виборча система у нашій країні, – продовжував я, – обтяжена такою сукупністю правил і прийомів, що вони не забезпечують активної зацікавленості громадян і їх особистої відповідальності за наслідки формування представницьких органів влади.

Прихильник принципів як критеріїв істини, М.А.Скок був глибоко переконаний, що в основі правової регламентації виборчих кампаній лежать три основні загальновідомі й дійсно демократичні, перевірені поколіннями положення,:

а/ *невтручання* державного апарату в хід виборів;

б/ *забезпечення* рівних можливостей для всіх кандидатів і партій, які беруть участь у виборах;

в/ принцип *лояльності* до своїх суперників.

Тільки при такому підході до організації виборів на всіх рівнях можна досягти бажаних результатів, стверджував Микола Андрійович.

– А яка Ваша думка про українського політичного лідера? – запитав він.

Розмірковуючи над проблемою виховання українського політичного лідера і його діяльності, я думаю, що його формування має обов’язково зводитися до проблеми політичної соціалізації як процесу засвоєння основ політичної науки. Серед особистих і соціальних якостей політичних лідерів, до яких я відношу кандидатів у президенти, прем’єр– міністрів і міністрів, депутатів Верховної Ради, керівників органів місцевої влади, я виділяю високу працездатність, аналітичний розум, компетентність, схильність до державної діяльності, вміння переконувати й вести за собою, здатність до сприйняття альтернативи та пошуки нового,– відповів я.

– А що Ви скажете про нашу політичну еліту? – запитав М.А.Скок.

– Особливо я вболіваю за становлення політичної еліти. Не можна сказати, що я взагалі не визнаю її існування в українському суспільстві, але все, що ми називаємо елітою, дуже далеке до бажаних результатів. Над вихованням політичної еліти владні українські структури не працюють, обмежуючись політичними лідерами 1990 –початку 2000 рр. Нам не вистачає відкритості еліти, оновлення її талановитими, здібними, високоморальними представниками народу. Кожне демократичне суспільство зацікавлене в тому, щоб добирати до керівництва найкращих, тому саме еліта має бути моральним взірцем для інших й викликати до себе повагу. Політична еліта

не повинна владарювати, вона має керувати масами з їх добровільної згоди, саме так, як і обіцяла на виборах, – сказав я.

– А яка роль держави у політичній системі суспільства? – продовжував він.

– Моя думка відносно ролі держави у політичній системі суспільства така. Я добре знаю теорію походження держави, починаючи від неісторичної до класової. Більше всього мені імponує теорія суспільного договору, коли закон і влада зобов'язані задовольняти природне право людей – захищати їх, коли громадяни надають державі повноваження, добровільно зобов'язуючись підкорятися її волі і законам. Щодо сучасних умов в Україні, та в дискусії про переваги президентсько-парламентської чи парламентсько-президентської моделі, я вибираю останню, наголошуючи на необхідності нового закону про вибори депутатів по пропорційній системі з відкритими списками.

Причому закон, на мою думку, має бути таким, щоб забезпечувати прихід до влади людей професійно підготовлених, з вагомими моральними якостями, а не так, як в сучасних умовах, коли у більшості випадків перемагають при виборах найбагатші та найвпливовіші, ті, хто користується підтримкою фінансових кіл, владних структур, провладних ЗМІ та своїм службовим становищем. Перераховуючи усі ці недоліки демократії, я зазначаю, що іншої рівноцінної заміни виборам ще ніхто не придумав, – вибачившись за тривалий монолог, наголосив я.

– А що Ви скажете про формування демократичної держави?—поцікавився знову Микола Андрійович.

– Я пов'язую її з формуванням політичної свідомості і політичної культури населення. Відсутність політичної свідомості і політичної культури я завжди відношу до таких негативних явищ, як голосування окремих виборців за гроші, гречку та інші продукти. Чудово розуміючи, що окрема частина нашого населення перебуває в зубожілому матеріальному становищі, я гнівно висловлююсь на адресу тих кандидатів у депутати, які правдами і неправдами намагаються пробитися до Верховної Ради чи інших виборних органів влади. Саме це й заважає нам формувати таку державу, – наголосив я у відповідь Миколі Андрійовичу.

М.А. Скок вважав основним завданням викладачів гуманітарних дисциплін університету, особливо свого факультету, не тільки виховувати у студентів почуття власної гідності щодо таких ганебних явищ, але й навчати їх проводити широку роз'яснювальну роботу серед рідних і близьких. Він вимагав розглядати політичну свідомість як відображення політичного буття, а політичну культуру як феномен матеріального й духовного життя суспільства. Втім разом і політична культура, і політична свідомість, на його думку, відіграють надзвичайно важливу роль у політичному житті суспільства. Вони об'єднують, говорив він, всю сукупність відносин, що складаються між учасниками політичного процесу, впливають на форми організації державної влади, дають можливість регулювати відносини між державою і громадянським суспільством, забезпечуючи їх соціальний консенсус.

Звичайно, це далеко не всі проблеми, які ми обговорювали з ним, коли був вільний час і коли він заходив до мого кабінету на факультеті. 5 грудня 2016 р. Микола Андрійович несподівано відійшов за межу. А мені до сих пір здається, що зараз тихо відкривуться двері кабінету, в якому я понад 20 років пропрацював на психолого-педагогічному факультеті, і зайде Микола Андрійович. Так бувало завжди, коли він, обійшовши всі аудиторії, де навчалися студенти, підходив до столу, вітався й сідав на один і той же стілець біля столу, запитуючи:

– Як справи?

А після моєї відповіді, спокійним, врівноваженим голосом викладав своє бачення цих справ. Він завжди був поінформованою людиною, слухав постійно радіо і дивився телевізор. У нього першого на факультеті був смартфон, яким він постійно користувався. Його глибоко цікавили проблеми міжнародних відносин, особливо вдосконалення сучасного суспільно-політичного життя нашої країни. По кожній з названих проблем у М.А. Скока було своє бачення та їх вирішення, свої оцінки сучасних відносин між сусідніми державами. Він, по-перше, намагався науково обґрунтувати причини будь-якого загострення, в тому числі й між США й НАТО, в українсько-російських відносинах, а, по-друге, завжди намагався дати об'єктивну оцінку обом країнам. При всьому цьому, він був гарячим прихильником припинення війни, яка несе смерть тисячам людей.

М.А. Скок добре знав соціологію. Власне, як я згадував, завдяки йому вона й була відкрита на факультеті як спеціальність. У його мрії була ідея утворення Інституту психології, соціології і політології у нашому університеті. Разом з нами він переживав мінімальні набори абітурієнтів на перший курс з соціології на факультет, намагаючись зрозуміти причини цього явища. Як член державної комісії на випускних екзаменах він завжди уважно вислуховував відповіді студентів, особливо на екзаменаційні білети, а в кінці кожному студенту задавав додаткові питання. Спостерігаючи за ним на державних екзаменах, я робив висновок, що він знав не лише історію соціології та соціальну структуру суспільства, але й глибоко розбирався як в загальних, так і в спеціальних соціологічних теоріях.

Як науковець, Микола Андрійович досліджував тенденції цілісних орієнтацій, соціалізації особистості, її соціальної адаптації. Він продовжував активно працювати над розширенням проблем своєї дисертації «Поведінка керівника в умовах прийняття рішень». Так, окремими публікаціями стали «Прийняття рішень як реалізація здатності людини впливати на хід подій», «Психологічна поведінка керівника в ситуації прийняття рішень», «Прийняття рішень в управлінській діяльності» та інші.

Значний вклад в розвиток психологічної освіти на Чернігівщині вніс психолого-педагогічний факультет нашого університету на чолі з М.А. Скоком. До цієї посади декан факультету пройшов складний життєвий шлях, наповнений подіями важливого суспільного значення. Після закінчення середньої школи він п'ять років пропрацював на Чернігівському об'єднанні «Хімволокно», після чого навчався на факультеті психології Ленінградського державного університету, який закінчив у 1975 р. Отримавши диплом психолога, М.А. Скок за покликом юнацької романтики і відповідного запиту відбув на Далекий Схід, де працював психологом на заводі «Зірка» в лабораторії соціально-психологічних досліджень (м. Владивосток). Як соціальний психолог трудового колективу заводу, він, відчувши потребу в подальшому науковому вдосконаленні свого фаху, поступив до аспірантури своєї Альма-матер, і в 1981 р. захистив дисертацію, отримавши науковий ступінь кандидата психологічних наук.

У 1986 р. М.А. Скок повернувся на Чернігівщину й почав працювати в Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т.Г. Шевченка, де пройшов шлях від старшого викладача до доцента, завідувача кафедрою, Заслуженого працівника освіти України і декана психолого-педагогічного факультету тепер Національного університету «Чернігівський колегіум». За цей час М.А. Скок проявив себе як здібний організатор навчально-виховного процесу. Він неодноразово наголошував, що головною формою навчального процесу у вищій школі має бути лекція. За способом викладу матеріалу перевагу він надавав проблемним лекціям та лекціям-дискусіям. Глибоко аналізуючи функції лекції, він неодноразово доводив мені переваги організаційно-орієнтаційної та методологічної функцій.

Критикуючи недоліки проведення семінарів по Болонській системі навчання в Європі, яку ми у свій час запозичили, він зазначав, що вона не навчає студентів вести розгорнуту бесіду, готувати доповідь, обговорювати реферат, брати участь у диспутах, удосконалювати, врешті-решт, свою розмовну мову. Як психолог і декан, він не тільки мріяв про сучасні психологічну й соціологічну лабораторії на факультеті, але й про їх оснащення, розміщення і забезпечення відповідними кадрами. При проведенні лабораторних і практичних занять студенти, на його думку, мають виконувати, відповідно темі, практичні завдання. Основою успішного виконання цих завдань має бути вміння керівництво роботою з боку викладача, яке здійснюється завдяки консультуванню студентів протягом всього заняття. Для забезпечення якісного виконання студентами поставлених завдань, викладач повинен спрямовувати їх увагу на творчий пошук і досягнення бажаних результатів.

У формуванні особистості майбутнього психолога, соціолога чи педагога важливе місце, вважав декан факультету, займає виховна робота. Це основне і складне завдання, розв'язання якого вимагає пошуків і приведення в дію нових форм і методів організації виховного процесу, а також активізації традиційних видів діяльності, збереженні досягнень минулого. До таких досягнень відносяться, перш за все, щорічні презентації першокурсників на початку навчального року пе-

ред колективом всього факультету, дні факультету в університеті, які тривали увесь тиждень. За цей час кожна з наших кафедр факультету, в залежності від наукового напрямку, проводила по два заходи для студентів усього університету.

Наприклад, кафедра українознавства, політології і соціології для студентів старших курсів проводила зустрічі «Політологи за круглим столом», а для перших курсів – зустріч з визначними діячами літератури і мистецтва. До найбільш ефективних форм організації виховної роботи він відносив: бесіди, лекції, екскурсії, вікторини, інформаційні години, «круглі столи», ділові зустрічі, дискусії, диспути, літературні читання, читацькі конференції, тематичні вечори та вечори відпочинку, свята, обряди, «клуби за інтересами» та інші. Майже усі вони рекомендувалися кафедрам факультету при проведенні презентації першокурсників, спрямованої на поєднання виховної і навчально-методичної роботи, загально-педагогічного методу з поєднанням з методом безперервності й наступності, сутність якого полягає в досягненні цілісності й перетворення виховання у процес, що триває усе життя.

Навчально-виховна робота у вищій школі, вважалося на факультеті, має формувати у студентів високу культуру, гуманістичний і демократичний світогляд, високі моральні якості, повинна виховувати їх громадянами, інтелігентами, творчими й цілеспрямованими фахівцями. Як зав. кафедри, я, керуючись такими установками, вимагав від викладачів запроваджувати методи виховання, зорієнтовані на введення молоді у систему вартостей громадянського суспільства, підготовку її до участі у розв'язанні сьогоденних і перспективних завдань держави щодо управління нею, до виховання функцій трудівника й господаря, керівника й виконавця, громадського діяча й захисника своєї країни.

Наукові розвідки кожного викладача кафедри, як процес творчий, зорієнтовані на проблеми, пов'язані зі специфікою вищого закладу освіти, особливостями регіону, були спрямовані на те, щоб наш університет став школою саморозвитку, самоуправління, самодисципліни, свідомої відповідальності, співпраці і творчості. Особливою турботою кафедри і факультету була соціологія. Усі намагалися по-

сприяти кращому набору абітурієнтів. Хоча серед нас були й такі, хто вважав, що соціологія – це не для обласних центрів, типу чернігівського. Щоб припинити ці розмови, я дав завдання кожному викладачеві внести пропозиції по поліпшенню цієї справи.

«Круглий стіл» соціологів. Першою відгукнулася доцент Полієнко Галина Олексіївна. Вона запропонувала провести «круглий стіл» на тему «Проблеми суспільства в соціологічному вимірі» 14 листопада 2013 р. – ця дата вважалася в Україні Днем соціолога. Коли я зібрав кафедру й почав обговорювати цю пропозицію, прозвучало від окремих молодих – «ініціатива карана!» Це образило Галину Олексіївну і вона сказала: «Тематику я підготую сама». На цьому й порішили.

Через декілька днів Галина Олексіївна занесла мені план проведення «круглого столу». Я уважно почитав, дещо підправив і, зібравши кафедру, роздав теми виступу кожному. Настало 14 листопада і після заняття в першу зміну, в найбільшій, сотій аудиторії зібралися всі соціологи, окремі студенти психологи й педагоги, зав. кафедрами факультету, розпочали засідання. З вітальними словами до присутніх звернулися:

Дятлов Володимир Олександрович – перший проректор університету, доктор історичних наук, професор;

Скок Микола Андрійович – декан психолого-педагогічного факультету, кандидат психологічних наук, доцент;

Подорван Андрій Федорович – директор департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації.

Виступили:

1. Голець Віталій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент. Тема: «Соціологічні знання в системі державного управління. Регіональний аспект».

2. Соломаха Ірина Григорівна – кандидат філософських наук, доцент, начальник відділу зв'язку з громадськістю Чернігівської міської Ради. Тема: «Актуальні завдання соціологічного аналізу гуманітарних, соціокультурних і громадсько-політичних процесів сучасного міста».

3. Половець Володимир Михайлович – зав. кафедрою українознавства, політології і соціології, доктор історичних наук, професор. Тема: «Історико-соціологічні аспекти вивчення сучасного суспільства».

4. Мисюра Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент. Тема: «Ідея ліберальної демократії та її соціальне сприйняття в Україні».

5. Пеньковець Олександра Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент. Тема: «Дискретна модернізація соціальної політики у постсоціалістичних країнах».

6. Полієнко Галина Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент. Тема: «Корпоративна культура у професійній діяльності соціолога».

7. Барбаш Віталій Іванович – начальник відділу профорієнтаційної роботи та зв'язків з громадськістю. Тема: «Соціологічні аспекти у професійній роботі серед учнівської молоді».

8. Акименко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент. Тема: «Соціальні функції інституту освіти у сучасному українському суспільстві».

9. Гапоненко Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, доцент. Тема: «Участь студентів університету в соціологічних дослідженнях: досвід, проблеми і перспективи».

Підсумки «Круглого столу» підвів декан факультету М. Скок. У своєму виступі він наголосив, що соціолог – це спеціаліст, який займається аналізом, описанням й оцінкою проблем, явищ і фактів, що відбуваються в суспільстві, окремих групах, товариствах. Соціологія як перспективна професія, спрямована на детальне вивчення проблеми з допомогою спеціальних методів дослідження. Соціолог – це професія, яка завжди актуальна на ринку праці, соціолог – одна із самих творчих професій, що існують в суспільстві, тому саме її вибирають креативні і комунікабельні особистості, яких об'єднує одна мета – вивчення соціальної реальності і вирішення найскладніших питань сучасності. Соціологічна інформація необхідна для нормального існування держави, управління соціальними процесами, для розробки соціальної політики й стабільної життєдіяльності суспільства. У кінці своєї промови декан побажав усім студентам успіхів у навчанні.

Після проведення зазначеного заходу ситуація на кафедрі змінилася. Доцент В. Голець запропонував мені видати тиражем курс лекцій по історії соціології, знаючи про те, що у мене цей курс лекцій написаний. Вірніше, рукопис був не тільки написаний, але й надрукований в комп'ютерному варіанті. Дізнавшись про це, доцент О. Мисюра запропонував мені у співавторстві видати курс лекцій з політології, рукопис яких у мене теж був підготовлений до друку. Так, з 2014-2015 навчального року на кафедрі з'явилося надруковані два курси лекцій, рекомендовані Міністерством освіти і науки як навчальні посібники для студентів вищих навчальних закладів.

При цьому зазначу, що з друкуванням курсів лекцій на нашій кафедрі проблем не було. Вірніше, вони були, але я до них був підготовлений. Перший курс лекцій, як зазначалося, по «Історії слов'ян (1901-1941)» я надрукував у Києво-Могилянській академії у 2000 р.

Як я уже наголошував, на кафедрі працював семінар «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції». Кожен викладач кафедри своїми доповідями вносив свій вклад в розвиток зазначеної проблеми. В цілому на семінарі підкреслювалося, що у другій половині ХХ ст. відбувся вражаючий розвиток освіти, який світова наука визначила як «вибух освіти». Відчутне підвищення середнього рівня освіченості планети знаменує собою одну з найбільших змін загальносвітового значення. Розвиток вищої освіти став одним з вирішальних чинників прогресу освіти в цілому та надзвичайного прогресу знань. Саме цей розвиток за декілька десятиліть сприяв небаченому зростанню промисловості, різних галузей виробництва, забезпечив основу для практичного застосування і впровадження технічних інновацій, перехід до інформаційного суспільства.

Як науковці, так і політики проголошують науку, підкреслювалося на нашому семінарі, провісницею нового способу життя, могутнім джерелом започаткування на землі нової епохи – епохи високих технологій, ери інтелекту. Цим означався великий модернізаційний потенціал освіти. Україна займається пошуками значущих для свого розвитку ціннісних орієнтацій, намагається відкрити для себе освіту у високому модерністському плані. З освітою ми пов'язуємо можливість якісних соціокультурних зрушень, успіхи в державотворенні,

збереженні та нарощуванні інтелектуального потенціалу нації – основи її духовного багатства.

Україні у спадщину дісталася, наголошувалося на нашому семінарі, лише частина ефективної для свого часу системи вищої освіти, яка за основними показниками була типовою для індустріальних соціумів з середнім виробничим розвитком індустріалізовано-тоталітарного управління. Рівень підготовки фахівців тоді відповідав середнім (а по окремих напрямках вищим) загальноєвропейським і світовим стандартам. Здобутком тієї вищої освіти був її універсалізм й фундаментальна підготовка, яка вирізняла її випускників від вузькоспеціалізованих фахівців. Більше того, у деяких західних країнах Південно-Східної Азії, які сьогодні є лідерами по темпах економічного зростання, була впроваджена система освіти і методи викладання, які мало чим відрізнялися від наших українських зразків.

Разом з тим у ті часи, коли було зроблено немало позитивного, хиби планування і брак фінансових ресурсів не дали можливості удосконалити систему освіти до належного рівня. Наше тривале відставання у накопиченні інтелектуального багатства можна пояснювати не тільки недостатністю асигнувань на науку й освіту, а й відсутністю уваги держави до зростаючої їх ролі в суспільному виробництві. Якщо в розвинутих країнах (США, Німеччина, Франція, Японія) на освіту виділялося 5-8 % валового внутрішнього продукту і 3-4 % на науку, то у нас ВВП становив лише 14 % ВВП США. Фактичні витрати на одного студента (учня) були в 10 разів меншими, ніж у США. На жаль, сьогодні в незалежній Україні на одного науковця витрачається коштів майже в чотири рази щороку менше, ніж у Польщі, в 24 рази менше, ніж в Бразилії, в 100 разів менше, ніж у США. Бюджет НАН України вимагає значного обґрунтування і практичного вирішення нагальних загальноукраїнських проблем. За період незалежності України залишили країну понад 10 тисяч докторів і кандидатів наук (станом на 2020 рік). З урахуванням світових стандартів (вартість підготовки одного вченого найвищої кваліфікації становить близько одного мільйона доларів – сюди входить і вартість підтримання відповідного наукового рівня і середовища); на сьогоднішній день, за неповними підрахунками, Україна фактично інвестувала багатшим

державам близько 5 мільярдів доларів. Талановита молодь не хоче йти в науку, із 5 тисяч аспірантів упродовж останніх 10 років лише кожен четвертий вчасно захистив дисертацію.

У сучасних умовах Україна чітко визначила курс на входження в європейський простір, здійснюючи модернізацію освітньої діяльності у контексті вимог, єдиних критеріїв і стандартів, які широко застосовуються у передових країнах світу. Сьогодні головна мета європейських держав – консолідувати зусилля наукової та освітянської громадськості для істотного підвищення конкурентоспроможності системи освіти й науки. Пропозиції, що вносяться, зводяться в основному до шести ключових засад визначеного процесу: запровадження двоциклового навчання (бакалаврат і магістратура); кредитна система (одиниця виміру навчального навантаження); контроль за якістю освіти (оцінка рівня знань та навичок студентів); розвиток мобільності студентів та викладачів; забезпечення працевлаштування випускників та привабливість європейської системи освіти.

На висвітлення поставлених завдань і була спрямована моя монографія «Україна і Болонський освітній процес», опублікована в 2008 р. Після того, як вийшла друком монографія «Половці», спеціальний кореспондент газети «Голос України» Сергій Павленко зацікавився нею, взяв у мене інтерв'ю про половців, опублікував його в газеті і розмістив книгу в Фейсбуці. Стаття в газеті називалася «Половець написав про половців», де коротко зупинився на моїй біографії. Незабаром цю статтю С. Павленка розмістила наша газета «Сіверщина», за що я щиро вдячний Заслуженому журналісту України, глибокому дослідникові життя і діяльності Івана Мазепи Сергію Олеговичу, і відомому журналісту, письменнику, багаторічному редакторові «Сіверщини» Василю Федоровичу Чепурному. Зібравши достатній матеріал до першої монографії про половців, я незабаром опублікував другу монографію «Половці і Київська Русь», в якій замість вступу розмістив інтерв'ю Сергія Олеговича Павленка – «Половець написав про половців».

Мій науковий консультант по докторській дисертації професор Сарбей В.Г. після захисту порадив мені працювати над темою «Визначні постаті Чернігівщини». Яюсь за чаем він розповів, що при

Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського створено Інститут біографічних досліджень, який видає збірник наукових праць «Українська біографістика». На сторінках цього видання висвітлюються наукові погляди на біографічні знання та біографічну творчість, дослідницьку й біографічно-інформаційну діяльність. Особлива увага звертається на історико-біографічну термінологію, складання біографій та видів біографічної продукції, розширення структури довідково-інформаційних можливостей та розвиток словниково-енциклопедичної справи.

Подякувавши професорові, я почав підбирати літературу по визначеній темі. Як історик, звернув перш за все увагу на історіографію проблеми. З'ясувалося, що на терені нашої країни історико-бібліографічні традиції були започатковані ще в XI ст. Так, Нестор-літописець створив історичні портрети давньоруських князів у «Повісті временних літ», а згодом з'явилося «Житіє Бориса і Гліба». Ця традиція набула подальшого розвитку в історичній науці XIX-XX ст. у працях Д. Бантиш-Каменського «Словаре достопамятных людей русской земли», М. Костомарова в багаторічній праці «Русская история в жизнеописании её главнейших деятелей», а також у В. Антоновича, М. Грушевського, сучасних істориків П. Толочка, В. Смоля, В. Степанкова, Р. Пирога та ін.

Кращі традиції української історичної біографістики розвинені в дослідженнях М. Котляра «Полководці Давньої Русі», В. Верстюка й Т. Осташка «Діячі Української Центральної Ради», колективних працях – «Історія України в особах. XIX-XX ст.», «Генералітет українських визвольних змагань», «Полководці війська Запорозького», «Герої та знаменитості в українській культурі». Вченими України розгорнута активна робота по створенню «Національного біографічного словника». Біографічна тематика стала провідною на сторінках «Історичного календаря» та історичних журналів, у тому числі й «Сіверянського літопису». У зв'язку з важливістю визначеної проблеми при Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського й створено Інститут біографічних досліджень. Так виникла ідея про монографію «**Визначні постаті Чернігівщини**» (2018). Тривалий час я збирав і публікував у «Сіверянському літопису» та інших виданнях наукові бі-

ографії про видатних діячів нашого краю, а коли їх набралось понад два десятки, з'явилася думка об'єднати їх в одне видання як регіональне бібліографічне дослідження.

Я знав, що узагальненням життєвого шляху кожної особи, її походження, родинних та суспільних зв'язків, впливу соціально-культурного середовища на формування громадсько-політичних позицій, ми маємо справу з окремою галуззю історичної науки – біографістикою. Сучасна вітчизняна біографістика науковими статтями авторів дає можливість спрямувати зусилля на розкриття всієї повноти багатоманітності історичного шляху українського народу, поновлення його історичної пам'яті та введення до наукового обігу нових імен діячів регіонального рівня.

Дослідження, присвячені видатним діячам Чернігівщини, вносять реальний вклад у розвиток вітчизняної біографістики, адже населення Чернігово-Сіверської землі у складі Київської Русі пройшло тернистий шлях активної участі у боротьбі за свою незалежність і разом зі всім українським народом у нинішніх умовах буде суверенну державу. На Чернігівщині зійшлися стежки багатьох синів нашої Батьківщини, які жили й творили тут у різні часи.

Розповіді про них, закорінитися у багатовікову історію, переповнену героїчними й трагічними подіями, завдання великої громадянської ваги. Після того, як була опублікована монографія «Визначні діячі Чернігівщини», переді мною постало питання про те, щоб по кожному з цих діячів писати окрему книгу. Здавалося, що зібраний достатній матеріал, що не увійшов до монографії, знадобиться для майбутніх книг, але так не вийшло. Розпочав працювати над книгою про Олександра Михайловича Марковича й зрозумів, що зібраного матеріалу обмаль, потрібні нові джерела й література. Знову сів за збір матеріалу для книги. Благо виручало те, що в останні три роки зменшилося навантаження на кафедрі. В останній час Міністерство освіти і науки надало пріоритет деканатам у визначенні основних предметів у навчальних планах. І деканати в своїх планах скоротили кількість годин по політології і соціології. Більше того, комусь в голову прийшла думка, що ці предмети можна об'єднати так – п'ять лекцій по соціології і сім – по політології.

Звичайно, це різко позначилося на навантаженні по кількості годин у викладачів нашої кафедри. Сталося так, що про ставку – 650 годин годі й думати навіть досвідченим викладачам. Враховуючи те, що я вже мав пенсію, перейшов на 0.5 ставки професора. Це при тому, що жодної повної ставки, як уже зазначалося, у викладачів нашої кафедри ніхто не мав. На наступний 2017-2018 навчальний рік українознавство стало дисципліною на вибір студентів і справа ще більше загострилася.

Ректорат об'єднав нашу кафедру з кафедрою екологічної психології, зав. кафедри стала молода й перспективна викладач психології, доцент Шлімакова Ірина Іванівна. Так пройшло ще три навчальних роки. Читаючи лекції студентам, я продовжував працювати над темою визначних діячів Чернігівщини. Підготував й опублікував, як я вже зазначав, монографію про **Олександра Михайловича Марковича**. Чернігівці плутають його з Опанасом Васильовичем Марковичем – родичем Олександра Михайловича. Опанас Васильович похований в Чернігові, поряд з могилою Михайла Коцюбинського на Болдиній горі. У Чернігові є вулиця Опанаса Васильовича, мабуть, більше не за власні заслуги, а тому, що він був чоловіком Марко Вовчок (Марії Вілінської). Опанас Васильович на 32 роки молодший за Олександра і працював у середині XIX століття, тоді як Олександр у першій половині XIX ст. Олександр Михайлович шість років був предводителем чернігівського дворянства і п'ять років – на посаді Чернігівського губернського судді, у той час як Опанас Васильович працював дрібним губернським чиновником, у якого, після смерті, не було навіть коштів на власне поховання. І ховали його на кошти губернської канцелярії, про що я детально писав у згаданій монографії.

Дійовими особами моїх наукових нарисів були постаті, які належали до спадкоємців визначних діячів української козацької еліти. Їх предки займали у свій час державні та виборні посади, на яких проявлялися кращі риси старшого покоління, яке брало активну участь у визвольних змаганнях під проводом українських гетьманів та інших представників, вихідців із козацького стану. Це стосується Олександра Михайловича Марковича, бо був він визначною постаттю губернського діяча, який своєю працею, своїм життям подавав нам приклад

високої особистої відповідальності перед суспільством за його ідеали, за майбутнє, за вірне служіння своєму народу.

Завдяки таким особистостям, як Олександр Михайлович, ми наповнюємо історію Чернігівщини новими іменами, новими визначними постатями, а чим більше ми входимо в глибинні пласти нашої історії, тим вона стає більш достовірною й повноцінною.

До спадкоємців визначних діячів української козацької еліти належав **П.П. Білецький-Носенко**, який упродовж тривалого часу працював і проживав на Прилуччині. При підготовці цієї монографії я виходив з того, що дослідження життя, літературної і наукової діяльності визначних особистостей є важливим розділом біографістики, галузі історичної науки. Важливу роль у підготовці рукопису цієї монографії відіграла книга Б. Деркача «Білецький-Носенко П.П.: життя і творчість», опублікована в 1988 р.

Автору цієї книги вдалося зібрати цікаві матеріали з розпорошених місцевих архівів, що до цього часу, на жаль, не збереглися. Вивчення біографії П. Білецького-Носенка, як і всіх визначних діячів історії й культури Чернігівщини, сприяє передачі наступним поколінням історичної пам'яті про співвітчизників, їх життєвого досвіду, участі в розвитку соціально-економічного і культурного життя українського народу. Так з'явилася монографія «Павло Павлович Білецький-Носенко (1774-1856)» /2020 р./.

Серед визначних діячів Чернігівщини на мене особливо велике враження справив саме П. Білецький-Носенко. Чому? Відправлений у п'ять років до імператорського Шляхетського кадетського корпусу, в якому навчався чотирнадцять років, він мріяв про службу в єгерських військах. То були елітні полки, гарячим прихильником яких став Григорій Потьомкін і які сформував П. Румянцев. Перед 24-річним штабс-капітаном відкривалася блискуча військова кар'єра, але за наполяганням матері, жорстокої і свавільної жінки, яка вирішила одружити свого сина з дочкою конотопського предводителя дворянства, змусив залишити службу, окрім якої життя і діяльність Павла Павловича проходила в Прилуках.

Своєю науковою і літературною працею він вніс значний вклад у становлення й розвиток нового українського письменства дошев-

ченківського періоду. Літературна діяльність П. Білецького-Носенка розвивалася під впливом традицій І. Котляревського. То був період першої половини XIX ст., коли на літературну арену виходило багато письменників скромної художньої обдарованості. Незважаючи на те, що серед їх творів було немало недосконалих і наївних, то були незаслужено призабуті маловідомі письменники другого плану українського літературного життя. Їх твори стали тим ґрунтом, який живив і збагачував творчість визначних літературних діячів. Саме до таких письменників другого призабутого покоління відносився П. Білецький-Носенко. Разом з тим уважне вивчення його творчого доробку дозволяє говорити про нього, як про людину з живим інтересом й енциклопедичними знаннями.

Досліджуючи матеріали про його життя і діяльність, я задумувався над тим, які глибокі знання отримували випускники кадетських корпусів. Такі установи готували не тільки військових, але й цивільних чиновників – в цьому полягала суттєва відміна кадетських корпусів від європейських. Кадети вивчали дві іноземні мови (німецьку й французьку), математику, історію, географію, артилерію, фортифікацію, фехтування, верхову їзду, граматику, риторику, малювання, танці, геральдику. У кадетських корпусах широкою популярністю користувалися музична й літературна студії, товариство любителів театрального мистецтва. У цьому кадетському корпусі навчалися: О. Сумароков, у майбутньому відомий письменник, один із провідних представників класицизму; Ф. Волков, засновник першого професійного театру в Санкт-Петербурзі; письменники М. Харасков, В. Озеров; декабристи Ф. Глінка, А. Розен, К. Рилєєв, В. Тизенгаузен та ін.

Як бачимо, молодому кадету з далеких Прилук було з кого брати приклад і чому навчатися. Маючи схильність до вивчення гуманітарних дисциплін, він зосереджено вивчав не тільки визначені програмою предмети, але й латинську та іспанську мови, про що свідчать оцінки про успішне закінчення навчання в Шляхетському кадетському корпусі і присвоєння йому офіцерського звання – «поручик», у той час, як інші випускники отримували звання «підпоручика». Згодом кадетські корпуси були перейменовані у військові гімназії, а

Шляхетський сухопутний кадетський корпус був названий Першою Санкт-Петербурзькою військовою гімназією. Після виходу у відставку і повернення в Прилуки Павло Павлович змушений був займатися педагогічною діяльністю.

Мене зацікавила постать П.П. Білецького-Носенка як освіченої людини, яка, отримавши вищу військову освіту, володіла декількома мовами, добре знала вітчизняну й світову літературу, гуманітарні науки, вивчала основи педагогічної діяльності. Як свідчать архівні матеріали, в його бібліотеці нараховувалося кілька тисяч томів латинською, французькою, німецькою, російською, польською та іншими мовами. Він уважно стежив за літературним і науковим життям, передплачував багато періодичних видань з різних галузей знань. У своїй творчості П. Білецький-Носенко брав приклад з І. Котляревського, звичайно, значно поступаючись йому художніми образами й словом.

П. Білецький-Носенко – поміщик середнього достатку, яких було немало на Чернігівщині. Мав кілька сіл, куди особисто ніколи не виїжджав. Усе господарство доручав вести прикажчикам, з якими був вимогливим і суворим. Для вирішення спірних питань і покарання винних селяни обирали зі свого середовища суддів. Особливо переслідував Павло Павлович пияцтво, бешкетування і крадіжки. У селах П. Білецького-Носенка не було панщини. Він був принциповим у всьому, що стосувалося інтересів його селян, стежив, щоб вони не розорялися, карав прикажчиків за те, що вони брали з бідних селян зайвий податок. Усю свою землю для обробітку він віддав селянам і контролював за її справедливим розподілом між ними. Як поміщик він добре розумів, що занепад селянського господарства не може піти йому на користь. Зазначимо, що усі ці факти свідчать про гуманне ставлення П. Білецького-Носенка до селянських верств. У своїх відносинах з селянами він дотримувався справедливості, людяності, доброзичливості. Дослідники його життя і творчості відзначають гуманне ставлення Павла Павловича до найбільш вразливих верств населення, розуміння ним їх найелементарніших прав на працю і життя.

Гнітюче враження на мене справили останні роки життя цієї неординарної постаті письменника і громадського діяча. Тяжко хворий,

він кожного разу змушений був переживати сімейне горе. На Закавказзі загинув його старший син Павло, талановитий портретист, пейзажист і літератор. У 25 років утратив глузд син Олександр, науковець і пейзажист. Павло Павлович пережив усіх своїх п'ятьох братів, другу дружину (перша померла в молодому віці), старших синів і двох молодших доньок. Останні п'ять років з ним проживав син Петро. До кінця свого земного життя він мав добру пам'ять, стежив активно за літературними і політичними подіями, передплачував декілька журналів, краці твори авторів-мандрівників, а улюбленим читанням в останні роки його життя була Біблія французькою мовою. Цілими днями сидів він біля невеличкого столика, нагнувшись, в очках, поволі водив тремтячою рукою збільшувальним скельцем над сторінками якої-небудь цікавої книги.

Великою розвагою для немічного П. Білецького-Носенка була пасіка, яка ніколи «за його методом» не вивозилася в поле. Годинами він спостерігав за роботою працюючих бджіл. На основі цих спостережень була написана в останні роки життя велика праця «Пасечник, или опыты пчеловодства в южной полосе России» (надрукована в 1872 р.). Помер П. Білецький-Носенко на вісімдесят другому році життя, 11 червня 1856 року. Похований в с. Лапинці під Прилуками, біля могил своєї дружини, доньок і двох синів. На жаль, ні його садиба, ні сад, ні навіть могили знаменитої родини не збереглися.

У своїй монографії «Визначні постаті Чернігівщини» я намагався зосередитися на спадкоємцях козацько-старшинської родини, які зацікавили мене не тільки своєю біографією, але й окремими історичними епізодами чи проблемами, які й на даний час викликають дискусії серед науковців. До таких належить проблема авторства цікавої книги «Історія Русів». Досліджуючи архівний матеріал про життєвий і творчий шлях **Олександра Андрійовича Безбородька**, я прийшов до висновку про його причетність до написання цієї книги, що підтверджується його листом до свого батька, опублікованим в часописі «Киевская Старина» за 1899 р., № 5, на стор. 77-78. У цьому листі мова йде про те, що автор «Краткой летописи Малой России» Василь Рубан (надвірний радник) допустився помилок історичного і соціального характеру. Ця праця послужила наміром для Олександра

написати повну історію Малоросії, в якій усі погрішності «Краткой летописи...» виправити.

У цьому ж листі він пише, що отримає велике і цілковите задоволення, коли досягне успіху в цій майбутній праці і особливо, коли написання її буде початком вирішення багатьох інших проблем. Отже, незважаючи на те, що ряд дослідників творчості О. Безбородька стверджують, що йому ніколи було займатися цією справою, уважний аналіз листа сина до батька дає підстави вважати: «приятным делом» для О. Безбородька, як вихідця з козацького стану, була історія українського козацтва, історія південно-українського населення, дійсність, про яку можна було написати тільки при «умолчании обстоятельств».

Враховуючи письменницький дар Олександра Андрійовича, гострий розум і організаторський талант, можна припустити, що саме він, виконуючи свою обіцянку в листі до батька, в умовах жорсткої конспірації при царському режимі, міг таємно підготувати рукопис такого визначного твору, яким стала «Історія Русів», підписавши її іменем Григорія Кониського, архієпископа Білоруського. Тільки він міг вкласти в уста Богдана Хмельницького та його соратників такі глибокі національні та державницькі ідеї, якими жила тоді Україна.

Розглянуті мною матеріали свідчать, що рукопис «Історії Русів» уперше знайдено близько 1828 р. в бібліотеці містечка Гринава Стародубського повіту Чернігівської губернії, що належало небозі Олександра Безбородька Клеопатрі Лобановій-Ростовській. Знайшли цю працю чиновники Стародубського суду пани Лайкович та Гамалія – описувачі її бібліотеки. Вони показали рукопис твору родичеві О. Безбородька губернському маршалкові С. Шираєву, а той наказав зробити копію для нього. Рукопис, як спадщина, перейшов разом з бібліотекою до князя Голіцина, а з копії Шираєва зроблено ще декілька: для Д. Бантиш-Каменського і для О. Бодяньського та ін.

З цих копій «Історія Русів» і поширювалася, а доля оригіналу залишилася не розгаданою. Можливо, він був знищений, щоб таємниця автора залишалася також невідомою. Такі дослідницькі «відомості».

Не заглиблюючись у подальшу історію поширення цього твору, ми дотримуємося обраної нами точки зору, що автором рукопису «Історія Русів» був Олександр Андрійович Безбородько», – написав я у монографії «Визначні постаті Чернігівщини».

Наступною проблемою для дослідників стало життя й діяльність **Ісака Мазепи**. Щодо його діяльності, то вона більш-менш висвітлювалася в подіях революції 1918-1921 рр., а на особисте життя не вистачало джерел. Зупинюся на тому, що мені вдалося розвідати. Народився він 16 серпня 1884 р. в с. Костобоброві Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, в сім'ї багатодітного селянина Прохора Мазепи, котрий мав міцне господарство, яке йому допомагав доглядати старший брат Ісака – Карпо. Молодший його брат Каленик перед Першою світовою війною емігрував до Америки. Доля найменшого брата і сестри Ісака невідомі. У зв'язку з тим, що Ісак з дитинства проявляв потяг до навчання, батько віддав його до Новгород-Сіверської бурси, а потім до Чернігівської духовної семінарії. У 1904 р. Ісак поступив до Санкт-Петербурзького університету на факультет природничих наук. Навчання в університеті запам'яталося юнакові матеріальними злиднями. Після закінчення університету в 1910 р. І. Мазепа був відряджений за кордон до Австрії, Німеччини, Данії і Швеції для вивчення передового досвіду в сільському господарстві. Після повернення він працював у Нижегородському губернському земстві. У 1915 р. І. Мазепа вже був у Катеринославській губернії на посаді агронома земства в установі для постачання армії.

У червні 1917 р. І. Мазепа брав участь в роботі Катеринославського губернського селянського з'їзду і запропонував включити в резолюцію вимогу про національно-територіальну автономію України. Після звільнення Катеринослава від більшовиків, у квітні 1918 р., І. Мазепу було обрано головою губернської революційної ради. У січні 1919 р. він став делегатом Конгресу трудового народу. Особливо у цей час розкрився організаторський талант І. Мазепи в уряді Бориса Мартоса, де він очолив Міністерство внутрішніх справ. З серпня 1919 р. по травень 1920 р. Ісак Мазепа – Голова ради народних міністрів УНР. У 1920 р. він – міністр земельних справ УНР. З 1920 р.

жив в еміграції, редагував газету «Соціалістична думка». У 1923 р. І.Мазепа переїхав до Чехословаччини. Там з сім'єю проживав до початку Другої світової війни. Під час бомбардування американською авіацією Праги загинула його дружина і двоє онуків. Залишившись без сім'ї, І. Мазепа переїхав до м. Регензбург, де утворив Українську національну раду, ставши головою її виконавчого органу. У вересні 1947 р. він переїхав до м. Аузбурга. Тут у 1950 р. утворив Українську соціалістичну партію. Помер І. Мазепа 18 березня 1952 р. і похований у м. Аузбурзі.

Федір Михайлович Уманець. Перший нарис про нього я опублікував в «Сіверянському літопису» в 2000 р. (№ 1, с. 97-122). Звернув увагу на те, що, як виходець із старовинного козацького роду, він тривалий час працював у земстві. Закінчивши юридичний факультет Московського університету в 1861 р. зі ступенем кандидата, він був зачислений до Міністерства внутрішніх справ і рекомендований на роботу в земський відділ. У 1863 р. направлений у розпорядження Київського генерал-губернатора, де працював мировим посередником (чиновницька посада для врегулювання земельних питань між поміщиками і селянами). З 1875 р. – на посаді Глухівського повітового у селянських справах присутствія. У 1889 р. повітові земські збори обрали Ф. Уманця головою Глухівської земської повітової управи. Головою губернської земської управи він обраний у 1896 році. Це була саме та посада, на якій яскраво розкрилися організаторські й пошуково-дослідницькі здібності Федора Михайловича.

У своїх виступах та доповідях на губернських земських зборах він уперше в історії Чернігівського земства ставив питання про надання земству права відкриття двокласних сільських училищ; залучення земського учительства на курси садоводів, городників та пасічників; заснування мережі початкових сільськогосподарських шкіл; заліснення піщаних ярів та осушення боліт; організацію виробництва і збуту кустарної продукції тощо. Так, з ініціативи Ф. Уманця губернські збори 1896 р. асигнували 900 руб. для навчання на курсах садоводів, городників, пасічників по одному народному вчителю з кожного повіту Чернігівщини. У доповіді черговим губернським зборам 1898 р.

Ф. Уманець підкреслював, що існуючий тип однокласних народних училищ не може повністю задовольнити потреби більш широкого і системного навчання.

Поряд зі збільшенням числа початкових шкіл в губернії прийшов час, стверджував він, у великих селах розпочати улаштування двокласних народних училищ. Їх відкриття мало послужити задоволенню широких культосвітніх потреб населення. Тому губернські земські збори клопотали перед урядом про надання земству права відкривати їх за програмою, прирівняною до міністерських двокласних училищ на тій же основі, що й земські народні школи. У той же час він надавав важливого значення питанню дослідження осушення боліт. Постановою губернських земських зборів від 1897 р. було асигновано на цю програму 65 тисяч крб. Вивчивши становище в кустарному виробництві губернії та з'ясувавши, що в губернії проживає 37 тисяч кустарів, кожен з яких щорічно поставляв на ринок промислової продукції на 100 крб., Ф. Уманець вніс пропозицію відкрити при губернській управі склад кустарних виробів.

Багато лиха населенню північної частини губернії завдавала велика кількість ярів та сипучих пісків. Після кожної повені, а то й рясних дощів селяни в результаті зсуву ґрунтів втрачали значну частину кращих городів та вигонів. Тільки в с. Ігнатівці Кролевецького повіту навесні 1896 р. піском були засипані кращі площі під городами селян, втрачено 70 десятин вигонів для худоби, а провалля ґрунту спостерігалось на відстані 5 верст. Такі випадки були непоодинокі. На пропозицію Ф. Уманця губернська земська управа виділила кошти на підготовку кошторису по облісненню ярів. Крім того, були видані безпроцентні позички сільській общині та окремим селянам на проведення першочергових заходів.

Потрібні кошти бралися із запасного капіталу земства, а також було порушено клопотання перед урядом про прийняття закону про обов'язкове укріплення поверхні ярів. Як кращій досвід губернська земська управа розповсюджувала серед населення губернії практику селян Жадівської волості Новгород-Сіверського повіту в боротьбі з пісками, де, окрім посадки лози, застосовували устилання пісків хми-

зом. Жадівці робили це з метою одночасного отримання сходів лози й соснового лісу, бо як хмиз вони використовували соснові гілки у той час, коли на них з'являлися спілі шишки. Земство ставило питання про пільгове постачання для жителів північних повітів губернії соснових гілок з шишками за зниженими цінами населенню та однолітніх саджанців сосни.

Великим лихом для сільського господарства губернії в кінці XIX ст. була сибірка, яка безжалісно скорочувала поголів'я худоби. Ф. Уманець немало зробив для поширення передових методів боротьби з хворобою, шляхом запровадження запобіжного щеплення. Тільки авторитет голови губернської земської управи переконував селян, які боялися робити щеплення від сибірки на своїй худобі. Таким був Ф. Уманець, голова губернської земської управи, який запроваджував нові форми надання допомоги населенню, що виходила далеко за межі статутних земських обов'язків.

Григорій Павлович Галаган. Виповнилося понад 200 років від дня його народження. Про Григорія Павловича як державного, громадського діяча, визначного земця й ініціатора кредитно-кооперативного руху уперше я дізнався при підготовці докторської дисертації. До цього у мене були про нього біографічні знання, не більше. Заглибившись у його праці, а надто праці про нього, я намагався у своїх публікаціях (перша стаття була опублікована в 1999 р.; («Сіверянський літопис», № 2, с. 61-71) не тільки надолужити прогаяне, але й показати нашого знаменитого земляка як талановитого організатора й науковця, здібного голови державної комісії при Міністерстві фінансів. Любов'ю до народної справи була пронизана вся його праця на ниві кредитно-кооперативного руху.

У післяреформений період в країні йшов процес запровадження капіталістичних відносин у народне господарство. Селянам потрібно було шукати форми виживання та поліпшення добробуту в новій системі економічних стосунків. Дрібні товаровиробничники, не маючи можливості користуватися банківськими позиками, шукали вихід в об'єднанні як засобу забезпечення себе необхідними коштами. Велике значення для селян Прилуцького повіту мало відкрите Г. Галаганом 20 січня 1872 р. ошадно-позичкове товариство, до якого спочатку

входило 16 осіб, а дія його розповсюджувалася на три волості, при встановлених паях в 650 крб.

Для влаштування цієї справи Г. Галаган виділив 3000 крб. і великий кам'яний будинок, маючи на меті прискорити успішний розвиток добробуту сокиринських кооператорів. Члени товариства поважали Григорія Павловича, вірили кожному його слову. Дякуючи його порадам, товариство виросло за рахунок нових вкладників. Правління товариства постійно зверталось до ради у письмовій формі зі звітами, доповідями чи окремими питаннями щодо практичних завдань. Рада у свою чергу зверталася до Міністерства фінансів або до Санкт-Петербурзького позичково-ощадного і промислового товариств за допомогою та рекомендаціями. У 1874 р. Г. Галаган випросив кредит Сокиринському товариству від Державного банку на 5 тисяч крб., який наступного року збільшився до 15 тис. крб., а в 1881 р. – до 20 тис. крб.

Аналіз статистичних матеріалів засвідчує, що за роки свого існування Сокиринське кооперативне товариство настільки зросло за кількістю членів та обсягом фінансово-господарської діяльності, що, перетворившись у великий осередок підтримки селянських господарств, активно сприяло розвитку капіталістичних відносин на селі. У цьому була велика заслуга Григорія Павловича, якого через 10 років після заснування Сокиринського кредитно-кооперативного товариства, як вже зазначалося, було призначено головою Державної комісії при Міністерстві фінансів.

Згодом Г. Галагана затвердили членом Державної ради, де він працював у департаменті законів. З часом він став головою Народи з питань переселення, а з січня 1883 р. – членом Комісії по підготовці проекту місцевого управління. При всьому цьому, особисто мене вражає той факт, що навіть в умовах загального панування російської культури, діяльність Г. Галагана мала виразно український характер, чим і вирізняла його поміж інших громадських діячів. Постійні зв'язки з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, О. Бодянським, Л. Метлинським та іншими діячами поживлявали його інтерес до народної словесності та етнографії, перетворювали родовий Сокиринський маєток в осередок культурного руху в Лівобережжі.

Я уже згадував, що важливу роль у моєму становленні як науковця і викладача відіграв **Віталій Григорович Сарбей**, доктор історичних наук, професор, мій науковий консультант по дисертації, завідувач відділом історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, відомий український історик. Якось після однієї з зустрічей він поділився враженням після прочитаного «Щоденника» О. Кістяківського, надрукованого в двох томах у 1994-1995 рр. Повернувшись в Чернігів, я в обласній бібліотеці імені В. Короленка засів за «Щоденник» О. Кістяківського у 2-х томах: перший (1874-1879) і другий (1879-1885), видавництва Київського університету імені Т. Шевченка. Прочитавши «Щоденник», написав й опублікував статтю в «Сіверянському літопису» (2013, № 1, с. 130-139).

Зі «Щоденника» відомо, що генеалогія **родини Кістяківських** заслуговує на увагу дослідників. Так, в сім'ї священника Ф. Кістяківського, який служив у селі Стольне Сосницького повіту Чернігівської губернії, було п'ять синів: Олександр – професор університету Св. Володимира в Києві, юристом став Павло, Микола був священником, Федір і Василь пішли в медицину, причому Василь захистив докторську дисертацію і працював спочатку професором Київського, а потім Більдерберзького та Страсбурзького університетів.

У Олександра Федоровича було шість синів, кожному з яких він дав вищу освіту. Так, старший син Володимир став видатним хіміком, засновником сучасної вітчизняної електрохімії, одним з перших академіків Української академії наук, дійсним членом ВУАН і АН СРСР, професором Ленінградського політехнічного інституту. Другий – Богдан – став видатним правником-соціологом, професором права, професором Київського університету, дійсним членом ВУАН. Син Ігор – фахівець цивільного права, очолював Міністерство внутрішніх справ в уряді П. Скоропадського. Четвертий син Юрій був вченим-юристом. Громадськими діячами стали Борис та Олександр.

Багаточисленні внуки О. Кістяківського теж стали визначними особистостями. Так, Юрій Богданович був видатним фізиком, членом американської НАН, професором Гарвардського університету, керівником відділу вибухових речовин атомних лабораторій в Лос-Аламосі та радником президента США Ейзенхауера у справах науки й техні-

ки. Олександр Богданович, після захисту докторської дисертації по біології, працював професором Київського університету Св. Володимира. Відомими людьми в суспільстві стали й інші внуки, наукова та громадська діяльність яких ще чекає на своїх дослідників.

Цінність «Щоденника» О. Кістяківського в тому, що там мова йде про організацію навчального процесу в Київському університеті, відношенні професорсько-викладацького складу до студентів, політичних подій, його участі в суспільно-політичному житті, роздуми про авторитет, мораль та професійну чесність інтелігента. Заслугують на увагу записи про діяльність органів самоврядування в Києві, про відомих українських особистостей, громадсько-політичних діячів та вчених, серед яких були М. Лисенко, П. Куліш, В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов, О. Русов, О. Лазаревський, В. Білозерський та ін. Як правило, записи в щоденнику робилися в той день, коли відбувалися події та явища і тому в ньому, поряд з інформацією про побутові та сімейні справи, знаходимо оригінальні роздуми вченого про участь студентів у суспільно-політичному житті країни, діяльність судово-слідчого апарату, чиновників, карально-репресивні органи та узагальнені матеріали про політичне життя в цілому, особливості народницького руху та необхідності запровадження конституційної монархії.

Під час нашої наступної зустрічі Віталій Григорович запитав:

– Так Ви читали «Щоденники» О. Кістяківського?

– Читав.

– І на що звернули увагу?

– Свої щоденники Олександр Федорович заповідав опублікувати через 80 років. А чому 80, а не 100. Я не зрозумів.

– Думаю, – сказав Віталій Григорович, – що до того часу його соратників уже не буде на цьому світі. І друге, – продовжував він, – я вперше прочитав там його оцінку В. Білозерському. Мене запросили опонувати кандидатську дисертацію по В. Білозерському. Я навіть виписку для себе зробив зі «Щоденника». Ось послухайте: «він служив у канцелярії Державної ради і займав вельми високу посаду – директора канцелярії Установчого комітету по селянських справах. Звільнили... При введенні судової реформи з великими труднощами

отримав місце члена судової палати. Але... мислительна сторона у нього сильнодіюча до вразливості: багато знаючи з історії і літератури Малоросії, він до сих пір нічого не написав і я глибоко переконаний – не напише. Він у повному розумінні – лінтяй. Зате майстер на слово і невтомний у розмовах. У бесідах може перебувати цілодобово, забуваючи про все. Він здатний надихнутися, буває красномовним і говорить дуже впливово. Ніхто не здатний так вірно і з таким почуттям передати смисл, тон віршів Шевченка чи якоїсь народної пісні, як він. За натурою і складом свого духу він є дійсно літератор і публіцист. Я сказав є, а потрібно було б сказати: був би, коли б природа не відмовила в одному – в здатності, в бажанні і пристрасті до роботи... Тоді б він був чудовий письменник і публіцист» (т. 1, с. 165).

– Що Ви на це скажете? – звернувся він до мене.

– Але там поряд є і позитивна оцінка В. Білозерському.

– Так, є, але вона нічим не відрізняється від того позитиву, який ми читаємо про нього в інших авторів.

– Можливо, Олександр Федорович помилявся?

– Як це помилявся, коли ці факти з біографії В. Білозерського. Про це пише сам В. Білозерський, а Олександр Федорович зробив на основі них лише висновок. І який висновок! Отаким треба бути аналітиком!

Довго ще дискутували ми з Віталієм Григоровичем на тему – роль особи в суспільстві, а, значить, і в історії, у політичному житті держави. До нашої розмови підключився Вячеслав Горбик, який несподівано зайшов до кабінету Віталія Григоровича, і розмова продовжилася, в якій, як завжди, Вячеслав зайняв мою сторону. У кінці пізнього вечора ми з Олегом Дмитренком розвезли їх по домах і направилися в Чернігів.

Як зав. кафедру я намагався особистим прикладом заохотити викладачів брати участь у науковій роботі університету. Склалося так, що на кафедрі майже всі викладачі були моїми аспірантами. Першими аспірантами, які захистили дисертації у 2004 р., були В. Голець та І. Акименко. Після них в Харківський університет імені Каразіна, а вони захищали свої дисертації саме там, я поїхав з Мисюрою О.

в 12005 році і Панченком В.(2011). Наступними захищали свої дисертації Субботіна І. (2008), Гапоненко Д. (2010), Яценко О. (2011), Полієнко Г. (2011), Мітеров О. (2013), Дорошок Н. (2015), Музика Ю. (2015). Усі вони після захисту О. Мисюри, за виключенням Панченка В.(проректора), захищали свої дисертації в Чернігівському педуніверситеті, спеціалізованій раді К 79.05301. Науковій роботі кожного викладача я приділяв постійну увагу, у зв'язку з чим у планах на кожен місяць ставив звіт одного чи двох аспірантів (викладачів) про опубліковані праці.

Спочатку, завівши такий порядок на кафедрі, я зробив доповідь про **особливості наукової діяльності** викладача педуніверситету, в якій зупинився на проблемі наукової діяльності взагалі. Наукова діяльність, зазначав я у своєму виступі на засіданні кафедри, – це вид творчої діяльності, а творчість – це діяльність, спрямована на створення матеріальних і духовних цінностей. Необхідними компонентами творчості є фантазія і увага. Творчість потрібно розглядати у двох аспектах: психологічному і філософському. Психологічний аспект – це творчість як суб'єктивний акт індивіда. Філософський аспект – це сама сутність творчості. Наукова діяльність створюється вченими НДІ НАН України і викладачами вишів.

Творчість складається також з двох частин: процесу мислення і процесу втілення задуму. Особливе значення мають інструменти творчості. Людство придумало два їх види: традиційні й сучасні.

Традиційні – ручка й блокнот.

Сучасні – комп'ютерні програми, веб-сайти, гаджети, смартфони, диктофони та ін. Ними користується в основному молодше покоління вчених. Традиційними видами творчості – старше покоління. Що записувати в блокнот? Що необхідно зробити. Думки про свою проблему дослідження, про самого себе і своє оточення (усе це робиться в делікатній формі, як і в щоденнику). Особлива увага звертається на цікаві думки, вислови та усе те, що стосується визначеної проблеми взагалі.

Щотижневий аналіз записаного. Підкреслювати, як те, що було мрією, здійснюється. Звернути увагу на те, що ідея, записана абстрактною і невизначеною, набуває конкретної форми та у взаємозв'язку з

іншими думками, може здійснюватися. Простежити за тим, як цікава ідея відрізняється від повсякденних рутинних думок. Досвідчені вчені вважають, що 90 % наших думок – рутина. Постійно працювати над ідеями, які привернули вашу увагу. Не нервувати, якщо щось не виходить. Продовжувати думати, чому? Відкласти усе це на деякий час, розслабитися. Творчості властива свобода. Готовність фіксувати нові ідеї створює своєрідний канал, по якому прийде натхнення і нові ідеї, прийде потрібне рішення. Головне – думати! Голова дана людині не тільки для головного убору.

Успіх кожної наукової розвідки залежить від того, наскільки ви вірно визначите **актуальність теми кожного дослідження**. Так, у збірнику документів «Черниговщина в період Великої Отчественной войны. 1941-1945 гг.» (назва збірника пояснюється роком видання – 1978) я, як його редактор, намагався, щоб це була книга про наших земляків у роки Другої світової війни, щоб у ній, поряд з наказами командування фронтів, бойовими оперативними зведеннями, були матеріали про діяльність чернігівців, їх боротьбу в тилу фашистів, звіти про роботу трудящих області в цей період.

У книзі «**Сила братства**» (1980 р. – зверніть увагу на рік видання!), яку мені теж довелося редагувати, я намагався так спрямувати зусилля редакційного колективу, щоб у ній було всебічно показано співробітництво трудящих сусідніх областей. Документи охоплювали період 1946-1977 рр. У них відображений особливий внесок спільних зусиль в соціально-економічне й культурне повсякдення, будівництво в кожній із них. Так було кожного разу, коли я сідав за підготовку чергової статті, збірника документів, монографії чи курсу лекцій. Без визначення актуальності глибоке дослідження не буває.

Наступне питання – це мета, яку ставить перед собою автор. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення певної групи питань. Яких? (розкрити). Наукова новизна роботи. В чому вона полягає (пунктів 10-15). Методологічна основа дослідження. Її становлять загальнонаукові принципи історичного пізнання – історизму, системності, об'єктивності та інші. У процесі дослідження мають бути також використані конкретно-науковий, хронологічний, ретро-

спективний, статистичний та інші методи. Зазначені принципи та методи дозволяють здійснити об'єктивний аналіз літератури й джерел з обраної тематики, забезпечити наукову вірогідність обраного дослідження.

У зв'язку з тим, що ми, як історики, що працюють на психолого-педагогічному факультеті, повинні особливу увагу звернути на історико-психологічний метод. Цей метод полягає в аналізі, тлумаченні й інтерпретації теоретичних та емпіричних даних дослідження. Поєднання історико-психологічного методу з іншими методами дозволяє реконструювати історію подій як єдиний процес – від зародження до утворення цілісних явищ і структур системи. Потрібно мати на увазі, що поширеними методами психології є спостереження, експеримент, опитування, аналіз як кількісний, так і якісний. Наше завдання, наголошував я, поєднати відомі історичні методи дослідження з психологічними.

Спостереження як науковий метод відомий нам як викладачам соціології. Головне в ньому – бути цілеспрямованим, здійснювати все планомірно й систематично, бути обов'язково забезпеченим достатньою інформацією. Щодо експерименту, то він буває лабораторним та природним. Методи опитування – бесід, інтерв'ю, анкетування, аналіз ми повинні навчитися поєднувати з історичними і використовувати їх з успіхом з своїх наукових розвідках.

Значну увагу я приділяв своїм обов'язкам як **завідувач кафедри**. Кожен із нас, завідувачів, як і усіх викладачів педуніверситету, підписував і здавав у відділ кадрів посадову інструкцію, яка чітко розписувала загальні положення, завдання і обов'язки, права та відповідальність. Що стосується загальних положень, то завідувач кафедри призначався на посаду й звільнявся з неї наказом ректора, а підпорядковувався безпосередньо декану факультету, до складу якого входила кафедра. Кваліфікаційні вимоги до керівника кафедри – науковий ступінь, вчене звання, стаж науково-педагогічної роботи. Крім того, завідувач кафедри повинен знати Конституцію України, закони України, акти Президента України, закони Верховної Ради України, постанови Кабінету Міністрів України щодо освіти, накази та розпорядження Міністерства освіти і науки України,

галузеві освітні стандарти вищої освіти, основи педагогіки, психології, методики професійної підготовки.

Завідувач мусив розробляти стратегію розвитку діяльності кафедри. Від нього залежала навчально-методична, наукова, організаційна й виховна робота на кафедрі. Він мав забезпечувати виконання галузевого освітнього стандарту, здійснювати аналіз ринку освітніх послуг. Я вже не зупиняюсь на таких речах, як поліпшення навчального процесу, якість підготовки фахівців, контроль за виконанням навчальних планів і навчальних занять. Немало зусиль вимагає підготовка плану роботи кафедри та розподіл навантаження викладачів кафедри.

Керівництво університету на всіх нарадах наполягало на правах і обов'язках завідувачів кафедри. До них належали і участь в обговоренні загальноуніверситетських справ, особливо що стосується виявлених недоліків і пропозицій по їх усуненню, неналежне виконання своїх обов'язків та правопорушення, вчинені при цьому і нанесенні матеріальної шкоди, у межах визначених цивільним законодавством тощо. Керівництво університету зобов'язувалося забезпечувати завідувачів кафедрами необхідними документами, інформацією та відповідними матеріалами.

Звичайно, усі ці права й обов'язки визначалися окремим Положенням, розробленим Міністерством освіти і науки, як зразком, до якого вносилися зміни у відповідності з місцевими умовами, адже кафедра навчального закладу – це основа об'єднання науково-викладацького складу по одній або декількох споріднених навчальних дисциплін і є адміністративно-структурною складовою вишу. Це базовий структурний підрозділ на факультеті, що проводить освітню і методичну діяльність за певною спеціальністю. До складу кафедри, як зазначалося, входить не менше п'яти науково-педагогічних працівників і не менше трьох з них з науковим ступенем або званням.

Перейшовши на роботу в педінститут у лютому 1990 р., я відразу поринув у бурхливе викладацьке життя. Нові знайомства на кафедрі, факультеті і навіть в інституті. Нові тому, що конкретно кожного з них я не знав, хоча вони мене, звичайно, знали. За час роботи в міськкомі й обкомі партії я неодноразово бував на різних заходах в педінституті. На кафедрі моїми ровесниками були М. Бойко та Л. Раковський. На

факультеті – М. Чуприна, В. Євстратов, С. Мельник, а всі інші були на 10-15 років молодші. Коли ж працював завідувачем кафедри – старшими за мене були М. Острячко, В. Молочко, О. Яцун.

Усім їм я зобов'язаний тим, що вони з перших днів відносилися до мене доброзичливо, з повагою, намагалися допомогти своїми порадами, особистим прикладом по відношенню один до одного, а також до студентів. З ректоратом теж склалися дружні відносини, з О. Явоненком я пропрацював в інституті близько 15 років. Це був період 90-х і початку 2000-х років. Після відомих подій в педінституті, як я уже писав, разом з ректором помінялися усі проректори.

Взагалі з 1984 р. ректор завів велике чинопочитання. Пам'ятаю, як одного разу я був у кабінеті першого проректора. Велась розмова про навантаження годинами викладачів нашої кафедри. Крім мене, в кабінеті були ще два проректори. Несподівано відкрилися двері і зайшов ректор О. Явоненко. Для мене було дивним, що усі проректори схопилися з місця й стали як по команді «смирно!». Ректор, привітавшись, сказав: «сідайте!». Не знаючи як себе повести, я теж піднявся із-за стола: подав руку ректорові. Коли черга дійшла до вітання зі мною, я помітив деяку його зніяковілість. До цього мені говорили окремі викладачі, що ректор любить, щоб його «почитали», возвеличували. Цьому сприяла атмосфера 90-х років, коли його не обирав колектив, а просто перепризначало міністерство, коли керівникам підприємств і організацій надавалася можливість створювати різні кооперативи та супідрядні організації, відкривати філії і відділення, приватні навчальні заклади, навіть магазини та здавати приміщення в оренду іншим організаціям. Так, при нашому інституті була відкрита філія приватного Європейського університету – одного з перших приватних вузів Києва. Багато чого неправильного творилося в ті часи як на підприємствах та організаціях, так і в нашому університеті. Не випадково в 2005 р. Міністерство освіти і науки розірвало достроково контракт з ректором О. Явоненком і добре, що в ті часи тільки цим усе для нього закінчилося.

Постало питання про нового ректора. Міністерство прислало свою кандидатуру, але колектив вирішив обирати свого. Єдиним на той час кандидатом був професор **Носко Микола Олексійович**. Він

був випускником нашого інституту, працював у школі, служив в армії, пройшов шлях від лаборанта до професора, доктора педагогічних наук, був проректором. На конференцію по обранню ректора зібралися близько ста делегатів від професорсько-викладацького складу, студентів і господарської частини. Більшість делегатів проголосувало за М. Носка. Микола Олексійович розпочав своє керівництво спокійно й вдумливо. Старанно готувався до кожної вченої ради інституту, інших заходів, в тому числі до наукових конференцій і Дня присвячення в першокурсники, коли на мітинг біля інституту збиралися усі першокурсники і майже увесь професорсько-викладацький колектив. Професор М. Носко встановив тісні зв'язки з Академією педагогічних наук України, проводилися спільні конференції, семінари, зустрічі за «круглим столом» та інші спільні заходи. Незабаром ректор став членом-кореспондентом Академії педагогічних наук.

Непомітно збігло п'ять років. За цей час читалися лекції, проводилися конференції, семінари й лабораторні заняття, щороку студенти закінчували інститут, поступали на перший курс абітурієнти, молоді викладачі ставали доцентами, а доценти – професорами. Усе так, як і в інших вишах. Знову прийшов час обирати ректора. Знову з'явилось декілька кандидатур. Були і свої, і чужі, але більшість викладачів була схильна обрати Миколу Олексійовича на наступні п'ять років. Таке відношення він заслужив своєю поведінкою, ставленням до людей. На конференції делегатів по обранню ректора за нього проголосувало понад сімдесят відсотків. Згадую, як напередодні конференції мені зателефонувала кореспондентка однієї з місцевих газет і запитала, кого можна обрати ректором. Я назвав декілька місцевих кандидатур, а серед них виділив М. Носка. Розповів, чому саме його. Серед претендентів були шановані в колективі люди, але вони не мали досвіду роботи на цій відповідальній посаді. Молода журналістка майже дослівно опублікувала нашу розмову в газеті. Хто сам прочитав, а кому переказали і майже усі претенденти стали після цього моїми недругами. Не думав, що навколо цієї посади стільки бажаючих.

Під час другої своєї каденції професор М. Носко був обраний дійсним членом Академії педагогічних наук України. Дбав він про роз-

ширення нових кафедр і спеціальностей. Так, у 2014 р. було відкрито кафедру теорії та методики мистецького навчання, кафедру географії – 2015 р., спеціальність соціологія – 2011 р. Немало зробив ректор, щоб історичний факультет було реорганізовано в Інститут історії, етнології та правознавства імені О. Лазаревського. При інституті історії почали діяти навчально-наукові станції «Любеч» та «Седнів», створено, як структурний підрозділ, інститут археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, метою якого стала науково-дослідницька, науково-методична робота та просвітницька діяльність. Другий термін перебування професора М. Носка на посаді ректора Національного університету «Чернігівський колегіум» закінчився у липні 2021 р., після цього ректором університету був **обраний Олег Семенович Шермет**.

Отже, понад тридцять років своєї діяльності я провів на викладацькій роботі у вищому навчальному закладі. Це – кращі роки мого життя. Тут було все планово і передбачуване. Усі лекції й семінари ти проводив сам. Від того, як ти до них підготувався, залежала якість заняття. Щоб бути для студентів цікавим і компетентним викладачем, потрібно багато працювати над собою, добре знати, коли і що їм розповісти під час лекції чи семінару. Для цього потрібно перечитати немало історичних творів, розповідей про знаменитих людей і головне – уміти подати ті факти в контексті даного заняття. Подати так, щоб історичний факт чи образ сприяв закріпленню, запам'ятовуванню даної теми. У цьому плані мені багато допомогла домашня бібліотека, зібрана за всі попередні роки моєї роботи. Особливо – це серія «Жизнь замечательных людей», що так активно й широко видавалася в 70-80-х роках ХХст., історичні романи й повісті, а також спогади маршалів і генералів про Другу світову війну.

У часи перебудови й проголошення незалежності України немало з'явилося літератури про Українську повстанську армію, Організацію українських націоналістів, дисидентів і репресованих в роки радянської влади. Студенти з захопленням слухали епізоди з біографій Левка Лук'яненка, Вячеслава Чорновола, братів Горинів, генерала Григоренка, Івана Дзюби та ін. Я немало перечитав творів письменників і поетів – Івана Драча, Ліни Костенко, М. Вінграновського

(який не один раз бував у Чернігові і я організовував йому літературні вечори), Є. Гуцала (з яким навчався на одному факультеті в Ніжині), зустрічався з художниками-шістдесятниками А. Горською, П. Заливахою, В. Кушніром, літературними критиками Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Є. Сверстюком. У свій час до Чернігова приїздили діячі кінематографу – С. Параджанов, Л. Осика, Ю. Ілленко. Студенти уважно слухали й глибоко сприймали слова про те, що виховане в умовах лібералізації нове покоління інтелігенції викривало перекоси й лицемірство офіційної культури, сповідувало свободу самовираження, прагнуло до пошуку нових форм і стилю художньо-естетичного пізнання світу. Воно вимагало гарантій вільного розвитку українського народу, його культури й мови. Усе це не могло не викликати незадоволення з боку влади.

Творчу інтелігенцію влада почала звинувачувати в «космополітизмі», «формалізмі», відходить від основ марксизму, обмежувала її діяльність. А згодом перейшла до репресій проти неї. Та незважаючи на це, саме творча інтелігенція розбудила суспільство, що й привело до перебудови і розпаду Союзу РСР. До лекцій і семінарів на ці теми я залучав книги: М. Горбачова «Перестройка и новое мышление» (1987); Л. Кучми «Україна – не Росія» (2004); Є. Марчука (голови українського уряду) «П'ять років української трагедії» (1999); В. Масола (голови українського уряду) «Упущенный шанс» (1998); Б. Олійника (поета) «Два роки в Кремлі» (1992).

По книзі Л. Кучми «Україна – не Росія» зі студентами-соціологами я провів окремих семінар. Незважаючи на те, що вийшла вона тиражем 20.5 тис. екземплярів, у Чернігові її не було. На моє прохання доцент Голець В., який часто бував у Києві, купив і привіз мені один екземпляр. Я познайомився зі змістом книги й вирішив скласти план семінару для розмови зі студентами в аудиторії. До семінару взяв такі розділи з книги:

- Роздуми про український і російський характери;
- Україна і російська мова;
- важкий шлях від УРСР до України.

З 14 розділів книги я зупинився на трьох, на мій погляд, найактуальніших. На підготовку до семінару дав два тижні. Книга Л. Кучми

лежала в читальному залі університету. По визначених розділах можна було робити ксерокопії. Семінар розпочався моїм вступом і характеристикою книги в цілому. Студенти активно включилися в розмову і мій семінар по історії соціології поступово перетворився в семінар з історії України. З самого початку семінару між студентами зав'язалася гостра дискусія відносно кордонів України. Їх глибоко схвилювало, що ще в період президента Б. Єльцина ставилося питання про Крим і Донбас.

Перше питання, Президент Л. Кучма у своїй книзі зазначає, що в 1990 р. прес-секретар Б. Єльцина пан Ващагін ставив питання про «пересмотр границ, если Украина прекратит союзнические отношения». Мер Москви Г. Попов 29 листопада 1990 р. на питання журналістки: які території Україна має повернути Росії? – відповів: Крим і Донбас – це предмет перших претензій Росії. Такої думки дотримувався після нього і мер Москви пан Лужков. Це були перші пробні кульки, які Росія закидала по відношенню до України ще в ті часи. Не менш гострим стало питання про українські і російські характери. Українців Л. Кучма називав «інтровертами», а росіян – «екстравертами».

Серед багато численних оцінок, які надають українцям різні вчені, зазначали студенти, Л. Кучма у своїй книзі виділяє сентиментальність, схильність до меланхолії, емпатія (сопереживання), терпимість до інших культур і релігій, анархічний індивідуалізм, верховенство емоцій над волею і розумом, потяг до особистої свободи, занижена стійкість, нелюбов до організованості, дисципліни й до агресивної активності. Л. Кучма ще називає такі риси українця, як «лишним человеком из школьного сочинения». Тому, що тут відсутній сільський житель, селянин, хлібороб, любитель природи, пісень, музики, вишитих сорочок, широких штанів, ще є схильність постійно білити хату та прикрашати свій побут.

Разом з тим для росіян характерна відсутність тремтливого відношення до Закону. Щоб зрозуміти, що українці й росіяни – різні народи, достатньо побувати в етнографічному музеї і переконатися, продовжує Л. Кучма, у зовнішній різниці між ними. Достатньо лише звернути увагу на одяг, взуття, головні убори. Ще більша різниця між

народами в зовнішньому обліку сільських будівель. Хата мало схожа на дім. Саме ці дві сільських будівлі відображають два національні характери – переконує Л. Кучма. Навіть рублені стіни українець обмазував глиною, а потім білів. Російський рублений дім може бути надто великий, особливо північний, поділений на окремі приміщення, з різьбою й «петушками», швидко сіріє і доволі скоро набуває не самого веселого виду. Тому російські села з часом набувають сизо-сірого вигляду, а інколи майже чорних стін навіть заможного села, що виглядає біднішим, ніж воно є. На такі особливості українців і росіян звертали увагу студенти-соціологи на семінарі.

Друге питання. Мова. Вона стала однією з нагальних проблем у взаємовідносинах України з Російською Федерацією. Мову використовують як засіб звинувачення української влади в тиску на російськомовне населення, обмеження його в правах на вільне володіння рідною мовою та вимоги проголосити її другою державною мовою. Студенти на семінарі, посилаючись на книгу «Україна – не Росія», підкреслювали, що на час проголошення незалежності України 72.7 % населення України називали себе українцями. Крім того, за час незалежності України на історичну батьківщину повернулися з країн СНД сотні тисяч українців. Усе це суттєво підвищило долю українців з українською самовідданістю. Разом з тим 12,3 % українців, які проживали в Україні, не знали української мови. Відносно росіян, які проживали в нашій країні, дві третини не володіли українською мовою. Для порівняння: російською мовою не володіли тільки третина українців УРСР. Всього тоді не знали української мови 11.8 мільйона або 23 % населення республіки. Всього населення в Україні 48 мільйонів 457 тисяч (2001 р.), в тому числі росіян – 8 млн 354 тис 100 чол., або на 4 млн менше, ніж в 1989 р. (причина – одні виїхали, інші вернули собі першородство – почали писатися українцями).

Заслуговує на увагу й соціально-економічна характеристика населення. Так, 67.2 % громадян України – міське населення, 32.8 % – сільське. З перепису 1989 р. становище не змінилося. Отже, Україна на одну третину – країна сільська. Не фермерська, не американська чи західноєвропейська, а наша сільська, з патріархальними відносина-

ми, відсталою технологією. Це – одне. А друге – з таким станом сільського населення України прийдеться переживати значні труднощі, з такою високою питомою вагою сільського населення вона не зможе ефективно розвиватися.

А як же щодо української мови? Природно, що кордони кожного народу чітко визначає його мова. Вона з'єднує усі народності, всі землі розселення цього певного народу. Українську інтелігенцію, яка піклувалася долею рідного краю, не могло не турбувати те, що мова київських книжників (староукраїнська), зрозуміла освіченим людям за межами країни, була майже незрозуміла простому народу в Україні. Мова Києво-Могилянської освіченості була віддана великоросам, засвоєна, а потім і перероблена ними. Істина українська мова нікуди не дівалася, а використовувалася не сама, а окремі її похідні. Народну мову вважали грубою і неприпустимою в освічених працях. Так було до І. Котляревського.

І ось з'явилася «Енеїда» І. Котляревського. Це був перший твір нової української літератури, написаний народною мовою. За основу автор взяв сюжетну канву однойменної поеми Вергілія. Котляревський в традиціях давнього українського бурлеску створив свій оригінальний художній твір. У поемі відтворені різні сторони життя українського суспільства у другій половині XVIII ст. Саме цей твір, зазначалося на семінарі, написаний в 1798 р., поклав початок українській національній мові й українській національній літературі. Автор спочатку не планував публікувати свій твір і лише після наполягання друзів «Енеїда» була опублікована, яка, на його подив, мала бурхливий успіх серед лівобережного дворянства.

У 1819 р. він написав п'єси «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник», які стали основою започаткування нової української драматургії. Почин І. Котляревського і його послідовників став для української літературної мови воістину революційним. Не було б його, вважав Л. Кучма, українська культура могла би русифікуватися ще упродовж наступних ста років.

На підтвердження цієї думки студенти зазначали, що ірландська і шотландська культури не змішилися з англійською, тільки стали на 99 % англломовними, але ірландці й шотландці є кельти і прекрасно це зна-

ють, гордяться цим, протиставляючи себе англійцям, які не гірше їх знають про себе, що вони – сакси, і теж дуже гордяться цим.

А наша спільність з росіянами від Рюрика ніяк не перешкоджала би і нашій асиміляції, навпаки, виправдовувала її, так що українська культура злилась би з російською повністю, не залишаючи навіть такого явища, як «українська русомовна культура» – так вважає у своїй книзі Л.Кучма.

Українська проза з'явилася значно пізніше української поезії і драматургії. Студенти, посилаючись на джерела, з захопленням розповідали легенду про те, що дебют нової української прози дещо запізнився. Ректор Харківського університету Петро Гулак-Артемівський, який вважав, що українські дворяни говорили тільки російською мовою, а українською – селяни. Григорій Квітка-Основ'яненко – потомок знатного козацького роду, побився з ним об заклад, що це не відповідає дійсності. Так з'явилися на світ «Малоросійські оповідання Грицька Основ'яненка» (1834). Мова йде про перші кроки української прози. Звичайно, поезія й драматургія, пов'язані в І. Котляревським, з'явилися значно раніше. Але це до питання про різницю між українською і російською мовами.

Третє питання. На питання про важкий шлях від УРСР до України, поставлене на семінарі, студенти зазначали, що нова Україна і нова Росія з'явилися одночасно, але їх стартові умови були різними. На відміну від нас, кожен свій крок у напрямку перетворень, як і кожен свою помилку, Росія могла і може оплачувати з допомогою практично невичерпної ощадкнижки – «Природні ресурси».

Ця «ощадкнижка» дала можливість існувати СРСР у другій половині 70-х р. і першій половині 80-х рр. ХХ ст., отримавши тільки від експорту нафти 170 млрд доларів (нафтодолари). На конкретних прикладах студенти показували, як цей період вплинув на кремлівське керівництво, на його самозаспокоєння. Їм здавалося, що так буде завжди. Вони перестали займатися реформами, модернізацією застарілого обладнання, що в значній мірі й привело до розпаду СРСР.

Далі на семінарі мова йшла про Центральну Раду України, уряд гетьмана П. Скоропадського, Директорію та їх роль в утворенні Української Народної Республіки. Тричі прийшлося в ці роки українським

національним силам захищати своє історичне місто – Київ (25 січня 1918, 5 лютого 1919, 18 грудня 1919 рр.). Важкий шлях від УРСР до України пройшов через «воєнний комунізм», «нову економічну політику», «політику українізації» – це тільки в 20-х рр. А далі наступила радянська модернізація України (сталінська індустріалізація, колективізація і розселяння України, суспільно-політичне життя країни та режим особистої влади Сталіна). Нелегко прийшлося українцям у Другій світовій війні 1941-1944 (антифашистський рух Опору в українських землях, визволення України від німецько-фашистських загарбників).

Особливості та проблеми відбудови господарства республіки у повоєнний період (1945-1964 рр.) – ця проблема входила в тему нашого семінару. І – нарешті, соціально-економічне і політичне становище України в 1965-1990 рр. Перш за все, це – наростання кризових явищ у розвитку економіки, об'єктивна необхідність змін в усіх сферах духовного життя та особливості процесу перебудови в Україні.

Таким складним і напруженим було життя населення України в зазначений період, наповнений боротьбою за своє майбутнє, без якої було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 р. На проведення такого семінару я потратив, не шкодуючи, шість годин навчального часу. При розгляді третього питання мене також здорово виручало те, що в цій групі я читав курс «Історії України».

Так, **до 31 серпня 2020 року** – (днем виходу на заслужений відпочинок) між лекціями і семінарами проходило моє університетське життя, наповнене захистом кандидатських і докторських дисертацій, рецензуванням монографій, підручників і навчальних посібників, підготовкою власних публікацій, участю в навчально-методичних конференціях, вчених радах університету та студентських олімпіадах і науково-методичних конференціях.

ПІСЛЯМОВА

Дописана остання сторінка «Спогадів». До них увійшли лише ті сюжети, що з минулого надовго закарбувалися у моїй пам'яті або, зі щоденників, що, на мою думку, мають відповідне суспільно-політичне значення. Автобіографія моя склалась так, як і кожної молододі людини в ті часи. Якщо ти був чесним, старанним, працював добросовісно, тебе помічали, давали більшу ділянку роботи, а далі, якщо все складалося добре, ще більшу. Так було в усіх галузях народного господарства. Важливу роль в ті далекі часи відігравала армія. З неї поверталися організовані, мужні, фізично підготовлені молоді люди, яких з задоволенням брали на роботу в силові структури, промисловість і сільське господарство. Про таке явище як «дідовщина» навіть поняття не було. Воно з'явилося лише після 60-х рр. ХХ ст., як наслідок хрущовської реформи, пов'язаної зі скороченням армії, коли призовниками почали брати усіх, хто не служив, навіть того, хто відбув кримінальне покарання у в'язниці.

У радянські часи на флоті служили чотири роки, в сухопутних військах – три, а випускники вишів, де не було військової кафедри – два. За останніми пильно стежив комсомол. Саме там вважали, що такі кадри їм потрібні як перспективні комсомольські організатори. Так я й опинився в комсомолі. Розпочалася моя трудова діяльність на Чернігівщині. Спочатку два роки в Новгород-Сіверському районі (від інструктора до першого секретаря райкому комсомолу) і потім в Чернігові – два роки в обкомі комсомолу (другий секретар промислового обкому комсомолу); в обкомі партії (один рік у відділі організаційно-партійної роботи і три роки у відділі пропаганди і агітації). Далі наступив московський період (три роки навчання в аспірантурі Академії суспільних наук і захист кандидатської дисертації).

Після аспірантури знову в Чернігівському обкомі партії (зам. зав. відділом пропаганди і агітації). У квітні 1973 р. я був обраний другим секретарем Чернігівського міськкому партії (знову два роки). У серпні 1975 р. мене обрали секретарем обкому партії, де з переривом на Афганістан (два роки) працював до січня 1990 р., після чого розпочалася моя робота в педуніверситеті імені Т.Г. Шевченка. Тут

пропрацював до серпня 2020 р. або понад 30 років (від старшого викладача до професора, доктора історичних наук). Тільки під кінець своєї викладацької роботи я зрозумів, які великі переваги має вона порівняно зі всіма попередніми моїми посадами. Ось про все це я й написав у своїх спогадах.

І останнє. Найголовніше. Рукопис цієї книги був написаний до 24 лютого 2022 року. Що це значить? Це значить, що сьогодні ми вже не друзі з нашими сусідніми державами. Я спочатку хотів після кожного сюжету про братерські відносини з Росією і Білорусією зробити абзаци-вставки про те, що ми думаємо про них сьогодні. Написав, прочитав і зрозумів, що цього робити не можна – рушиться увесь контекст книги. По-перше, зникає достовірний характер тексту, так важливий для кожного історика як джерело. По-друге, потрібно писати нову книгу з роздумами і пропозиціями на майбутнє, чому так відбулося? Як змогла за кілька років хвора на голову людина разом зі своїм оточенням, так одурманити весь свій народ і всю державу, щоб вони пішли кривавою війною на зовсім недавно проголошену сусідню незалежну, слов'янську, демократичну Україну. Роздумуючи про наше майбутнє, майбутнє наших дітей і внуків, яким випало жити з такими сусідами, я знову пишу щоденники, збираючи матеріал, і думаю про те, щоб, якщо Всевишній продовжить моє земне життя, написати про це у наступній книзі.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
1. Дитинство і юність.....	5
2. Ніжин.....	14
3. Узбекистан.....	19
4. Армія.....	24
5. У пошуках своєї долі.....	32
6. Аспірантура.....	36
7. Міськком партії.....	51
8. Обком партії.....	91
9. Афганістан.....	210
10. Знову обком партії.....	233
11. Педагогічний університет.....	268
Післямова.....	328

В.М. Половець

СПОГАДИ

Технічний редактор – Галина Кухарець
Коректор – Олена Пильник
Комп'ютерна верстка – Юрій Литвиненко

Підписано до друку 07.04.2023 р. Формат 60 x 84/16
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. фарб. – відб. 19,36. Ум. друк. арк. 19,36. Обл. вид. арк. 19,45.
Зам. № 20226. Наклад 100 прим.

Видавництво
ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»
14000, м.Чернігів, проспект Перемоги, 62
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 4292 від 02.04.2012 р.